

REGIO

KISEBBSÉG ♦ KULTÚRA ♦ POLITIKA ♦ TÁRSADALOM

Határon túli magyar fiatalok
többes nemzeti kötődése,
szabadidő és kulturális fogyasztásuk,
párválasztás

Kínai-magyar párkapcsolatok

A vajdasági Magyar Nemzeti Tanács
a kezdetek előtt

Haza a tudományban – személyes
megközelítések
a TK Kisebbségkutató Intézet 2020
novemberi online felolvasóestjének
kisesszéi

Főszerkesztő:
PAPP Z. ATTILA

Szerkesztők:
BÁNYAI VIKTÓRIA
BÁRDI NÁNDOR
BERTA PÉTER
CSERNICKÓ ISTVÁN
DOBOS BALÁZS
FEDINEC CSILLA
FILEP TAMÁS GUSZTÁV
KOVÁCS ESZTER
KÁLLAI ERNŐ
KOMORÓCZY SZONJA RÁHEL
SZERBHORVÁTH GYÖRGY (olvasószerkesztés)
TÁTRAI PATRIK
VÁRADI MÓNICA
ZAHORÁN CSABA

A lapszám megjelenését támogatta:

SZERKESZTŐSÉG ÉS KIADÓ:
TK Kisebbségkutató Intézet
1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4.
E-mail: regio@tk.mta.hu

regio.tk.mta.hu

A REGIO Open Access peer-reviewed elektronikus folyóirat, a megjelent tartalmak pontos hivatkozás mellett ingyenesen letölthetők.
A hivatkozásokor tüntesse fel a cikk DOI azonosítóját is.

A borítóhoz felhasznált kép Kassák Lajos:
DUR mappa, Bécs, 1924 (Petőfi Irodalmi Múzeum, Kassák Múzeum)

HU ISSN 2415-959X

REGIO

KISEBBSÉG ♦ KULTÚRA ♦ POLITIKA ♦ TÁRSADALOM

regio.tk.mta.hu

28. évf. (2020) 4. szám

GENEZYS 2015

ZSIGMOND CSILLA

„Közösen élünk” – a nemzethez tartozás és a többes
nemzeti kötődés mintázatai kisebbségi helyzetben 5

SZABÓ JÚLIA

Szabadidő és kulturális fogyasztás a Kárpát-medencei
magyar fiatalok körében 44

VITA EMESE

Ki mit választ? Hasonlóságok és különbségek a határon túli
magyar fiatalok demográfiai magatartásában és párkapcsolati
jellemzőiben 72

KULTÚRÁK – HÁZASSÁGBAN

KOVÁCS NÓRA

Kínai-magyar párkapcsolatok Magyarországon egy kvalitatív
vizsgálat tapasztalatai 108

AUTONÓMIA ELŐFELTÉTELEK

BERETKA KATINKA

A nemzetiségi autonómia Szerbiában: visszaemlékezés
a kezdetek előtti időkre 133

HAZA A TUDOMÁNYBAN

KUTATÓK ÉJSZAKÁJA '20: HAZA A KUTATÁSBAN

PAPP Z. ATTILA: Az infarktus esztétikája	179
ZSIGMOND CSILLA. Megleltem? Íme...	182
BOGDÁN PÉTER: Ott vagyok otthon, ahol elfogadnak	184
DURST JUDIT: Menekültként otthon Kanadában: intimitás a digitális rokonságban	187
KOVÁTS ANDRÁS: Haza, avagy a visszatérés mítosza	190
TÓTH ÁGNES: „mert ez a mi hazánk, nem Németország”	192
MARCHUT RÉKA: Bukaresti magyarokról, otthonról és hazáról	195
EILER FERENC: Egy német énekeskönyv margójára	198
FILEP TAMÁS GUSZTÁV: „A néma ősök várócsarnoka”	201
BÁNYAI VIKTÓRIA „Mutassuk meg nem szóval, de tettekkel”	205
SZERBHORVÁTH GYÖRGY: Tényleg édes és dicső a hazáért meghalni?	207
NAGY PÁL: „Ó, kérem, én magamnak játszom.”	209
BÁRDI NÁNDOR: Kötődéskutatás	212

KRITIKÁK

VALUCH TIBOR Kisebbségi lét az államszocializmusban	216
GYÖRGY ESZTER Romológia újratöltve	220
M. BALÁZS ÁGNES A nemzetiségek közéleti részvétele és jogvédelme nyomában	226

ZSIGMOND CSILLA*

„Közösen élünk” – a nemzethez tartozás és a többes nemzeti kötődés mintázatai kisebbségi helyzetben

Bevezetés

Jelen tanulmány a kárpátaljai, vajdasági, szlovákiai és erdélyi magyar fiatalok¹ nemzeti kötődéseit és ezek mintázatait próbálja feltárni a GeneZYS 2015 ifjúság-szociológiai felmérés adatainak a tükrében. Bár a nemzeti identitás vizsgálatára szélesebb eszközrendszer áll rendelkezésünkre, és a GeneZYS 2015 kutatás alapján az identitás több aspektusát – például az identitástipológiák változását, a szülőföldhöz való kötődést, illetve a nemzeti önmeghatározás kérdését is – már vizsgáltam egy átfogóbb elemzés keretében,² területi okokból ebben a tanulmányban kifejezetten a nemzettagságok kérdésére és ezek mintázataira fókuszálok. Ugyanakkor hangsúlyozni kell, hogy a nemzeti identitás különböző aspektusai *együttjár-nak* és kölcsönhatásban vannak egymással. Az elemzést egy négyzetes/négyszögű mezőben próbálom értelmezni, a Rogers Brubaker által meghonosított triadikus mezőt – mely szerint a nemzeti kisebbség–(többségi) nemzetállam–anyaország egy egymástól/egymással szorosan összefüggő kapcsolatrendszert, ún. triádot alkot³

* A szerző szociológus, a TK Kisebbségkutató Intézet munkatársa. E-mail: zsigmond.csilla@tk.hu

¹ A GeneZYS 2015 ifjúság-szociológiai felmérés adataiból indulunk ki az egyes régiók magyar fiataljainak megnevezésénél. A megkérdezettek kártyákról választhatták ki azt a közösséget, amelyhez leginkább tartozónak érezték magukat, így az általuk legnagyobb arányban választott megnevezéseket használjuk tanulmányunkban. Ezek a kárpátaljai magyar, vajdasági/vajdasági magyar, erdélyi/erdélyi magyar és szlovákiai magyar. A szlovákiai magyar fiatalok 30,5%-a szlovákiai magyarként határozta meg önmagát (4,2% szlovákiaiként és 2% szlovákiai állampolgárként), míg a felvidéki megnevezést a megkérdezettek 26%-a jelölte meg.

² Zsigmond Csilla: *Kötődések hálójában. Nemzeti identitás és politikai attitűd-mintázatok a kisebbségi magyar fiatalok körében a GeneZYS 2015 ifjúság-szociológiai felmérés adatai alapján*. Kézirat. 2020.

³ Brubaker, Rogers: *Nationalism reframed*. Cambridge: Cambridge University Press, 2000.

– kiegészítendőnek gondolom az elmúlt években a régió országaira is egyre jellemzőbb transznacionális térrel/mezővel.

A tanulmányban – terjedelmi okokból – nem térek ki a *ki/mi a magyar* klaszszifikációs küzdelmekre, sem a nemzeti identitás vizsgálatának történetére és ismertetésére.

Az elméleti áttekintőben felvázolom az elemzés szempontjából fontosnak ítélt fogalmakat és az elméleti kereteket, amelyekre támaszkodva megfogalmazhatók a hipotézisek, majd az elemzés részletes bemutatására teszek kísérletet.

1. Elméleti keret – identitás, csoportidentitás, kisebbségi identitás, nemzet

Az egyén önmeghatározásának megértéséhez szükségünk van a társadalmi kontextus megismerésére, amelyben az emberi viselkedések kibontakoznak – ebben egyetértés van a szociológusok körében –, legyen ez a kontextus a „folyékony modernitás”,⁴ de akár a kockázat-társadalom elméletébe⁵ vagy bármilyen más értelmezési keretbe is illeszthető. A kultúra meghatározó ágense az adott társadalmon belüli gondolkodásmódnak, érzelemvilágnak, illetve a társadalmi cselekvésnek. Az a folyamat, amely által az egyén megtanulja a saját társadalmi kultúráját, maga az egész életen át tartó szocializáció,⁶ melynek a nyugati társadalmakban kiemelkedő fontossággal bíró intézményei az oktatási rendszer, a tömegkommunikáció, a vallás, valamint a foglalkozási és a kortárs csoport. Bár a korábbi megközelítések az egyes társadalmak kultúráját sajátosnak tekintették, ez a mai globalizált világban, az EU valóságában, főként Európa nyugati országaiban, sokkal heterogénebb képet mutat. Például a globalizáció, a mobilitás és migráció által is kialakultak/kialakulnak az etnikailag és kulturálisan is pluralista társadalmak. Másrészt, az egyes társadalmakat nézve is jelentős belső tagolódást és az életmódjuk bizonyos aspektusaiban elkülönülő szubkultúrákat láthatunk.⁷ Az identitások azokon a kultúrákon és szubkultúrákon keresztül alakulnak ki, amelyekhez az egyének tartoznak, vagy amelyekben részt vesznek, de az ezzel foglalkozó egyes elméleti megközelítések eltérők lehetnek.⁸ Míg a modernizmus hagyományaira építő elméletek egyértelműbben kapcsolják az egyes kultúrákhoz és szubkultúrákhoz az identitást,⁹

⁴ Bauman, Zygmunt: *Liquid Modernity*. Cambridge: Polity Press, 2000.

⁵ Beck, Ulrich: *A kockázat-társadalom. Út egy másik modernitásba*. Budapest: Századvég Politikai Iskola Alapítvány, 2003.

⁶ Becker, Gary S.: *Human Capital: A Theoretical and Empirical Analysis with Special Reference to Education*. Chicago, IL: University of Chicago Press, 3rd ed., 1993.

⁷ Thornton, Sarah: *The Subcultures Reader*. London: Routledge, 1997.

⁸ Côté, James E.: Sociological Perspectives on Identity Formation: The CultureIdentity link and Identity Capital. *Journal of Adolescence*, 1996. 19(5). 417–428.

⁹ Thornton, 1997.

a posztmodern megközelítés puhább, kevésbé gondolja *adottnak* ezt a kapcsolatot, jobban kihangsúlyozza a folyamat komplexitását, amely által az identitás megkonstruálódik, nagyobb jelentőséget tulajdonít az egyéni választásoknak az identitás felépítésében.¹⁰

A globalizáció a nyugati társadalmakban sok esetben az etnikai identitás újraerősödését is magával hozta, a nacionalizmusra adott válaszként, a migráció pedig a nemzeti identitás „újrátöltését” eredményezi. De az Európa keleti részén lezajlott társadalmi átalakulások, a politikai blokkok megszűnése is az identitás és etnicitás újraértelmezését vonta maga után. Ez az átalakulás a nemzetállamokat egyszerre erősítette és gyengítette meg. Erősítette, mivel új megfogalmazásban definiálhatták önmagukat, de ugyanakkor gyengítette is az integráció ígérete által. A mobilitás és a migráció pedig további változásokat szül(t) mind európai, mind nemzetállami szinten, de ugyanakkor az egyéni – töredezett és fragmentált, folyamatosan változó – identitáskonstrukciókban és dekonstrukciókban is.¹¹

A migráció, a fokozódó mobilitás, illetve a technológiai fejlődés „megágyazott” a transznacionális migrációnak, mely megközelítés a 90-es évek során jelentkezett elsőként a migráció antropológiai megközelítésében,¹² majd fokozatosan teret hódítva a migrációkutatásokban.¹³ Miben jelentett újat ez a megközelítés? Elsősorban abban, ahogyan felismerte, hogy a mai kapcsolatok/kötések más természetűek,

¹⁰ Pl. Hall, Stuart: The Question of Cultural Identity. In: Hall, Stuart – Held, David – McGrew, Anthony (ed.): *Modernity and Its Futures*. Cambridge: Polity Press, 1992. 274–316.; Bauman, Zygmunt: From Pilgrim to Tourist - or a Short History of Identity. In: Hall, Stuart – Du Gay, Paul (ed.): *Questions of Cultural Identity*. London: Thousand Oaks, 2011. 18–36.

¹¹ Elképzelhető, hogy a koronavírus-járvány okozta új helyzet nem csak az EU és tagállamok/nemzetállamok viszonylatában teremt új helyzetet, hanem mélyebben érintheti akár az identitáskonstrukciókat is, egyrészt az – átmenetileg mindenképp megerősödött – nemzetállami keretek és tényleges határok által, másrészt a transznacionális migráció, a cirkuláris migráció stb. újraértelmezései és újraértékelései által – mind a munkáltatói/befogadó, mind a kibocsátó ország szempontjából. Ugyanakkor az újratervezés akár az EU 2.0-át is jelentheti, egyértelműbb és szélesebb jogkörökkel, a jövőbeni kihívásokra adott összehangolt és közös válaszokkal, a jogállamiság szigorúbb ellenőrzésével és szankcionálásával – azaz az EU hatékony „újjáüzletését” is eredményezheti, de akár szét is feszítheti a létező kereteket, és a nemzetállamok egyéni útkereséseit és válaszait erősítheti – bár jelen sorok szerzője az európaiság újragondolását és az EU hatékonyabb „újratervezését” tartja valószínűbbnek (vagy szeretné annak látni).

¹² L. pl. Basch, Linda – Glick Schiller, Nina – Szanton Blanc, Cristina: *Nations Unbound: Transnational Projects, Postcolonial Predicaments and Deterritorialized Nation-States*. Langhorne, PA: Gordon & Breach, 1994.; Rouse, Roger: *Mexican migration and the social space of post-modernism, Diaspora*, 1991. 1(1). 8–23.

¹³ L. pl. Portes, Alejandro – Guarnizo, Luis E. – Landolt, Patricia (eds): *Transnational Communities*. Special issue, *Ethnic and Racial Studies*, 1999. 22(2). 217–237.; Vertovec, Steven – Cohen, Robin: 'Introduction', In: Vertovec, Steven – Cohen, Robin (eds.): *Migration, Diasporas and Transnationalism*. Aldershot: Edward Elgar, 1999. xiii–xxviii.

vagy legalábbis gyakoribbak, *sűrűbbek*, mint a korábbiak,¹⁴ és intenzívebben teremtik meg mind a kibocsátó országban, mind a befogadó országban a folyamatos (párhuzamos) jelenlétet az élet számos területén. Ebben különbözik elsődlegesen a transznacionális migráció a migráció korábbi megközelítéseitől, hogy egyszerre feltételezi az „otthoni” és az „új itthon” kapcsolathálóiban, gazdasági és társadalmi életében a jelenlétet, megteremtí a tartós és párhuzamos többes-jelenlétet, vagyis nem minden migráció transznacionális, csak amelyik egyszerre teljesíti ezeket a kritériumokat.¹⁵ Ennek a transznacionális migrációnak egyrészt komoly gazdasági hatásai vannak – mindkét országra nézve, hiszen a transznacionális migráns az anyaországban maradtakat is támogatja anyagilag –,¹⁶ de ugyanakkor jelentős a társadalmi és kulturális hatása is, illetve egyre inkább fókuszba kerül ezeknek a transznacionális kapcsolatoknak a migránsok kollektív/társas identitáskonstrukcióira gyakorolt hatása is,¹⁷ és egyre gyakoribbak ennek a jelenségnek a politikai következményeire¹⁸ összpontosító megközelítések is.¹⁹ A transznacionális migráció ugyanakkor elkerülhetetlenné teszi a jogok és kötelezettségek, a kettős/többes állampolgárság kérdésének újragondolását is,²⁰ de a többes transznacionális nemzeti identitások (ki)alakulását is.²¹ A transznacionális migráció mind a négy vizsgált országban egyre erőteljesebben van jelen, és a kisebbségi magyar közösségeket is ugyanúgy érinti, így ezeknek a folyamatoknak az identitásra gyakorolt hatását az ő esetükben is feltételezhetjük.

Tanulmányunkban tehát az identitás puhább megközelítését tekintjük relevánsnak. A posztmodern identitáselméletek követői szerint az egyének identitásainak számos aspektusa van, gyakran változnak, és jelentős

¹⁴ Morawska, Ewma: *The new-old transmigrants, their transnational lives, and ethnicization: a comparison of 19th/20th and 20th/21st C situations*. Florence: European University Institute Working Papers EUF No. 99/2. 1999.

¹⁵ Durst Judit: Transzmigránsok vagy vándormunkások? *Regio*, 2019/3. 79–114.

¹⁶ L. pl. Conway, Denis – Cohen, Jeffrey H.: Consequences of migration and remittances for Mexican transnational communities, *Economic Geography*, 1998. 74(1). 26–44.

¹⁷ L. pl. Portes et al., 1999.; Smith, Michael P. – Guarnizo, Luis E. (eds): *Transnationalism from Below*. New Brunswick, NJ: Transaction Publishers. 1998.; Castles, Stephen – Davidson, Alastair: *Citizenship and Migration: Globalization and the Politics of Belonging*. Basingstoke: Palgrave, 2000.

¹⁸ Ha az elmúlt évek romániai kormányváltásaira/kormányváltásaira gondolunk, abban is tetten érhetjük a diaszpóra, a transznacionális migránsok meghatározó szerepét és hatását.

¹⁹ L. pl. Bauböck, Rainer: Political community beyond the sovereign state: supranational federalism and transnational minorities. In: Vertovec, Steven – Cohen, Robin (eds): *Conceiving Cosmopolitanism: Theory, Context and Practice*. Oxford: Oxford University Press, 2002. 110–136.

²⁰ Pl. Bauböck, 2002.

²¹ L. Vertovec, Steven: Conceiving and researching transnationalism. *Ethnic and Racial Studies*, 1999. 22(2). 447–462.; Castles, Stephen: *Ethnicity and Globalization: From Migrant Worker to Transnational Citizen*. London: Sage, 2000.

ellentmondásokat tartalmazhatnak.²² Ezen megközelítések alapján az egyének aktívan megteremtik saját identitásaikat, így ezek már nem magyarázhatók pusztán a csoport-hovatartozásokkal.

Az identitáskonstrukciók posztmodern elméleteiben tehát a már jelzett, újraértelmezett – folyékony – identitáskonstrukciókkal találkozunk. Míg a modern korra az identitások és identitásalkotások sokszínűsége jellemző – a klasszifikáció ellentétekre építő rendszere –, a posztmodern a korábbi marginalizált *hibridet* – „vegyeseket”, „korcsokat”²³ – állítja fókuszba az etnikai identitásban is, akikre az identitásválasztás szabadsága a jellemző, az identitáskonstrukciók merev határoktól és kategóriáktól mentes, folyamatosan változó és gazdag skálája.²⁴ Ez a szemlélet jelentkezik a nemzeti kötődéssel kapcsolatban megfogalmazott hipotézisünk esetében is.

A releváns elméleti érvek alátámasztják, hogy a különböző csoportokkal való azonosulás választása fontos következményekkel jár a társadalom egészére nézve. Az önmeghatározás fogalmához sokban hozzájárult például Hutnik és Verkuyten munkája is, amelyekben azt mutatják be, hogy az identitáshoz kapcsolódó szakirodalomban használt dichotóm modell, mely két identitásválasztás közti opcióként definiálja az önmeghatározást, leegyszerűsítő, az egyének két vagy több csoport-hoz tartozóként is meghatározhatják önmagukat.²⁵ Hutnik amellet érvel, hogy az etnikai/nemzeti kisebbségi serdülők identitásstratégiái kapcsolatban állhatnak az-azal, hogy milyen mértékben tudnak azonosulni mind a kisebbségi, mind a többségi csoporttal. Mivel mindkét azonosulás esetében megkülönböztethető az alacsony és magas fokú azonosulás, négy lehetséges stratégiai (vég)eredmény különíthető el:

- a) szegregáció: magas azonosulás a saját kisebbségi csoporttal, alacsony a többséggel;
- b) asszimiláció: magas azonosulás a többségi csoporttal, alacsony a saját kisebbséggel;
- c) akkulturáció: mind a saját kisebbségi csoportjával, mind a többséggel magas az azonosulás;
- d) marginalitás: mindkét csoporttal alacsony az azonosulás, azaz mind a saját kisebbségi csoporttal, mind a többséggel.²⁶

²² Hall, Stuart (ed): *Representation: Cultural Representations and Signifying Practices*. London: Sage Publications Ltd., 1997.; Bauman, 2011.

²³ Eriksen, Thomas H.: Nationalism, Mauritian Style: Cultural Unity and Ethnic Diversity. *Comparative Studies in Society and History*, 1994. 36(3). 549–574.

²⁴ Feischmidt Margit: Multikulturalizmus: kultúra, identitás és politika új diskurzusa. In: Feischmidt Margit (szerk): *Multikulturalizmus*. Budapest: Osiris, 1997. 7–29.

²⁵ Hutnik, Nimmi: *Ethnic Minority Identity*. Oxford: Clarendon, 1991.; Verkuyten, Maykel: Ethnic Group Preferences and the Evaluation of Ethnic Identity among Adolescents in the Netherlands. *The Journal of Social Psychology*, 1992. 132 (6). 741–50.

²⁶ Hutnik, 1991.

Tanulmányunkban a nemzethez tartozás kérdését vizsgálva vesszük figyelembe ezt a tipológiát, azt feltételezve, hogy a négy régió kisebbségi magyar fiataljainak esetében – ezen tipológia alapján – az akkulturáció és a szegregáció a legjellemzőbb a nemzethez tartozás megítélésében.

A nemzettagságot két kérdésen keresztül operacionalizáljuk, az egyik a magyar nemzethez tartozást hivatott mérni – a megkérdezett saját kisebbségi közösségét a magyar nemzethez tartozónak gondolja-e –, illetve ugyanebben a formában a többségi nemzeti kötődésre is rákérdeztünk – ti. hogy a megkérdezett saját kisebbségi közösségét a többségi nemzethez tartozónak gondolja-e. A survey módszer adta lehetőségekhez képest mélységeiben is szeretnénk volna vizsgálni a kötődések mintázatát, ezért mindkét nemzethez tartozásra vonatkozó kérdés után, nyílt kérdés formájában az egyéni indoklásokra is rákérdeztünk. Ezek mentén a kérdések mentén vizsgáljuk a nemzeti kötődések jellemzőit.

Hipotézisünk szerint a többes nemzeti kötődés minden régióban – bár feltételezhetően eltérő mértékben, de – markánsan megjelenik. A magyar nemzethez való erőteljes kötődést minden erre vonatkozó korábbi szociológiai felmérés alátámasztotta,²⁷ így premisszaként fogadjuk el, hogy a Magyarországgal szomszédos országokban élő kisebbségi magyar fiatalok körében is a nemzeti identitásnak egy fontos eleme a magyar nemzeti kötődés, az ezzel való azonosulás, az 1918 előtt kialakult „egységes magyar nemzet” tudata, a nemzetté válás folyamatában való – az 1918 előtti – „közös részvétel” az elmúlt 100 évben is tovább élt a kisebbségi magyar közösségek esetében is. (Ezt erősíthette Magyarországnak az 1938–1944 közti 50 hónapig tartó területi revíziója.) Erre a nemzethez tartozás élményre erősíthetett rá a magyarországi könnyített honosítás/kettős állampolgárság intézménye 2010-et követően. Ez az aktus a klasszifikációs küzdelmek fontos elemeként is értelmezhető, amely a magyar kormány/állam „szerepvállalását” és határjelölési kísérletét is jelenti ebben a klasszifikációs mezőben, melyet a Nemzeti Együttműködés

²⁷ Csepeli Görgy – Örkény Antal: Nemzetközi összehasonlító szociológiai vizsgálat a nemzeti identitásról, *Szociológiai Szemle*, 1998. 3. 3–36.; Csepeli György – Örkény Antal – Székelyi Mária: *Nemzetek egymás tükrében*. Budapest: Balassi Kiadó, 2002.; Csata Zsombor – Magyarai Tivadar – Veres Valér: Belső Erdély. In: Szabó Andrea – Bauer Béla – Laki László – Nemeskéri István (szerk.): *Mozaik 2001 Gyorsjelentés*. Budapest: Nemzeti Ifjúságkutató Intézet, 2002. 137–188.; Szabó Andrea – Bauer Béla – Laki László – Nemeskéri István (szerk.): *Mozaik 2001 Gyorsjelentés*. Budapest: Nemzeti Ifjúságkutató Intézet, 2002.; Veres Valér: *Nemzeti identitás Erdélyben – szociológiai olvasatban*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 2005.; Papp Z. Attila – Veres Valér (szerk.): *Kárpát Panel 2007. A Kárpát-medencei magyarok társadalmi perspektívái*. Gyorsjelentés. Budapest: MTA Etnikai-Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, 2007.; Veres Valér – Papp Z. Attila (szerk.): *Szociológiai mintázatok. Erdélyi magyarok a Kárpát Panel vizsgálat alapján*. Kolozsvár: NKI, 2012. https://www.academia.edu/9902110/Az_etnocentrizmus_szerkezete_kisebbségben (letöltés ideje: 2020. január 20.); Barna Gergő – Kiss Tamás: *Erdélyi magyar fiatalok 2013. Kutatásjelentés*. 2013. https://issuu.com/rmdsz/docs/ispnm_ifi2013_barna-kiss_1_ (letöltés ideje: 2020. január 20.)

Rendszerének további elemei is erősíteni szándékoznak, például a kisebbségi magyarokat jelző új megnevezés – a *külhoni magyar* – propagálása által.²⁸

Ugyanakkor, az elmúlt 100 év új nemzetállami keretei közt kialakult a többségi nemzethez való kötődés is bizonyos mértékben, még ha az azonosulás mintázatai a két (nemzeti) kötődés esetében eltérőek is. A többségi nemzeti kötődés elképzelhető és létező jelenség a közép-kelet-európai „valóságban” is,²⁹ illetve az ezt a kérdést is vizsgáló, kisebbségi magyarok körében végzett szociológiai felmérések is jelezték.³⁰ A kettős nemzeti kötődés mérése, megjelenése és értelmezése éles (szakmai) vitát és polémiát váltott ki erdélyi vonatkozásban.³¹ A többségi nemzethez való kötődésről azt feltételezzük, hogy elsősorban az adott országhoz (állampolgárság), illetve a politikai rendszerhez (állampolgári jogok és kötelezettségek) társítható kötődéseket jelez.

Az Európán belüli felerősödött mobilitás és migráció, amely a kisebbségi magyar fiatalokat is sokkal erőteljesebben érinti, mint az előző évtizedekben,³² a globalizáció, a transznacionalizmus, az identitások folyamatos változása, fluidabb, fragmentáltabb természete erre a típusú kettős kötődésre is hatással van – hipotézisünk szerint –, így hangsúlyosabban jelentkezik, a maga mindennapi természetességében – az inkonzisztenciáival és az inkoherenciáival együtt –, amelyeket

²⁸ Tanulmányomban a szakmailag semleges kisebbségi magyar/kisebbségi magyar közösség terminust használom és mellőzöm a klasszifikációs küzdelem politikai konnotációval bíró új fogalmait, így a *külhoni magyart* is.

²⁹ L. pl. Csepeli György: *Nemzet által homályosan*. Budapest: Századvég, 1992.; Bindorffer Györgyi: *Kettős identitás. Etnikai és nemzeti azonosságtudat Dunabogdányban*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó – MTA Kisebbségkutató Intézet, 2001.

³⁰ Csepeli – Örkény – Székelyi, 2002.; Papp – Veres, 2007.; Papp Z. Attila: Viszonyulások: Kis magyar (kárpát-medencei) előítélet térkép. *Kalligram*, 2008/2. 70–76.; Papp Z. Attila: Az etnocentrizmus szerkezete kisebbségben – a fókuszcsoporthoz beszélgetések alapján. In: Veres Valér – Papp Z. Attila (szerk.): *Szociológiai mintázatok. Erdélyi magyarok a Kárpát Panel vizsgálat alapján*. Kolozsvár: NKI, 2012. 79–117. https://www.academia.edu/9902110/Az_etnocentrizmus_szerkezete_kisebbssegben (letöltés ideje: 2020. január 20.); Veres Valér: Az erdélyi magyarok nemzeti kisebbségi identitásának alakulása a Kárpát Panel tükrében. In: Veres Valér – Papp Z. Attila (szerk.): *Szociológiai mintázatok. Erdélyi magyarok a Kárpát Panel vizsgálat alapján*. Kolozsvár: NKI, 2012. 79–117. https://www.academia.edu/9902110/Az_etnocentrizmus_szerkezete_kisebbssegben (letöltés ideje: 2020. január 20.); Kiss Tamás: Nemzetdiskurzusok hálójában. Az állampolgárság-politika, mint a magyar nemzetre vonatkozó klasszifikációs küzdelem epizódja és eszköze. *Magyar Kisebbség*, 2013/3–4. 7–95.; Papp Z. Attila: Kisebbségi identitáskonstrukciók a kettős magyar állampolgárság által. *Regio*, 2014/1. 118–155.

³¹ Erről bővebben l. Papp, 2007. és 2014.; Kiss, 2013.

³² Papp Z. Attila – Ferenc Viktória – Márton János – Morvai Tünde – Szerbhorváth György – Zsigmond Csilla: *GeneZYs 2015. Külhoni magyar fiatalok a Kárpát-medencében. Összefoglaló adatok*. In: Papp Z. Attila (szerk.): *Változó kisebbség. Kárpát-medencei magyar fiatalok. A GeneZYs 2015 kutatás eredményei*. Budapest: MCC – MTA TK KI, 2017. 193–239.

a nemzeti kötődések mögötti motivációkra adott válaszok mintázatainak elemzése által próbálunk valamelyest megragadni.

Elemzésünk szempontjából megkerülhetetlen a nemzet és nemzeti identitás fogalma is. Hans Kohn nemzetelmélete szerint megkülönböztethető a „politikai” és a „kulturális” nemzet, a köztük levő legfontosabb különbséget az etnikai kötődés megítélése adja: a politikai nemzet nemzetállami logika szerint mindenkit a (politikai) nemzet részének tekint, aki az adott állam állampolgára, a kulturális nemzet esetében az etnikai kötődés jelenti a (kulturális) nemzethez tartozás feltételét.³³ A nemzeti identitást célzó magyar társadalomtudományi vizsgálatok gyakran használják kiindulási pontként ezt a – politikai/állampolgári és kulturális nemzet – megközelítést, kihangsúlyozva a kategóriák belső logikájának különbségeit: „Az első (a politikai nemzet) jelenorientált, amelyben a földrajzi tér szervezésének van jelentősége. A politikai nemzet tagjainak identitása alapvetően az állam és az egyén viszonya mentén szerveződik. Ezzel szemben a másik, a kultúrnemzeti felfogás múltorientált, amelyben a történelmi időnek van jelentősége. A kultúrnemzet tagjainak identitása független az állam és az egyén viszonyától.”³⁴

Szücs Jenő megközelítésében Európában három történeti fejlődési régióról beszélhetünk.³⁵ Szücs meglátásában a történelem azt igazolta, hogy a Római Birodalom felbomlása utáni helyzetet nem sikerült „meghaladni”, áthidalni, egyrészt megmaradt a Nyugat a maga szervesen kialakuló modernizációs folyamataival, a bizánci minta nyomait máig magán viselő Kelet, és a kettő közötti Közép-Európa, mely úgy tűnt, hogy a Nyugat részévé tud válni, de ez az állapot nem bizonyult tartósnak, és mind a gazdasági, mind a politikai, mind a kulturális és lélektani demarkációs vonalak a mai napig éreztetik hatásukat.³⁶

Elemzésünk során a nemzeti identitás tipológiáinak megkülönböztetésére ezt a két „ideáltípust” fogjuk alkalmazni, jelezve, hogy a nemzeti identitásra vonatkozó szociológiai felmérések azt mutatják, hogy az Európai Unió államaiban ezek a nemzetfelfogások nem ennyire elkülönülten jelentkeznek,³⁷ részben mintegy alátámasztva Szücs elméletét Európa három régiójáról, másrészt azonban, ha csak a globalizáció, a mobilitás és migráció jelentette kihívásokra gondolunk, illetve az ezekre adott nemzetállami válaszokra, akkor sok esetben Európa-szerre az etnikai elv felerősödését, „újratöltését” láthatjuk – még ha eltérő módon is. Az EU jövője

³³ Kohn, Hans: Western and Eastern Nationalism. In: Hutchinson, John – Smith, Anthony D. (ed): *Nationalism*. Oxford University Press, 1994. 162–165.

³⁴ Szabó Ildikó – Örkény Antal: *Tizenévesek állampolgári kultúrája*. Budapest: Minoritas Alapítvány, 1998. 171.

³⁵ Szücs Jenő: *Vázlat Európa három történeti régiójáról*. Budapest: Magvető, 1983.

³⁶ Szücs, 1983.

³⁷ Csepeli György – Örkény Antal: *Nemzet és migráció*. Budapest: ELTE TáTK. 2017. <http://tat.k.elte.hu/oktatasi/etananyagok> (letöltés ideje: 2020. január 20.)

szempontjából fontos kérdés, hogy hogyan sikerül feloldani/kezelní az ezekhez kapcsolódó ellentéteket.³⁸

Vizsgálatunk szempontjából kiemelt fontosságú társas kategória a nemzeti csoport, az ezzel való azonosulás, illetve viszonyulás. A nemzet és a nemzeti identitás vonatkozásában nehéz lenne egy általánosan elfogadott meghatározását adni ezeknek, de megpróbálhatunk Anderson meghatározásából kiindulni, mely szerint a nemzet „elképzelt közösség”,³⁹ hiszen ha a legkisebb létszámú nemzetet is tekintjük, elképzelhetetlen, hogy az egyes tagok ismerjék minden nemzettársaikat, de ettől még egy elképzelt közösség tagjaként azonosulnak nemzettársaikkal, és közös nemzetként határozzák meg magukat. Ebben a mechanikus szolidaritásban a kommunikációs médiumoknak tulajdonít fontos szerepet. Modelljének egyik hiányossága, hogy nem tér ki az érzelmi elköteleződés kérdésére, hogy ez milyen intenzitással valósul meg a nemzeti elképzelt közösség és a többi (elképzelt) közösség megkülönböztetése során.⁴⁰

A szociálintropológiai megközelítések közül meg említenünk kell Fredrik Barth téziseit. Barth megközelítésében az etnikai identitás elsődlegesen a társadalmi szerveződés velejárója, nem a kultúra kifejeződése.⁴¹ Elméletében központi jelentőséget tulajdonít a *határteremtésnek* és *határfenntartásnak* – amely minden esetben szituációfüggő (politikai, gazdasági, történelmi stb. körülményektől), nem eleve adott –, illetve a rekrutációnak. Ennek megfelelően, azok a kulturális különbségek a meghatározóak az etnicitás szempontjából, amelyeket az illető csoport saját összetartozás- és különállóság-határainak a megteremtésére használ. A politikai vezetők etnikai mobilizációban betölthető szerepét Barth is kiemeli, politikai vállalkozásnak nevezve ezt a tevékenységet, hiszen ez esetben nem belülről – a csoporttól – indul a határképzés/elkülönülés/mobilizáció igénye, hanem politikai szándékból és akaratból.⁴²

Szemléletváltást jelentettek azok a megközelítések, amelyek a „közös kultúra” központi szerepe helyett/mellett a társadalmi strukturális szempontokra való

³⁸ Az idézett szerzők szerint erre például megoldást jelenthetne a multietnikus nemzetpolitikai rendszer (Csepeli – Örkény, 2017. 21). A koronavírus-okozta EU-s, illetve nemzetállami kihívásokat és válaszokat mellőzve azt is meg kell említenünk, hogy mind az EU szempontjából, mind a tagállamok/nemzetállamok szempontjából az EU „újragondolása” elkerülhetetlen, a „közös út” és közös alapértékek – versus nemzetállami utak kérdésének a tisztázása, újra-keretezése megkerülhetetlenné és halaszthatatlanná vált az új helyzetben.

³⁹ Anderson, Benedict: *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London and New York: Verso Press, 1983. 6.

⁴⁰ Day, Graham – Thompson, Andrew: *Theorizing Nationalism*. New York: Palgrave Macmillan, 2004.

⁴¹ Barth, Fredrik: *Ethnic Groups and Boundaries. The social organisation of cultural difference*. London: Little Brown and Co., 1969.

⁴² Barth, 1969.

erőteljesebb odafigyelést hangsúlyozzák.⁴³ Ezzel némiképp egybecsengően, Barth elméletéhez kapcsolódva, Eriksen is a határképzés fontosságát hangsúlyozza, de – Andersonra reflektálva – arra is fókuszál, hogy hogyan újul meg a társas interakció során ez a nemzeti elképzelt közösség.⁴⁴

Ezt az elméleti keretet használva jelen tanulmányban tehát úgy közelítünk az etnicitáshoz, mint a körülvevő társadalmi viszonyokba ágyazott, strukturálisan is megragadható, folyamatos mozgásban levő viszonyulásokhoz/látásmódhoz, amely során a „mi” és a „más(ok)” folyamatosan újratereztődik – és ezeket etnikai kategóriákkal megjelölhetjük –, amely ugyanakkor egy folyamatos szimbolikus harc, politikai konstrukció, valamint erőforrásokért is történő küzdelem, mely az identitáspolitikák összefüggésrendszerében is értelmezhető.

2. Módszertan és hipotézisek

Elemzésünket a GeneZYs 2015 elnevezésű Kárpát-medencei ifjúságszociológiai kutatás adatbázisán végezzük. Alappremisszaként megfogalmazhatjuk, hogy a magyar nemzettudat az elmúlt száz évben is tovább élt a Magyarországgal szomszédos országok kisebbségi magyar közösségeiben, és ezt jelezte minden korábbi kutatás is. Ugyanakkor azonban ennek a nemzettudatnak megvannak a maga sajátosságai – a kisebbségi helyzetből fakadóan.

Azt feltételezzük, hogy a könnyített magyar állampolgárság bevezetése óta eltelt öt év elegendő idő ahhoz, hogy hatása mérhetővé váljon ilyen dimenzióban is.⁴⁵ Mivel ezáltal – a szlovákiai magyar fiatalokat leszámítva – mindhárom régióban „megnyílt” a magyar állampolgárság mindaddig „zárt” kritériuma, ez változást okozhatott az államnemzeti/politikai nemzeti viszonyulásban, ahogyan a kettős állampolgárság hatásával foglalkozó korábbi elmezések is jelezték.⁴⁶ Azt is feltételezzük azonban, hogy a kettős állampolgárság intézménye nem írta felül a kisebbségi „valóságot” olyan értelemben, hogy a korábbi kutatások által is jelzett többes kötődések továbbra is fennállnak, ennek mértéke nem csökkent, a többségi nemzethez való viszonyulásban nem jelent lényegi átalakulást a magyar állampolgárság elérhetősége. Sőt, az egyre erősödő mobilitás, a migráció, a transznacionalizmus, az ezekhez kapcsolódó tapasztalatok, amely ezen országokban élő kisebbségi magyar fiatalokat is egyre inkább érinti, szintén befolyásolhatja – erősítheti – a politikai nemzethez tartozás megítélését.

⁴³ Kaschuba, Wolfgang: *Bevezetés az európai etnológiába*. Debrecen: Csokonai Kiadó, 2004.

⁴⁴ Eriksen, Thomas H.: *Etnicitás és nacionalizmus*. Budapest – Pécs: Gondolat Kiadó – PTE BTK Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, 2008.

⁴⁵ Az adatfelvétel időpontjáig eltelt idő.

⁴⁶ Papp, Z. Attila: Trickster Logics in the Hungarian Dual-Citizenship Offer. In: Arpad, Szokolczai – Agnes, Horvath Attila, Z. Papp (ed.) *The Political Anthropology of Ethnic and Religious Minorities*. New York – London: Routledge, 2018. 18–32.

Hipotéziünk szerint tehát a korábbi kutatások által is jelzett többes nemzeti kötődés markánsan jelen van mind a négy vizsgált régióban, és ezek a kötődések a maguk természetességében jelennek meg, az esetleges (kutatói szemmel látható) inkonzisztenciák nem okoznak a mindennapi életben kognitív disszonanciát, és erre a nemzethez tartozás indoklásaként adott válaszokból próbálunk majd következtetni.

Ugyanakkor az egyes nemzettagságok indoklási mintázataiban azt feltételezzük, hogy jelentős eltérések mutatkozhatnak. Míg a magyar nemzethez tartozás esetében erősebb érzelmi indokokat feltételezünk, illetve a spontán nemzeti azonosulásra utaló megfogalmazásokat, valamint a kultúrnemzeti ideáltípushoz kapcsolódó motivációkat, a többségi nemzethez tartozás megindoklásában főként a politikai nemzethez tartozás jellemzőire számítunk, valamint a hétköznapiak valóságának a pragmatikus lenyomataira.

Utolsó hipotézisünkben azt feltételezzük, hogy a nemzet(ek)hez tartozás esetében is jelentős regionális különbségekkel találkozhatunk.

Elemzésünket igyekszünk összevetni korábbi felmérésekkel. Az előzetes kutatások közül az ifjúságkutatások esetében elsősorban a Mozaik 2001 felmérés eredményeire támaszkodunk,⁴⁷ továbbá, amennyiben elemzésünk szempontjából releváns, a Mozaik 2011 kvalitatív felmérés következtetéseit is figyelembe vesszük,⁴⁸ de reflektálunk a Magyar Ifjúság Kutatás 2016 egyes megállapításaira is,⁴⁹ hiszen ezek azok az ifjúságszociológiai adatfelvételek, amelyek mind a négy vizsgált régiót érintették.

A témához kapcsolódó első összehasonlító felmérésként figyelembe vesszük a Kárpát-projekt 1997-es romániai és szlovákiai eredményeit⁵⁰ és a 2007-es survey vonatkozó elemzéseit is,⁵¹ szem előtt tartva az összehasonlítás korlátait, például az eltérő célcsoportból adódóan. Ugyanakkor összehasonlításunkat olykor kiegészítjük csak az egyes régiókra vonatkozó kutatások eredményeivel is, például

⁴⁷ Csata és tsai., 2002.; Szabó és tsai., 2002.

⁴⁸ Szabó Andrea – Bauer Béla – Pillók Péter: *Mozaik2011: Magyar fiatalok a Kárpát-medencében*. Budapest: Belvedere Meridionale, 2013.

⁴⁹ Székely Levente (szerk.): *Magyar fiatalok a Kárpát-medencében. Magyar Ifjúság Kutatás 2016*. Budapest: Kutatópont KFT – Enigma 2001 Kiadó – Médiaszolgáltató KFT, 2018. <http://kutatopont.hu/files/2018/07/magyarfiatalok.pdf>, (letöltés ideje: 2020. január 20.); Nagy Ádám (szerk.): *Margón kívül - magyar ifjúságkutatás 2016*. Budapest: Excenter Kutatóközpont, 2018. <http://mek.oszk.hu/18600/18654/18654.pdf>, (letöltés ideje: 2020. 1. 20.).

⁵⁰ Csepeli – Örkény – Székelyi, 1998.; Csepeli – Örkény, 1998.; Csepeli György – Örkény Antal – Székelyi Mária: *The Steadiness and Transformation of National and Ethnic Identity*. In: Cholnoky György (szerk.): *Minorities Research*, No.2. Budapest: Lucidus, 2000. 46–63.; Csepeli – Örkény – Székelyi, 2002.

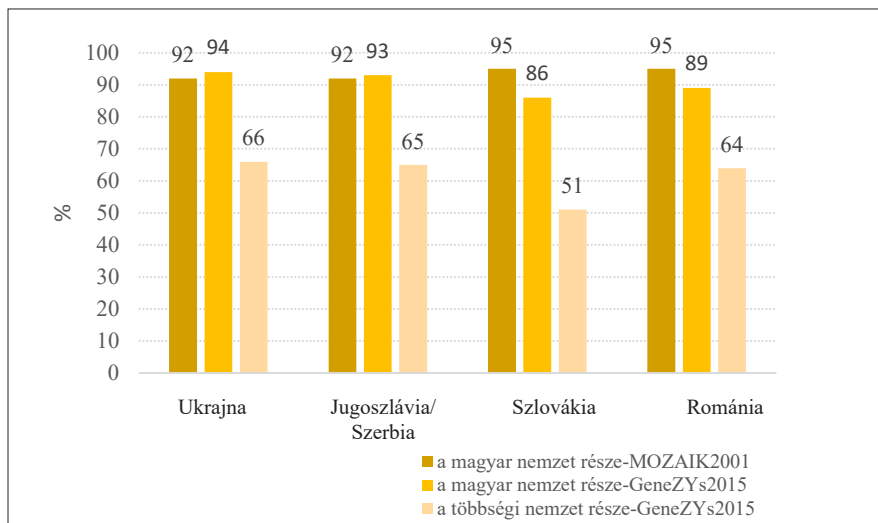
⁵¹ Papp – Veres, 2007.; Papp, 2008.; Veres Valér: *A Kárpát-medencei magyarok nemzeti és állampolgári identitásának fő sajátosságai*. In: Fedinec Csilla (szerk.): *Értékek, dimenziók a magyarságkutatásban*. Budapest: MTA – MTK EB, 2008. 35–60.

a 2010-es Kárpát Panel erdélyi elemzéseivel – mivel a többi régióban nem került sor adatfelvételre⁵² –, illetve az Erdélyi magyar fiatalok 2013 survey eredményeivel.⁵³

3. A nemzethez tartozás és ennek jellemzői – az adatok tükrében

A GeneZYs 2015 ifjúságszociológiai felmérés az identitás témakörénél a nemzethez tartozás kérdését a survey módszer adta lehetőségekhez képest mélységeiben próbálta megragadni. Így amellett, hogy mind a magyar, mind a többségi nemzet vonatkozásában megkérdezte, hogy a saját kisebbségi magyar közösséget az adott nemzethez tartozónak gondolja-e a megkérdezett, nyílt kérdésben az indoklásra is rákérdezett.

Elsőként a nemzethez tartozás alakulását nézzük meg a Mozaik 2001-es adatokkal összevetve, bár a Mozaik felmérés a többségi nemzethez tartozás kérdését nem tartalmazta. Az indoklások által feltárt mechanizmusok bemutatására ezt követően térünk majd ki (1. ábra).

1. ábra. *A nemzethez tartozás regionális bontásban*⁵⁴

Forrás: saját számítás Mozaik2001 és GeneZYs2015 adatbázisokon

⁵² Veres–Papp, 2012.

⁵³ Kiss, 2013. A hivatkozások során az erdélyi túlsúly nem a szerzői elfogultsággal magyarázandó, hanem azzal, hogy romániai magyar vonatkozásban a többi régiónál gyakrabban került sor szociológiai felmérésekre, és több kutató foglalkozott az elemzésünk fókuszába kerülő témával.

⁵⁴ A kérdések: Szerinted a kisebbségi (kárpátaljai, vajdasági, felvidéki, erdélyi) magyarok részét képezik-e a magyar nemzetnek?; Szerinted a kisebbségi (kárpátaljai, vajdasági, felvidéki, erdélyi) magyarok részét képezik-e a többségi nemzetnek?

A kárpátaljai és vajdasági magyar fiatalok esetében kvázi hasonló mértékű a magyar nemzethez tartozás mértéke a két vizsgált időpontban, és ez meghaladja a 90%-ot, a romániai és szlovákiai magyar fiatalok esetében pár százalékponttal kevesebb, de szintén közelít a 90%-hoz a magyar nemzethez tartozás megítélése. A regionális eltérések azonban szignifikánsak (Khi-négyzet próba, $p < 0,001$). Tehát mind a négy vizsgált régióban továbbra is magas (90% körüli) a magyar nemzethez tartozás érzése, azonban ez a kárpátaljai és vajdasági magyar fiatalok esetében a 95%-hoz közelít, míg az erdélyi, és főként a szlovákiai magyar fiatalok esetében valamivel kisebb arányban jellemző (89%-86%).

A többségi nemzethez való tartozás esetében is szignifikánsak a regionális eltérések (Khi-négyzet próba, $p < 0,001$), a szlovákiai magyar fiatalok gondolják legkevésbé úgy – a megkérdezettek fele –, hogy a szlovákiai magyar közösség a szlovák nemzet része, a többi három régió magyar fiataljai esetében kétharmad körüli a többségi nemzethez tartozás megítélése. A szlovákiai magyar fiatalok esetében azt láthatjuk tehát, hogy azáltal, hogy az ő esetükben a legalacsonyabb a magyar nemzethez tartozás aránya, ez egyáltalán nem jelenti azt, hogy erősebb lenne a többségi nemzethez tartozás, sőt ellenkezőleg, ez az ő körükben a legalacsonyabb, de ez még mindig minden második megkérdezett jelenti.

A Magyar Ifjúság Kutatás 2016 is tartalmazta mindkét nemzethez tartozás kérdését, az eredmények – főként a szlovákiai magyar fiatalokra vonatkozóan – nagyobb eltéréseket mutatnak a GeneZYs 2015-ös adatfelvételhez képest, amelyet nem tudunk a két adatfelvétel közötti időszakban bekövetkező semmilyen – a kérdéshez kapcsolódó – fajsúlyosabb történéssel magyarázni. A Magyar Ifjúság Kutatás 2016 (továbbiakban: MIK2016) adatai alapján a szlovákiai magyar fiatalokra egészen más mintázat jellemző, mint a többi régió magyar fiataljaira.⁵⁵ A GeneZYs 2015-ös – és a korábbi felmérések – adataihoz képest a szlovákiai magyar fiatalok csekélyebb mértékben gondolják kisebbségi magyar közösségüket a magyar nemzet részének (76%), de jóval nagyobb arányban (72%-ban) tekintik a többségi nemzet részének saját közösségüket.⁵⁶ A szerzőpáros nem ad semmilyen magya-

⁵⁵ A nemzeti identitás témakörénél több dimenzió mentén is eltérések mutatkoztak a GeneZYs2015 és a MIK2016-os felmérés főként szlovákiai magyarokat érintő adatai közt (például az önmeghatározásban), amelyeket nem tudunk a két adatfelvétel időpontja közt történő eseményekkel magyarázni, így ezeket feltételezhetően a két adatgyűjtés eltérő módszertana okozhatja. A GeneZYs2015-ös felmérés mintavételi szempontjait ismertettük a módszertani részben, azt is jelezve, hogy kérdezőbiztosok által felvett személyes lekérdezés történt mind a négy vizsgált régióban, így Szlovákiában is (erről bővebben: Papp és tsai., 2017). A MIK2016-os felmérés módszertanáról l. Székely Levente: Módszertani jegyzet: Magyar Ifjúság Kutatás 2016. In: Székely Levente (szerk.): *Magyar fiatalok a Kárpát-medencében. Magyar Ifjúság Kutatás 2016*. Budapest: Kutatópont KFT – Enigma 2001 Kiadó – Médiaszolgáltató KFT, 2018. 479–503. <http://kutatopont.hu/files/2018/07/magyarfiatalok.pdf>, (letöltés ideje: 2020. január 20.).

⁵⁶ Veres Valér – Ruff Tamás: Kötődések – identitás, személyes kapcsolatok és nemzeti-etnikai attitűdök a Kárpát-medence magyar ifjúsága körében. In: Székely Levente (szerk.): *Magyar*

rázatot erre az eltérő viselkedésre, tanulmányukban annyit jegyeznek meg, hogy a szlovákiai adatok esetében külön leválasztották a magyar nemzetiségűeket, és ezek az arányok rájuk érvényesek, a teljes szlovákiai mintára vonatkoztatva – nem részletezve, hogy a teljes minta kiket jelöl – kevesebben nevezték saját kisebbségi közösségüket a magyar nemzet részének (69%), mint a többségi nemzethez tartozónak (71%).⁵⁷

A többes nemzeti kötődés kérdése nem újkeletű kérdés kisebbségi helyzetben, hiszen a a politikai/állam- és kultúrnemzeti dimenziók a mindennapi élethelyzetben is keveredve, de a maguk természetességében jelentkeznek. Az állampolgári és kultúrnemzeti kettős identitás szerkezet tehát kisebbségi élethelyzetben nem életidegen,⁵⁸ sőt az elemzésünk kontextusaként felvázolt mezőbe/triádba is természetesen illeszkedik.⁵⁹ A magyar kisebbségi helyzetet tehát a magyar és a többségi nemzethez való tartozás viszonya által, illetve a többségi közösségtől és a magyarországi magyaroktól való társadalmi közelség/távolság által is lehet értelmezni, és ennek „fordítottját” is megtalálhatjuk, hiszen a magyarországi magyarok többsége számára mind a Magyarország határain belül élő (nemzeti) kisebbségek, mind a határon túli magyarok a magyar nemzet részét képezik.⁶⁰ A többségi nemzethez tartozás kérdése, mint már jeleztük, a 2007-es, majd 2010-es Kárpát-panel felmérésben is szerepelt, és jelezte, hogy a magyar nemzethez való kötődés mellett a többségi nemzethez való kapcsolódás is jellemző a kisebbségi magyar közösségekre.⁶¹ Részben erre a felmérésre adott válaszként 2013-ban az erdélyi magyarok reprezentatív felmérésbe is bekerültek a nemzethez tartozás kérdései, illetve a román nemzethez tartozás/nem tartozás esetében ennek indoklása.⁶² A nyílt kérdések feldolgozásánál visszatérünk a 2013-as erdélyi kutatás megállapításaihoz, a kettős kötődés előfordulását ez a felmérés is alátámasztotta.⁶³ Ugyanakkor a 2007-es Kárpát-panel vizsgálatot 2009-ben Erdélyben egy fókuszcsoporthoz tartozó vizsgálat is követte a nemzeti identitás témakörében, mely a nemzethez tartozás kérdését is körüljárta.⁶⁴

fiatalok a Kárpát-medencében. Magyar Ifjúság Kutatás 2016. Budapest: Kutatópont KFT – Enigma 2001 Kiadó – Médiaszolgáltató KFT, 2018: 410. <http://kutatopont.hu/files/2018/07/magyarifialok.pdf>, (letöltés ideje: 2020. január 20.).

⁵⁷ Veres-Ruff, 2018. 410.

⁵⁸ Csepeli, 1992.; Csepeli – Örkény – Székelyi, 2002.

⁵⁹ Brubaker, 2000.

⁶⁰ Papp, 2007.; Veres – Papp, 2012.; Papp, 2014.

⁶¹ Papp – Veres, 2007.; Veres – Papp, 2012. A kutatási eredmények által kiváltott reakciókról ez elméleti keret vonatkozó részénél írtunk.

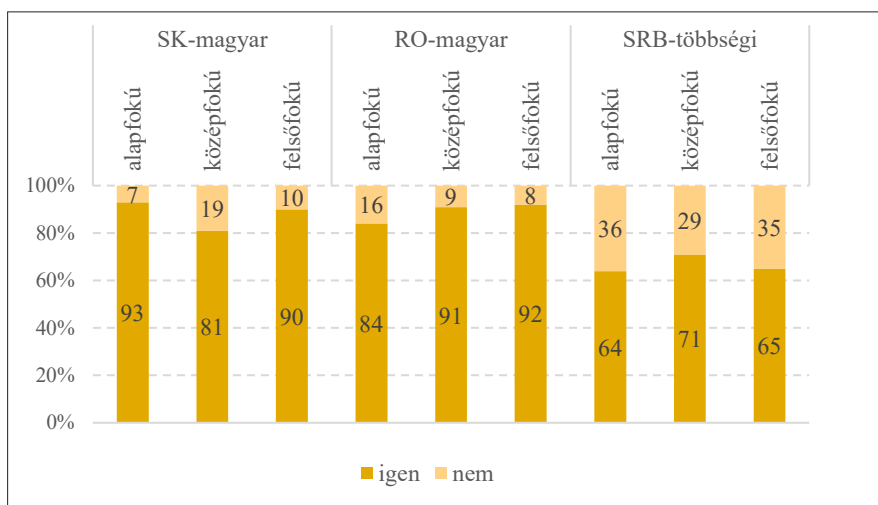
⁶² Kiss, 2013.

⁶³ Még ha az értelmezésben eltérő logika is érvényesült, a kutatás azt jelezte, hogy 2013-ban a romániai magyarok 52%-a szerint kisebbségi közösségük a román nemzetnek (is) része. A magyar nemzetnek a válaszolók 85%-a szerint része.

⁶⁴ Papp, 2012.

A nemzethez tartozás megítélése a szociodemográfiai háttér alapján kevésbé megragadható. Korcsoportok szerint például csak azt tudjuk elmondani, hogy a szlovákiai magyar fiatalok esetében a legfiatalabbak körében a legmagasabb arányú a magyar nemzethez tartozás (Khi-négyzet próba, $p < 0,05$), és ez a kor előrehaladtával valamelyest csökken. Nemek szerint csupán a kárpátaljai magyar fiatalok többségi nemzethez tartozásában jelentkeztek szignifikáns eltérések, a kárpátaljai magyar nők nagyobb arányban gondolják a magyar kisebbséget az ukrán nemzet részének, mint a férfiak (Khi-négyzet próba, $p < 0,05$). Településszerkezet szerint szintén a többségi nemzethez tartozásnál jelentkezett szignifikáns eltérés, de csak a szlovákiai magyar fiatalok körében, esetükben a városi fiatalok nagyobb arányban gondolják a szlovák nemzet részének kisebbségi magyar közösségüket, mint a vidéken élő kortársaik (Khi-négyzet próba, $p < 0,05$).

Iskolai végzettség alapján sincs minden régióra jellemző eltérés, de a szignifikáns eltéréseket a 2. ábra jelzi.

2. ábra. Iskolai végzettség és nemzethez tartozás (csak a szignifikáns eltérések)

A magyar nemzethez tartozás esetében a szlovákiai (Khi-négyzet próba, $p < 0,01$) és romániai magyar fiataloknál (Khi-négyzet próba, $p < 0,05$) egyaránt jelentkeztek eltérések, de ezeknek az iránya nem egyforma. A romániai magyar fiatalok esetében a végzettséggel párhuzamosan nő a magyar nemzethez tartozás aránya, a szlovákiai magyar fiataloknál ez az alapfokú végzettségűek esetében a legmagasabb (93%), és a középfokú végzettségűeknél a legalacsonyabb (81%).

A többségi nemzethez tartozás esetében csak a vajdasági magyar fiataloknál jelentkeztek az iskolai végzettség függvényében szignifikáns különbségek (Khi-négyzet próba, $p < 0,05$), mely alapján megállapítható, hogy a középfokú végzettségük körében a legmagasabb azoknak az aránya, akik szerint a vajdasági magyarok a szerb nemzet részét képezik (71%), és ez mind a felsőfokú, mind az alacsonyabb végzettségük esetében alacsonyabb (65%, illetve 64%).

Az eredmények alátámasztják azt, hogy a korábbi többes kötődések minden vizsgált régióra továbbra is jellemzők, a kettős állampolgárság intézménye nem írta felül a kisebbségi élethelyzetet, a többségi (nemzet)államhoz kapcsolódó államnemzeti kötődéseket, „csupán” a magyar nemzethez való kötődés szerkezetére gyakorolt hatást.

4. Nemzethez tartozás – az indoklások mintázatai

Kutatásunk keretében mind a magyar, mind a többségi nemzethez tartozás esetében nyílt kérdésben lehetőség adódott a válaszok megindoklására. Ezzel a módszerrel talán jobban megragadhatók a (nemzeti) kötődések jellemzői, amelyek a maguk természetességében jelennek meg a hétköznapi élet során. Bár a magyar nemzethez tartozás a szociológiai felmérések tanúsága szerint folyamatosan magas (90% körüli), kitérünk az erre adott indoklások ismertetésére is, hiszen ezáltal válik lehetővé az összehasonlítás a többségi nemzethez tartozás mintázataival. Ezt követően azoknak a válaszoknak az ismertetése következik, amelyek az arra vonatkozó indokokat tartalmazzák, hogy a kisebbségi magyar közösség miért nem része a magyar nemzetnek. Végül a többségi nemzethez tartozás/nem tartozás kérdéskörét járjuk körül részletesebben.

4.1 „Lelkileg is magyarnak születtem” – a magyar nemzethez tartozás

Korábban láthattuk, hogy a kárpátaljai magyar fiatalok 94%-a, a vajdaságiak 93%-a, az erdélyiek 89%-a és a szlovákiai magyar fiatalok 86%-a saját kisebbségi magyar közösségüket a magyar nemzet részeként értelmezi. Az indoklásokat a nyílt kérdésre adott válaszok alapján dolgoztuk fel. Az 1511 értelmezhető választ a feldolgozás során több lépésben kategorizáltuk, míg végül nyolc nagyobb kategóriába összesítettük – sajátosságait mindvégig szem előtt tartva. Az összes beérkezett válasz kódolás utáni megoszlásait az 1. táblázatba foglaltuk össze.

A válaszok legnagyobb hányada (37%) talán leginkább a spontán nemzeti azonosulással hozható összefüggésbe, a kisebbségi magyar közösség azért része a magyar nemzetnek, „mert magyarok vagyunk”, és ez gyakran minden további magyarázat nélkül, nagyrészt ebben a formában fogalmazódik meg, vagy olykor kiegészül a *magyarázattal*: „nem tehetünk róla, hogy.../attól még.../azért, mert.../

attól függetlenül, hogy... itt születünk/nem Magyarországon születünk, magyarok vagyunk”.

A „születés” ezekben az esetekben elsősorban a (határokkal elválasztott) földrajzi területtel kapcsolódik össze: például „ugyanolyan magyarok vagyunk, csak a határ másik oldalára születünk”. Az etnikai eredetre ennél explicitebben utaló „születés” összesen 15 válaszban fogalmazódott meg: „mert magyarnak születtem”, és az alacsony elemszám miatt nem képez önálló kategóriát.

1. táblázat. *Miért része a kisebbségi magyar közösség a magyar nemzetnek?*
(kódolt válaszok, N=1511)

Miért része a magyar nemzetnek?	N	%
Indoklás:		
spontán nemzeti azonosulás („magyarok vagyunk: nem tehetünk róla, hogy...”/„attól még...”/„azért, mert...”/„attól függetlenül, hogy...”)	558	36,9
történelmi (közös múlt, közös gyökerek, határ, döntés, Trianon)	383	25,4
kultúrnemzeti (nyelv, kultúra, hagyomány)	253	16,7
all inclusive	101	6,7
szubjektív önbesorolás	61	4
érzelmi (felsőbbrendűségi érzelmi is)	50	3,3
magyar/kettős állampolgárság	49	3,3
egyéb	56	3,7
<i>Összesen</i>	<i>1511</i>	<i>100,0</i>

A következő nagy kategória, amely a válaszok egynegyedét összesíti, a közös történelmi múlt, melyet a Trianoni döntés ebben az értelmezésben nem írhat felül: „történelmi közös múlt”, „mert attól, hogy Trianon elválasztott minket határilag Magyarországtól, mi magyarok vagyunk”, „történelmi gyökerek miatt, mi is magyarok vagyunk”, „Trianon előtt ősünk is magyarok voltak, és most is csak egy határ választ el minket”.

A válaszolók közel egyötöde (17%) a kultúrnemzeti jellemzőkhöz sorolható indokokat nevezte meg magyar nemzeti identitása alapjaként – a nyelvet, kultúrát, hagyományokat: például „a kultúra, nyelv összeköt”, „anyanyelve magyar, magyar egyházhoz tartozik és követi a kulturális szokásokat”, „végül is nekik is magyar az anyanyelvük”.

Az ismertetett három nagy kategória a válaszok közel 80%-át összesíti. A válaszok megfelelő árnyalása érdekében azonban fontosnak gondoltuk a többi kategóriát is önállóként megkülönböztetni.

Fontos jellemzője lehet a nemzethez tartozásnak a szubjektív önbesorolás, mely explicit módon a válaszok 4%-ban jelentkezett: például „aki magyarnak vallja magát, az része a magyar nemzetnek”, „ha valaki magyarnak vallja magát, annak oka van, és ezt tiszteletben kell tartani, ez szabad döntés”, „aki magyarnak vallja magát, a világ bármely pontján született, a magyar nemzethez tartozik...”.

A nemzethez kifejezetten érzelmi alapon történő közelítések a válaszok 3%-át teszik ki. A kisebbségi helyzetből fakadó különböző érzelmi megközelítéseket ebbe a kategóriába soroltuk, így a *kisebbségi küldetésstudat* több megjelenésével is találkozhatunk a kategórián belül, például: „a határon túli magyaroknak erősebb a nemzeti identitása, mert sokkal nagyobb kihívás a magyarságuk megtartása”, „magyarnak lenni az magasztosabb dolog, mintsem a Magyarország határai közé zárt érzés legyen”, „ezek az igazi magyarok”, „igen, mert magyarul álmodunk és magyarul sírunk”.

A magyar/kettős állampolgárságot magyar kisebbségi közösségüknek a magyar nemzethez való tartozása okaként 49 válaszadó nevezte meg (3%), és ez az érvelés minden bizonnyal a könnyített honosítás következményének tulajdonítható. Az ide sorolt válaszokra példa: „kérhetem a honosítást”, „igen, mert a lehetőséget adott a kettős állampolgárságra”, „mert megvan az állampolgárság”.

Az „all inclusive” kategóriába azok a válaszok kerültek, amelyek minimum két (de általában több) kategóriába sorolható érvelést tartalmaztak, és ezek a válaszok 7%-át jelentik. Például: „mert magyarok vagyunk, közös nyelv, kultúra, hagyomány, szokások, vallás, történelem”.

Az „egyéb” kategóriába 56 válasz került (4%), és ezek közt megjelenik a magyarországi támogatásokra való utalás, mint a nemzethez tartozás indoka, például „Magyarország gazdaságilag segíti az itteni magyarokat”, de ide soroltuk azokat a válaszokat is, amelyek a kettős nemzetszágra vonatkoztak – például „mi szlovákiai magyarok két nemzethez is tartozunk egyaránt, magyar és szlovák nemzetiségűek vagyunk” –, mivel nem volt túl gyakori ezen választípus előfordulása.

Mivel az indoklások megoszlásának szignifikáns regionális eltéréseit is látni szeretnénk volna, ezeket a 2. táblázat mutatja.

A kárpátaljai magyar fiatalok jóval nagyobb arányban nevezték meg okként a közös történelmi múltat (38%), mint a többi régió fiataljai, akik közül legkevésbé a szlovákiai magyarok hivatkoztak erre (16%). A spontán azonosulás „magyarok vagyunk” formulája legnagyobb mértékben a romániai magyar fiataloknál jelentkezett (42%), akárcsak a kultúrnemzeti jellemzőkhöz sorolható okok (22%). A szlovákiai magyar fiatalok esetében a legjelentősebb a szubjektív önbesorolás, mint a nemzethez tartozás fő jellemzője (9%), de körükben jelentősebb az érzelmi

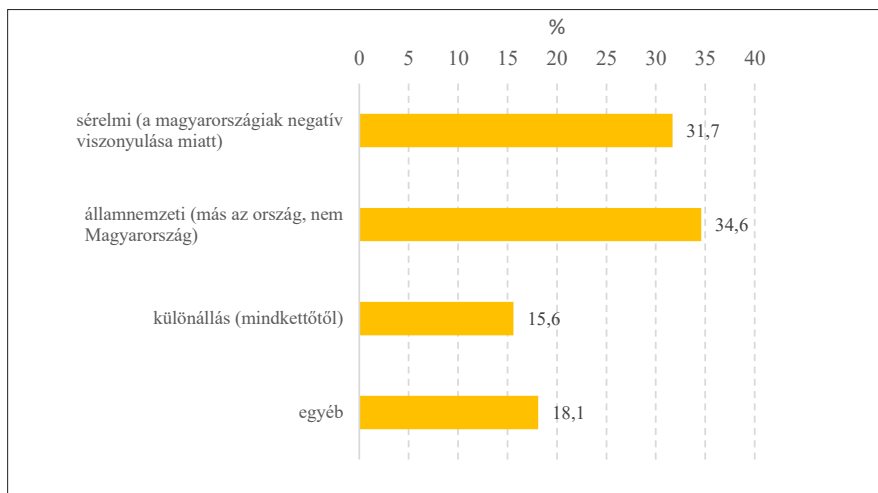
okok megnevezése (7%), és az egyéb okok is (6%). A magyar/kettős állampolgárság válaszlehetőséget elemszámi korlátok miatt szűrtük. A vajdasági magyar fiatalok közül nagyobb arányban neveztek meg több okot, mint a nemzethez tartozás magyarázatát (11%), illetve az ő körükben is fontosabb a szubjektív önbesorolás (6%), mint az erdélyi és kárpátaljai magyar fiatalok esetében.

2. táblázat. *Miért része a kisebbségi magyar közösség a magyar nemzetnek?*
Regionális bontásban %-os megoszlások (Khi-négyzet próba, $p < 0,001$)

	Ukrajna/ Kárpátalja	Szerbia/ Vajdaság	Szlovákia/ Felvidék	Románia/ Erdély	Összesen
kultúrnemzeti (nyelv, kultúra, hagyomány)	13	14	17	22	17
történelmi (közös múlt, közös gyökerek, határ, döntés, Trianon)	38	28	16	23	26
spontán nemzeti azonosulás („magyarok vagyunk: nem tehetünk róla, hogy...”, „attól még...”, „azért, mert...”, „attól függetlenül, hogy...”)	36	35	37	42	38
szubjektív önbesorolás	1	6	9	3	4
all inclusive	7	11	8	4	7
érzelmi, felsőbbrendűségi	2	3	7	3	4
egyéb	3	3	6	3	4
<i>Összesen</i>	<i>100</i>	<i>100</i>	<i>100</i>	<i>100</i>	<i>100</i>

4.2 „*Sehova se tartozunk igazán, vagy mindkét helyre – magam sem tudom*” – *miért nem része a magyar nemzetnek*

Mind a négy vizsgált régióban magas volt a magyar nemzethez tartozást vélelmezők aránya, így értelemszerűen jóval kevesebb válasz érkezett annak indoklására, hogy a saját kisebbségi közösségük miért nem része a magyar nemzetnek. A kárpátaljai magyar fiatalok 6%-a, a vajdaságiak 7%-a, a szlovákiai magyar fiatalok 14%-a és az erdélyiek 11%-a válaszolta azt, hogy közösségük nem része a magyar nemzetnek. Az indoklásra összesen 126 értékelhető választ kaptunk, ám a nagyon alacsony elemszám ellenére is érdekesnek gondoltuk a válaszok mintázatait megvizsgálni. A válaszokat kódoltuk, több lépést követően végül négy nagyobb kategóriába soroltuk – megőrizve azok érvelési sajátosságait (3. ábra).

3. ábra. *Miért nem része a kisebbségi magyar közösség a magyar nemzetnek? (kódolt válaszok %-ban, N=126)*

Leginkább két nagyobb csoportba rendeződtek a válaszok, ezek közül a leggyakrabban hivatkozott érvek az államnemzeti jellemzők közé sorolhatók, a másik fontos kategória a magyarországiaknak tulajdonított negatív viszonyulás miatti sérelmi okokat tartalmazza.

A válaszolók 35%-a valamilyen megfogalmazásban az országot helyezte érvele középpontjába (N=44), és arra hivatkozva nem tekintette saját magyar kisebbségi közösségét a magyar nemzet részének: például „mindenki annak az országnak a nemzetéhez tartozik ahová született”, „nem élünk Magyarországon ezért nem”, vagy „mert Ukrajnában (Szerbiában/Szlovákiában/Romániában) élünk” – minden régió fiataljaitól megfogalmazódott ilyen érvelést tartalmazó válasz.

A másik nagyobb kategória, amint már jeleztük, a magyarországi magyaroknak tulajdonított negatív viszonyulásokat összesíti, és ez a válaszok 32%-át jelenti (N=40), ezekre példák: „a magyarországi magyarok lenéznek minket”, „a magyarországiak nem tekintenek minket magyarnak”, „a magyarországi magyarok nem fogadnak el minket magyarnak, az ő szemükben mi szlovákok (ukránok/románok/szerbek) vagyunk” – ez a választípus is minden régióban megfogalmazódott.

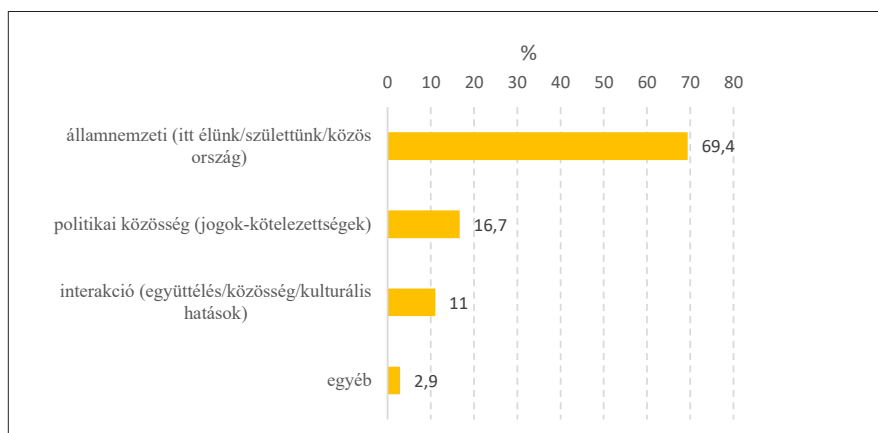
Következő kategória az „elkülönülés”, a *különállás* mind a magyar, mind a többségi nemzettől/országtól. Ez a válaszok 16%-ára volt jellemző (N=20). Példa ezekre a válaszokra: „már egy ideje nem, igazából sehova sem tartozunk”, „se nem szerbek, se nem magyarok, inkább mentális közösség”, „mi felvidékiek nem tartozunk se ide, se oda igazán”, „szerintem mi székelyek vagyunk/külön kultúra”.

A válaszok 18%-a a meglehetősen heterogén „egyéb” kategóriába sorolható (N=23), példa ezekre: „nem vagyok nemzeti párt”, „politikai lobby”, „nem ők fizetik az adómat, nem szeretek magyarkodni”, „azért, mert mindegyik fut a vagyon után”.

Következtetésként megfogalmazható, hogy az indoklások alapján elsősorban a más országban élés, azaz a politikai nemzet logikájába helyezhető érvelés jelenik meg, ezt követi a magyarországiaktól elszenvedett sérelmi érvelés, majd a regionális kisebbségi magyarok különállása mind a többségi nemzettől, mind a magyarországi magyaroktól.

4.3. „Közösen élünk” – a többségi nemzethez tartozás

A GeneZys 2015 ifjúságszociológiai felmérés eredményei alapján a kárpátaljai magyar fiatalok 66%-a, a vajdaságiak 65%-a, a szlovákiai magyar fiatalok 51%-a és az erdélyiek 64%-a értékeli saját kisebbségi magyar közösségét a többségi nemzethez tartozónak is. Az indoklásra ez esetben is nyílt kérdés formájában kérdeztünk rá, a 984 értékelhető választ pedig utólag bekódoltuk, a válaszok megoszlását a 4. ábra mutatja.

4. ábra. Miért része a kisebbségi magyar közösség a többségi nemzetnek? (kódolt válaszok %-ban, N=984)

A válaszok több mint kétharmada (69%) az adott országhoz/határhoz/területhez kötődik, a „jus soli” szervezőelve alapján, s mint ilyen, az államnemzeti nemzetmeghatározás elemeként (is) értelmezhető, ezért ezzel a címkével jelöltük meg ezt a kategóriát. A már említett 2013-as erdélyi felmérés során a válaszok több

mint kétharmada a területiség köré csoportosult,⁶⁵ a többi kategória – és ezek kialakítása – nagyobb eltéréseket mutat. A következő kategória ehhez kapcsolódó, de explicitebben nevezi meg a politikai közösség sajátosságait, ezért külön kategóriaként szerepeltettük, jelezve, hogy ezek hasonló logika mentén értelmezhetők, de megkülönböztetésük talán a kötődés „fokozatait” jelezheti. Azok tehát, akik az állampolgári jogokat és kötelezettségeket nevezték meg indoklásként, a válaszolók 17%-át teszik ki, illetve az együttélést, az interakciót, a kölcsönös hatásokat közép-pontba helyezők a válaszolók 11%-át jelentik. A továbbiakban az egyes kategóriákon belüli válaszok részletezésére térünk ki.

Az államnemzeti érvelés kategóriájába tartozó válaszok több árnyalatban nevezik meg ezt az ország-kötődést vagy terület-komponenst.⁶⁶ A kategórián belüli leggyakoribb válaszok az „itt élünk” meghatározáshoz kapcsolódnak. Ezek a válaszok általában érzelmileg semlegesek: „itt élünk”, „itt lakunk”, „itt élünk Ukrajnában (Szerbiában/Szlovákiában/Romániában)”, „aki az országban él, az része az adott nemzetnek”, illetve szintén gyakori a „mert ebben az országban élünk” megfogalmazás is.

Az érzelmileg semleges válaszok mellett érzelmileg kevésbé semlegeseket is találunk, melyek egy része inkább pozitív, másik része inkább negatív viszonyulást jelez. Példák az inkább pozitív viszonyulást jelző válaszokra: „mert együtt élünk”, „mert itt élünk és egy társadalom vagyunk”, „mert itt élünk, és ide tartozunk, beszéljük azt a nyelvet is”, „egy közösségben élünk, ebben a kulturális közegben fejlődünk”, „az évtizedek alatti együttélés összeköt minket”. Az ehhez a kategóriához tartozó negatív viszonyulást jelző válaszokat pedig a következő példák szemléltetik: „arról nem tehetnek, hogy egy másik állam területén élnek”, „csak mert itt élünk”, „itt élünk, ha tetszik, ha nem”, „mert muszáj itt élnünk”.

A kényszerközösségnek egyértelműbb megfogalmazásai is megtalálhatók: „ha tetszik, ha nem az”, „igen, mert itt ragadtunk és ez ellen nem tehetünk semmit”, „az országhatár és a környezet rákényszerít bennünket”, „a határ miatt”.

Szintén ebbe a kategóriába tartoznak az „itt születtünk” érveléshez kapcsolódó válaszok: „mert itt születtünk”, „mert itt születtünk és egy országban élünk”. Ezen belül is találunk erősebb pozitív viszonyulásokat – például „itt születtem, itt is állampolgár vagyok és szeretem a hazámat” –, illetve negatívabbakat is – például „mert itt születtünk, csak mint kisebbség vagyunk része”.

Az „ide tartozunk” érvelésre is számos példát találunk, amelyek szintén ehhez a válaszkategóriához tartoznak: „mert ide tartozunk”, „mert az ukrán (szerb/szlovák/román) államhoz tartozunk”.

Mivel az itt élünk/születtünk/ide tartozunk típusú válaszok gyakran az országgal/állammal, valamint az állampolgársággal összekapcsolva fogalmazódtak meg,

⁶⁵ Kiss, 2013. 82.

⁶⁶ Kiss, 2013. 82. Mivel gyakran szerepel ezekben a válaszokban, hogy az országban élnek, illetve sokszor meg is nevezik az adott országot – Ukrajna, Szerbia, Szlovákia, Románia –, találobbnak éreztük az ország-kötődés megnevezést, mint a Kiss által használt terület-komponenst.

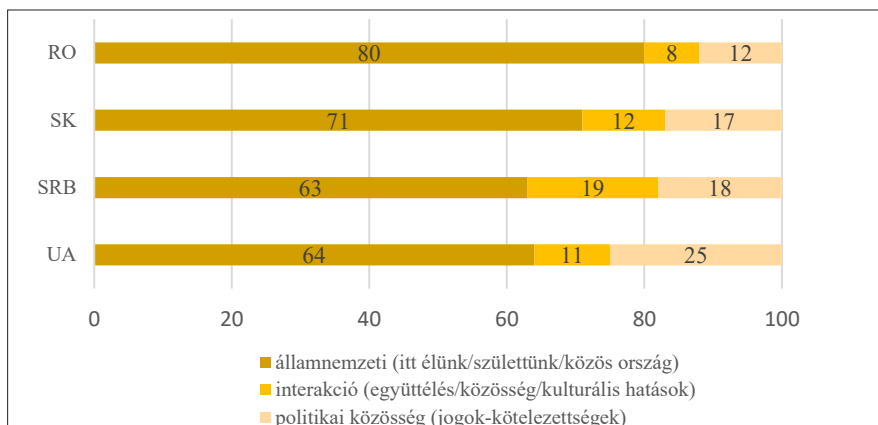
az állampolgárságra hivatkozó válaszok is részét képezik ennek az államnemzeti kategóriának, és ez azért is indokolt, mert ugyanazon logika mentén fogalmazódnak meg ezek az érvelések. Példák erre: „állampolgárság”, „ide tartozunk, állampolgárok vagyunk”, „mert állampolgárságunk ukrán (szerb/szlovák/román)”, „ide születtem, állampolgár vagyok”.

A válaszok egy külön csoportját alkotják a politikai közösség ismérveit hangsúlyosabban idéző érvelések, amelyek a jogokhoz, kötelezettségekhez, adózáshoz kapcsolódóan fogalmazódtak meg, és a válaszok 17%-át jelentik. Példák ezekre: „mert politikailag szavazó jogú állampolgárok”, „mert tulajdonképpen itt élünk, a szlovák törvények hatályosak nálunk is”, „romániai közösségben élünk a romániai törvények szerint”, „azonos jogaink vannak, mint a románoknak”, „itt, ide termeljük a pénzt, részesei vagyunk az ország életének”.

A harmadik kategóriába sorolt válaszok az együttélést, kölcsönhatást, interakciót hangsúlyozták, ez a válaszok 11%-át teszi ki. Ezekre példák: „valamilyen szinten része vagyunk, mert itt élünk és vettünk át tőlük kulturális dolgokat, valamint ők is tőlünk”, „a kárpátjai magyarok ápolják az ukrán kultúrát is”, „a történelem során a két kultúra keveredett, kiegészítik egymást”, „átvettük elemeit a kultúrájuknak, mentalitásuknak, szókincsüknek”, „egy közösségben élünk, ebben a kulturális közegben fejlődünk”.

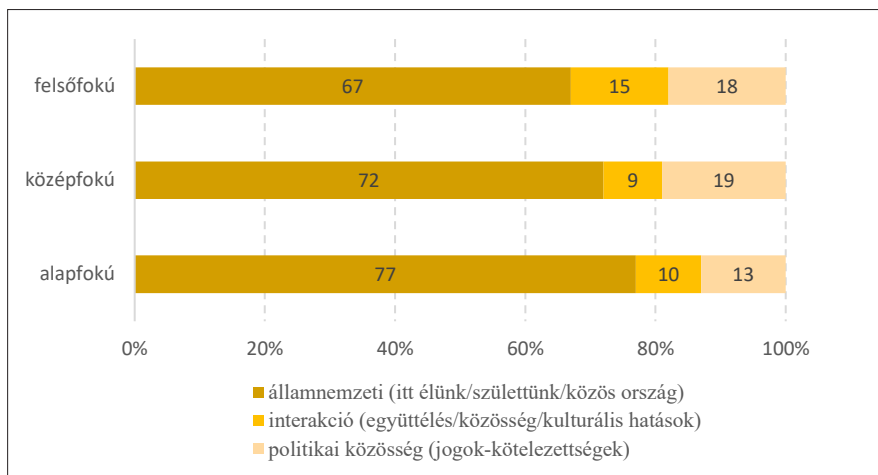
A válaszok 3%-a került az „egyéb” kategóriába, ezekre példa: „neveléstől függ”, „népszámláláskor hasznos”, „sokan vegyes házasságból születnek, itt élünk”, „csak papíron”, „mert népszámláláskor minket is a románokhoz számolnak”.

Amennyiben regionális bontásban nézzük a többségi nemzethez tartozás indoklását, szignifikáns eltéréseket találunk (5. ábra).

5. ábra. Miért része a kisebbségi magyar közösség a többségi nemzetnek?⁶⁷ Regionális bontásban %-os megoszlások (Khi-négyzet próba, $p < 0,001$)

⁶⁷ Az „egyéb” válaszkategóriát elemszámi korlátok miatt szűrtük.

6. ábra. *Miért része a kisebbségi magyar közösség a többségi nemzetnek?*⁶⁸ Iskolai végzettség szerinti %-os megoszlások (Khi-négyzet próba, $p < 0,05$)

Azt láthatjuk, hogy a romániai magyar fiatalok esetében a legmarkánsabb az államnemzeti logikába sorolható érvek jelenléte (80%), a politikai közösség szempontjait felsorakoztató válaszok a kárpátaljai magyar fiatalok körében a leggyakoribbak (25%), míg az interakcióra, sorsközösségre, kölcsönös hatásra való hivatkozás a vajdasági magyar fiatalokra a legjellemzőbb a régió fiataljai közül (19%).

Az iskolai végzettség szerint is szignifikáns eltérések jelentkeztek (6. ábra).

Ez alapján megállapítható, hogy az alacsony végzettségűek körében a leggyakoribb az államnemzeti indoklás (77%), a felső- és középfokú végzettséggel rendelkezők körében magasabb a politikai közösség eszközrendszerére való hangsúlyosabb hivatkozás (18%–19%), és a felsőfokú végzettséggel rendelkezők körében a legmagasabb az interakció-alapú érvelés (15%), azaz az identitásra való reflektáltság az iskolai végzettséggel párhuzamosan növekszik, mint ahogyan azt korábbi kutatások is jelezték.⁶⁹

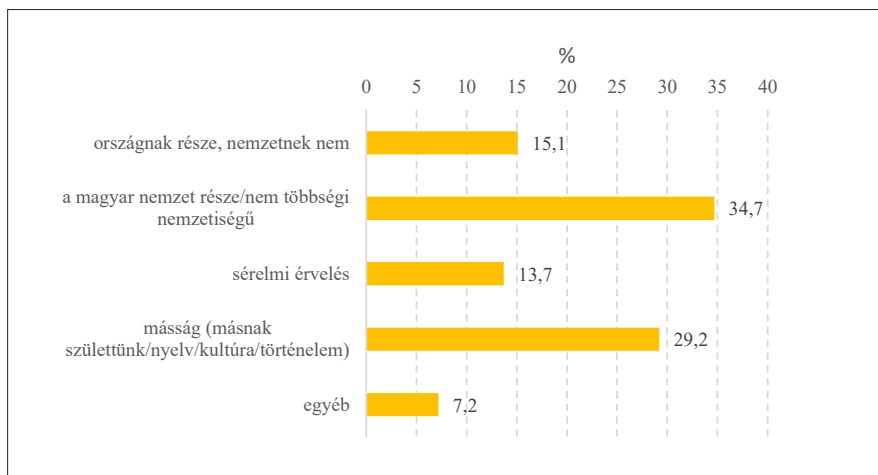
4.4. „Nemzethez nem, országhoz igen” – miért nem része a többségi nemzetnek?

Az összes megkérdezett 39%-a válaszolta azt, hogy kisebbségi magyar közössége nem képezi a többségi nemzet részét. A továbbiakban az indoklásra adott összesen 548 értékelhető választ elemezzük (7. ábra).

A válaszok nagyobb szóródást mutatnak, mint a többségi nemzethez tartozás esetében. Leggyakoribb indokként a magyar nemzethez tartozás jelenik meg, mely

⁶⁸ Az „egyéb” válaszkategóriát elemszámi korlátok miatt szűrtük.

⁶⁹ L. pl. Csepeli, 1992.

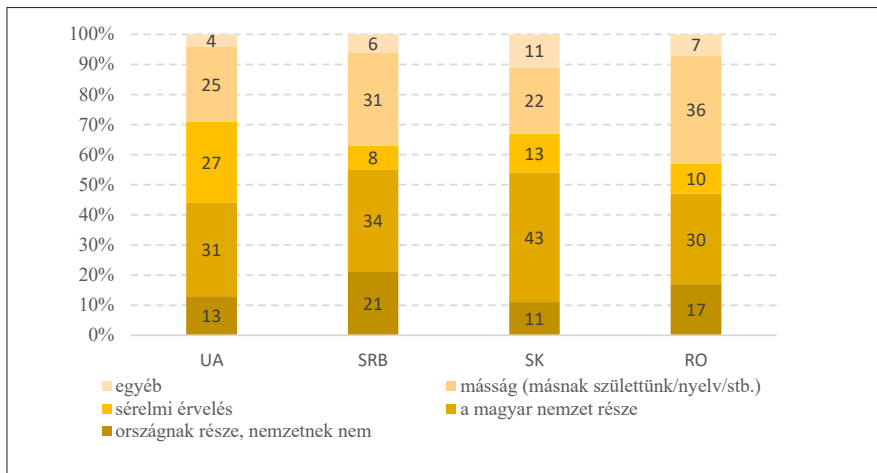
7. ábra. *Miért nem része a kisebbségi magyar közösség a többségi nemzetnek?* (kódolt válaszok %-ban, N=548)

a válaszadók valamivel több, mint egyharmadát jelenti (35%). Ezen érvelés alapja a nemzethez tartozás kizárólagossága, és ezáltal implicit módon a – különböző jellemzőkkel bíró – többes identitás elutasítása (N=190). Összevetve a 2013-as erdélyi felmérés vonatkozó eredményeivel, abban az esetben is a kizárólagos nemzettagság volt a leggyakoribb válasz, bár ennél kisebb előfordulással.⁷⁰ Ezek az érvelések vagy kifejezetten a magyar nemzethez tartozást nevezik meg indokként, vagy kiegészítik azzal, hogy emiatt nem tartoznak a többségi nemzethez, illetve ebbe a kategóriába soroltuk – pontosan emiatt a gyakori összekapcsolás miatt – azokat a válaszokat is, amelyek a többségi nemzethez tartozás tagadását fogalmazták meg. Példák az ebbe a kategóriába sorolt választípusokra: „nem, mert magyarnak tartom magam”, „nem ukránok (szerbek/szlovákok/románok) vagyunk, két nemzetiséghez nem lehet tartozni.”, „nem vagyunk szlovákok (ukránok/szerbek/románok)”.

A következő érvelés, mely a válaszok közel 30%-át összesíti és a második leggyakoribb típust jelenti (N=160), a *másság/különállóság* valamilyen – nyelvi, kulturális, történelmi stb. – megfogalmazásához kapcsolódik, például: „az erdélyi magyarok teljesen eltérnek a román társadalomtól, mentalitás, életstílus, értékrend tekintetében”, „azért, mert sem a nyelvünk, sem a kultúránk, sem az ünnepeink nem egyformák”, „bár itt élünk és befolyásoljuk az országot, eltérőek a szokásaink, vallásunk stb.”

A válaszok 15%-a az államnemzeti kategória elutasításaként is értelmezhető, ahol az országhoz való tartozás nem jelent nemzethez tartozást is egyben (N=83):

⁷⁰ Kiss, 2013. 85.

8. ábra. Miért nem része a kisebbségi magyar közösség a többségi nemzetnek? Regionális bontásban %-os megoszlások (Khi-négyzet próba, $p < 0,001$)

„csak állampolgárok vagyunk”, „a határon belülség nem ok arra, hogy az adott ország nemzetét képezzük”, „a nemzetiség nem a területtől függ”, „a nemzetnek nem, csak az államnak”.

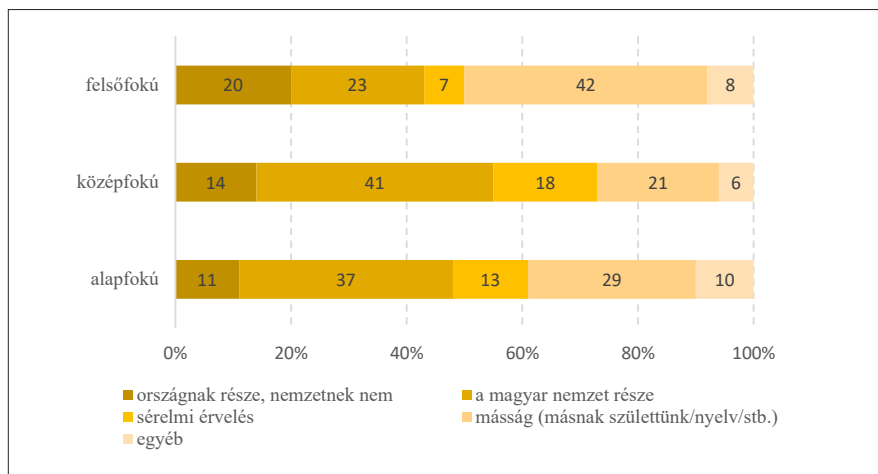
Az előző kategóriát megközelítő gyakorisággal jelentek meg sérelemi érvelések (N=75): „a politika úgy alakítja, hogy ne fogadjanak el minket”, „az ukrán (szerb/szlovák/román) nemzet ellenséges a magyarokkal szemben”, „elnyomásban részesül a magyar nép”, „elutasítókak velünk”.

Végül 39 választ összesít a meglehetősen heterogén *egyéb* kategória, ilyenek például: „csak”, „helytelen kérdés”, „mert nem”, „mert ez csak most van így 90 éve, ki tudja meddig”, „nincs, ami összetart”, „nincs autonómiánk”, „úgy érzem, hogy nem”, „nincs elég intenzív viszony, túl nagyok az ellentétek” stb.

Ez esetben is érdekelt, hogy regionális összehasonlításban találunk-e szignifikáns eltéréseket (8. ábra).

A szlovákiai magyar fiatalok esetében a legerősebb a kizárólagos magyar nemzethez tartozással való érvelés mellett, hogy miért nem része a szlovákiai magyar kisebbség a szlovák nemzetnek (43%). A többségtől való különbözőség hangsúlyozása a romániai magyar fiatalok körében a legfontosabb (36%), az ő esetükben ez a legjellemzőbb válaszkategória. A sérelmekre való hivatkozás sokkal jelentősebb mértékben jelentkezik a kárpátaljai magyar fiatalok körében (27%), mint bármelyik másik régióban, feltételezhetően szoros összefüggésben a közelmúlt ukrain történéseivel.⁷¹ Ehhez képest a vajdasági magyar fiatalok esetében mindössze a vá-

⁷¹ A 2015-ös és azt megelőző ukrain helyzetre vonatkoztatva.

9. ábra. Miért nem része a kisebbségi magyar közösség a többségi nemzetnek? Iskolai végzettség szerinti %-os megoszlások (Khi-négyzet próba, $p < 0,001$)

laszok 8%-át jellemezte valamilyen sérelmi érvelés, az ő esetükben a legmagasabb azonban az államnemzeti érvelés elutasítása – a kisebbségi magyar közösség az országnak része, a nemzetnek nem (21%).

Az iskolai végzettség függvényében is szignifikáns különbségeket találunk (9. ábra).

A felsőfokú végzettséggel rendelkezők esetében a leggyakoribb a különállóság, a másság hangsúlyozása a többségi nemzettől való elkülönülésről szóló indoklásokban (42%). Másik jellemzője a magas iskolai végzettségűeknek, hogy érvelésükben legkevésbé hivatkoznak a magyar nemzethez tartozásra, mint kizárólagos nemzeti identitásra, amely miatt nem tekinthető az adott kisebbségi magyar közösség a többségi nemzet részének (27%). Ezzel párhuzamosan, a sérelmi indokokra való hivatkozás is sokkal csekélyebb mértékben jelentkezik, mint az alsó- és középfokú végzettségűek esetében. Ugyanakkor az államnemzeti nemzetséggel szemben is leginkább ők utasítják el a többségi nemzethez tartozás kérdésében, hiszen legnagyobb arányban náluk jelentkezik az „országna része, nemzetnek nem” érvelés. Vagyis egy sajátos helyzettudat, valamilyen (nemzeti) különállóság, reflektáltabb identitástudat a magas iskolai végzettségűekre a legjellemzőbb, és nem a kultúr-nemzeti, vagy a többes kötődést elutasító attitűdből fakad a többségi nemzethez tartozás elutasítása, hanem sokkal inkább ehhez a sajátos (kisebbségi) helyzettudathoz kapcsolódik.

A többségi nemzethez tartozás logisztikus regressziós modellje

A nemzethez tartozás témakörének lezárásaként fontosnak gondoljuk statisztikai modellek segítségével felvázolni a többségi nemzethez tartozást befolyásoló tényezőket, az adatbázisunkban rendelkezésre álló változók alapján. Mivel a kétváltozós elemzések jelzései alapján a szociodemográfiai háttérrel kevésbé tudjuk magyarázni ezt a viszonyulást, kétlépcsős logisztikus regressziós modellel próbálkozunk. Első lépésként azokat a szociodemográfiai háttérváltozókat emeltük be a modellbe, amelyeknél legalább az egyes régiókban szignifikáns eltérések jelentkeztek, és ezek mellett az identitás más dimenzióit megragadó változókkal alkottuk meg modellünket. A második lépésben ezt egészítettük ki az államnyelv, migrációs potenciál, rokonszenv-ellenszenv hőmérő, értékek, szabadidő, ifjúságcentrizmus, TV-nézés, FB-ismerősök, FB-háló heterogenitásának változóival. A modellbe beemelt változók:

Az identitás témaköréhez kapcsolódó változók: szülőföld (dummy változók: az ország; a régió; Magyarország vagy a történelmi Magyarország; a település, ahol született vagy él), haza (dummy változók: az ország; a régió; Magyarország vagy a történelmi Magyarország; a település, ahol született vagy él), önmeghatározás (regionális; etnonim nélküli magyar; jelzős/regionális magyar), az identitáshoz való affektív viszonyulás (magyarságát előnyként; hátrányként; vagy szégyenként éli meg).

- A társadalmi értékekhez való viszonyulást egy 26 itemes kérdéssor mérte, ebből hoztuk létre adatredukciós módszerrel a következő jól értelmezhető hét főkomponenst: hagyományos értékek, normakövetés, materiális értékek, sikerorientáltság, társadalmi felelősségvállalás/filantropia, önállóság, személyes kapcsolatok.

- 27 item jelezte, hogy a megkérdezettek milyen gyakorisággal végeznek különböző szabadidős tevékenységeket, ezekből alakítottuk ki az elemzésbe bevont hét főkomponenst: magaskultúra-fogyasztó, alkotó, digitális szabadidős, sportoló, hírfogyasztó, társasági, plázázó.

- Az ifjúság problémáihoz való viszonyulást is fontosnak gondoltuk beemelni a modellünkbe. Az eredetileg 21 válaszlehetőséggel mért problémahalmazt öt elkülönülő problémakörre sikerült redukálnunk: általános rossz gazdasági helyzet, lecsúszás, értékek válsága, hátrányos helyzet, kisebbségi helyzet. Mivel az elvándorlás nem illeszkedik ezekbe a főkomponensekbe, de fontos problémát jelöl, standardizált formában bevontuk az elemzésbe.

- A rokonszenv-ellenszenv mérése 23 csoport vonatkozásában került be a GeneZYs 2015 felmérésbe, ezekből hoztuk létre adatredukciós módszerrel a magyarázómodellünkbe beemelt hat főkomponenst: többségi nemzetek, kisebbségi magyarok, világ hatalmak, „másság”, hátrányos helyzetű csoportok és befolyásos társadalmi csoportok. Mivel a magyarországi magyarok egyetlen főkomponensbe

sem illeszkedtek, de az irányukba mért rokonszenv-ellenszenv indexet is fontos mutatónak gondoljuk, mely segítheti elemzésünket, ezt is bevontuk a vizsgálatba, standardizált formában, akárcsak az oroszok iránti elfogadás-elutasítás indexet, amely nem illeszkedett megfelelően a világhatalmak főkomponensébe (sajátos helyzetük okán sem).⁷²

- A médiahasználatra vonatkozó változók közül a TV-nézésre fordított időt (standardizált formában), az FB-háló kiterjedtségét (szintén standardizált formában), és az FB-háló homogenitását, illetve heterogenitását – jelen esetben a többségi nemzetiségűek felé való „nyitottságát” – jelző főkomponenst is bevontuk elemzésünkbe.

- Az ifjúságcentrizmus mutatóját is beemeltük a modellbe.

A szignifikáns hatásokat jelző változókat a 3. táblázatban összesítettük.

3. táblázat. *Logisztikus regressziós modell a többségi nemzethez tartozás magyarázatára (esélyhányadosok, csak a szignifikáns tényezők)*

Függő változó: a saját kisebbségi közössége a többségi nemzet része-e (0 – nem; 1-igen)

Változók	Ukrajna/ Kárpátalja	Szerbia/ Vajdaság	Szlovákia/ Felvidék	Románia/ Erdély
I. lépés: szociodemográfiai háttér és identitás-dimenziók – Exp (B)				
szülőföld: az ország (dummy)			2,108	
szülőföld: HU, vagy történelmi HU (dummy)		0,26		
szülőföld: a település (dummy)	0,471			
haza: az ország (dummy)	3,27	2,452		3,165
haza: a régió (dummy)			0,528	1,655
haza: a település (dummy)		2,053		
önmeghatározás: regionális (dummy)		1,985		
önmeghatározás: magyar (dummy)		0,462	0,451	0,576
magyarsága hátrány			0,679	0,777
állam- és kultúrnemzeti id. faktor	0,752			
Constant	1,809	1,426	0,998	1,236
Nagelkerke R Square	0,087	0,118	0,126	0,078

⁷² Gondoljunk csak a kárpátaljai magyar fiatalok helyzetére, akik esetében az oroszokkal szembeni viszonyulás más jellegű, mint az amerikaiak, kínaiak, németek megítélése.

Változók		Ukraina/ Kárpátalja	Szerbia/ Vajdaság	Szlovákia/ Felvidék	Románia/ Erdély
II. lépés: szociodemográfiai háttér, identitás-dimenziók, értékpreferenciák, szabadidő, médiafogyasztás, rokonszenv-ellenszenv – Exp (B)					
Szociodemográfiai adatok	településtípus(1)*	2,823			
Identitás dimenziói	szülőföld: a település (dummy)	0,324			
	szülőföld: a régió (dummy)				0,505
	haza: az ország (dummy)	5,484			
	haza: HU, vagy történelmi HU (dummy)				0,223
	haza: a település (dummy)				0,141
	állam- és kultúrnemzeti id. faktor		1,749		
	önmeghatározás: magyar			0,231	
	magyarsága előny			1,827	
Társadalmi értékek	filantrópia			1,33	
Szabadidős tevékenységek	magaskultúra fogyasztó		0,65		
	hírfogyasztó	0,452			
	társasági	1,761			
	plázázó	2,742			1,435
Médiafogyasztás	Zscore: FB-ismerősök száma	0,645			
	FB-network homogenitása (magyar és többségi)			0,503	
Ifjúságcentrizmus	ifjúságcentrizmus				0,605
	többségi nemzetek		2,101	1,46	2,075
	kisebbségi magyarok		0,458	0,425	
	„másság”			0,463	
	világhatalmak	2,645			0,601
Rokonszenv- ellenszenv	befolyásos társadalmi csoportok	0,482			
	hátrányos helyzetű csoportok				1,452
	Zscore: magyarországi magyarok	2,57		2,027	
	Constant		2,466	3,378	1,192
Nagelkerke R Square		0,468	0,311	0,362	0,253

* referencia kategória: falu

Az első lépésben az identitás dimenzióihoz kötődő változókkal 8%–13%-os magyarázottságot tudtunk elérni. Leginkább az adott többségi országgal való azonosulás növeli annak az esélyét, hogy a megkérdezett a többségi nemzet részeként tekintsen saját kisebbségi közösségére, ez a kárpátaljai, vajdasági és erdélyi magyar fiatalok esetében az országnak, mint hazának a megnevezésében nyilvánult meg, a szlovákiai magyar fiataloknál az ország, mint szülőföld jelentkezett – de minden esetben az esélyhányadosok értéke erős hatást jelez. Ehhez kapcsolódó hatása van a vajdasági magyar fiataloknál annak, hogy ha valaki Magyarországot (vagy a történelmi Magyarországot) nevezte meg szülőföldjének, az erőteljesen csökkenti annak az esélyét, hogy kisebbségi magyar közösségét a szerb nemzet részeként definiálja. Az ő körükben a vajdasági önmeghatározás is növeli annak esélyét, hogy a szerb nemzet részeként határozzák meg közösségüket, míg a magyar önmeghatározás választása a vajdasági, a szlovákiai és a romániai magyar fiatalok esetében is csökkenti ennek esélyét.

Amennyiben a többi változót is bevontuk a logisztikus regressziós modellbe, a Nagelkerke R^2 mutató alapján növelni tudtuk a modellek magyarázóerejét, mely így 47%-os a kárpátaljai, 36%-os a szlovákiai, 31%-os a vajdasági és 25%-os a romániai magyar fiatalok esetében.

A kárpátaljai magyar fiatalok esetében leginkább az növeli annak esélyét, hogy valaki a többségi társadalom részeként (is) tekintsen kisebbségi magyar közösségére, ha hazájaként Ukrajnát nevezte meg, ha pedig szűkebb lokalitását tekinti szülőföldjének, az csökkenti ennek esélyét. De szintén növeli ennek esélyét, ha városban él, hiszen a városiak közel háromszor nagyobb eséllyel gondolják ezt, mint a falun élők (esélyhányados 2,823), és ezzel valószínűleg összefüggésben, ha a „plázázást” választhatja szabadidőtöltésre, akárcsak a társasági szabadidőtöltés – azaz a „városi modernistákra”, az urbánus életmódot folytatókra inkább jellemző a kettős nemzeti kötődés. A hírfogyasztás, mint szabadidős tevékenység csökkenti ezt az esélyt, mint ahogyan az FB-ismerősök kiterjedt hálóját is csökkenti ennek esélyét. Ha valaki inkább rokonszenvezik a „világhatalmakkal” és a magyarországi magyarokkal, de ellenszenvesebben viszonyul a befolyásos társadalmi csoportokhoz – politikusok, egyházi elöljárók, úrgazdagok –, akkor szintén nagyobb eséllyel találjuk meg azok között, akik az ukrán nemzethez tartozónak gondolják a kárpátaljai magyarokat. Ugyanez a tendencia jelentkezik a szlovákiai magyar fiatalok esetében is, ami azt jelzi, hogy a kettős kötődés nem egy – a magyarországi magyarokhoz kapcsolódó – sérelmi attitűdből származik.

A szlovákiai magyar fiatalok körében is növeli annak esélyét, hogy valaki a szlovák nemzet részének tekintse saját magyar közösségét, ha jobban rokonszenvezik a magyarországi magyarokkal, de esetükben megjelenik a többségi nemzetekkel való erősebb rokonszenv is – szlovákok, szerbek, ukránok, románok –, mely szintén növeli ennek esélyét. Viszont a kisebbségi magyarok és a „másság” iránti

pozitívabb viszonyulás csökkenti annak esélyét, hogy saját közösségét a szlovák nemzet részeként határozza meg. Azt, hogy esetükben nem egy sérelemből fakadó viszonyulásról van szó, talán az is jelzi, hogy nagyobb eséllyel érzik saját közösségüket a szlovák nemzethez tartozónak azok, akik egyébként előnyként tekintenek magyarságukra, és kevésbé választják az etnonim nélküli „sima magyart” önmeghatározásként. A többség iránti nyitottságukat nem csak a magasabb rokonszenv, hanem az FB-hálójuk heterogenitása is jelzi, mely szintén növeli a szlovák nemzethez tartozás esélyét, akárcsak a filantrópia iránti fogékonyság.

A vajdasági magyar fiatalok közül nagyobb eséllyel gondolják a vajdasági magyarokat a szerb nemzet részének azok, akik rokonszenvesebbnek látják a többségi nemzethez tartozókat, és ellenszenvesebbnek a kisebbségi magyarokat, ugyanakkor az állam- és kultúrnemzeti identitástipológia is növeli ennek esélyét, vagyis azok körében, akik számára a nemzethez tartozás esetében vegyesen jelennek meg az állam- és kultúrnemzeti elemek, nagyobb eséllyel gondolják saját kisebbségi közösségüket a többségi nemzethez tartozónak. A magaskultúra-fogyasztás, mint szabadidős tevékenység pedig csökkenti ezt az esélyt.

A romániai magyar fiatalok esetében is növeli a romániai magyarok román nemzethez tartozásának esélyét a többségi nemzetiségükkel való erősebb rokonszenv (2,075), és kisebb mértékben a hátrányos helyzetűekhez való pozitív viszonyulás is, akárcsak a világhatalmakkal szembeni erősebb ellenszenv. Csökkenti ezt a viszonyulást, ha hazájukként a szűkebb lokalitást nevezték meg – a települést ahol él, vagy született –, illetve az is, ha Magyarországot, vagy a történelmi Magyarországot nevezték meg hazájuknak. Az ifjúságcentrizmus csökkenti a román nemzethez tartozás esélyét, a plázázó szabadidőtöltés pedig növeli, vagyis ez esetben is a korábban már jelzett urbánusabb életmódot folytatókra jellemzőbb a kettős nemzeti kötődés.

Modellünk alapján megfogalmazhatjuk, hogy a nemzeti identitás különböző jellemzői sok esetben *együttjárnak*: például a többségi országhoz, illetve a többségi nemzetiségük iránti pozitívabb viszonyulás növeli annak az esélyét, hogy a megkérdezettek saját kisebbségi közösségüket a többségi nemzethez tartozónak (is) ítélik. Ugyanakkor ez nem kerül ellentmondásba magyarságuk megélésével sem, sőt azt láthatjuk, hogy például a szlovákiai magyar fiatalok esetében hangsúlyosabban is igaz az, hogy a magyarságukat előnyként megélők nagyobb eséllyel tekintik közösségüket a többségi nemzet részének is.

Mivel a magyar állampolgárság igénylését nem tudtuk beemelni a regresziós modellbe, de kíváncsiak voltunk arra, hogy a kétváltozós elemzés jelez-e bármilyen összefüggést a magyar/kettős állampolgárság és többségi nemzetségi tagság vonatkozásában, a szlovákiai magyar fiatalokat leszámítva, a többi három régióra a korrelációs együtthatót hívtuk segítségül. Bár mindhárom régióban tendenciaként megjelent, csak a vajdasági magyar fiatalok esetében mutatott összefüggést

a korrelációs együttható: a magyar/kettős állampolgársággal rendelkező vajdasági magyar fiatalok kevésbé gondolják a szerb nemzet részének saját kisebbségi közösségüket, vagyis a kettős állampolgárság az ő esetükben gyengíti a többségi nemzethez tartozást ($r=-0,119$; $p\leq 0,05$).

Összegzés

Hipotézisünk, miszerint a vizsgált régiókra jellemző a kettős/többs nemzeti kötődés, melyet korábbi vizsgálatok is jeleztek egyes régiókban, a GeneZYs 2015-ös felmérés adatai alapján beigazolódtak, vagyis a magyar nemzettagság mellett a többségi nemzettagság is megjelenik minden régióban, a megkérdezettek több mint felénél. Ez a többségi kötődés a politikai közösségi és kultúrnemzeti identitástipológiák együttes/vegyes jelenlétét is jelzi, ugyanakkor a kisebbségi helyzet sajátosságaival is magyarázható, hiszen például a magyar nemzettagság esetében mindkét ideáltípus elemei megjelenhetnek, a nemzethez tartozás kulturális meghatározottsága mellett a könnyített honosítás intézménye a politikai közösség/állam-nemzet eddig „zárt” rendszerét is elérhetővé tette kisebbségi helyzetben is,⁷³ illetve szintén a politikai közösség részeként élheti meg kisebbségi közösségét a többségi nemzet vonatkozásában is. Tehát a kisebbségi magyar közösségekben két politikai közösségi identitás is megjelenik, egy magyar – az állampolgárság kiterjesztése okán –, és egy többségi (szülőföldi) nemzethez kapcsolódó politikai identitás. Jelen tanulmányban a kettős nemzeti kötődés kérdéskörére koncentráltunk, de a nemzeti identitás többi dimenziója mentén végzett elemzés is alátámasztja és kapcsolódik az itt megfogalmazottakhoz, a nemzeti identitástipológiák vizsgálata például azt mutatja, hogy a kisebbségi magyar fiatalok körében is *hibrid* módon, egyszerre/együtt jelennek meg a politikai nemzethez tartozás és a kultúrnemzeti jellemzők,⁷⁴ mely jelenség Szűcs Jenő elméletével is összekapcsolható,⁷⁵ mint ahogyan ezt támasztották alá más európai nemzetközi összehasonlító kutatási eredmények is.⁷⁶

Hutnik etnikai/nemzeti kisebbségi serdülők identitásstratégiáinak tipológiáját használva bizonyítottunk látjuk azon hipotézisünket, hogy a szegregáció és az akkulturáció jellemzi⁷⁷ a vizsgált régió magyar fiataljait, a szegregáció – vagy a „tiszt magyar” viszonyulás – írja le a kizárólagos magyar nemzethez tartozást, az akkulturáció – vagy „hibrid magyar” – a kettős nemzeti kötődésűeket. A többségi ország, illetve a többségi nemzetiségűek iránti pozitívabb viszonyulás erősíti a többségi nemzeti kötődést, amely nem kerül konfliktusba a magyar identitás meg-

⁷³ A szlovákiai magyarok kivételével

⁷⁴ Zsigmond, 2020.

⁷⁵ Szűcs, 1983.

⁷⁶ Csepeli – Örkény, 2017.

⁷⁷ Hutnik, 1991.

élésével, vagyis nem egy sérelmi attitűdből eredeztethető, a logisztikus regressziós modellek eredményei alapján.

A nemzeti identitás(ok) hibrid, fragmentált, sokrétegű, folyamatosan változó és változatos jellegét jelzi a nemzeti önmeghatározás, valamint a szülőföld és a haza megjelölésekor észlelhető regionális identitás primátusa is.⁷⁸

Elemzésünkhöz visszakanyarodva, a nemzettagságok indoklásaiból is kirajzóldtak ezek a finomszerkezetek, a nyílt kérdésekre adott válaszokból példaként most csak a *határ* liminalitását,⁷⁹ (határtalan) értelmezéseit emelve ki: a *határ* egyszerre választja el a kisebbségi magyart az anyaországtól, miközben nem választja el a magyar nemzettagságtól (a kultúrnemzeti érvelés szerint), és egyszerre vonja politikai közösségbe a többségi nemzettel azáltal, hogy a (közös ország)*határ* a megkérdezettek többsége esetében többségi nemzettagságot is jelent (az államnemzeti logika mentén), és ezek az érvelések egymás mellett léteznek és férnek meg. De hogy teljes legyen a kép, azt is hozzá kell tennünk, hogy ennek a fordítottja is kirajzolódott a válaszokból: a *határ* egy szűk kisebbség számára a magyar nemzettagságtól való elhatárolódást is jelenti (államnemzeti logikában), és természetesen olyan értelmezésben is megjelent, amelyben hiába „köt össze” a többségi állammal, ez nem jelent többségi nemzettagságot (a kultúrnemzeti logika szerint).

Értelmezéseinket kihegyezhetjük akár a kötődések mintázatainak különbözőségére, akár az egyes nemzettagságok iránti affektív-érzelmi viszonyulás, vagy az azonosulás eltérő mértékére, de látnunk kell, hogy az identitásmozaikok, illetve a (nemzeti) kötődések hálózata a maga komplexitásában és inkonzisztenciáival együtt,⁸⁰ sokrétegű, fragmentált képződményként, a maga „természetes teljességében” jelenik meg a mindennapi életben – amennyiben a kérdőívre adott válaszokat, indoklásokat⁸¹ ennek lenyomataként értelmezzük.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Anderson, Benedict: *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London and New York: Verso Press, 1983.

Barna Gergő – Kiss Tamás: *Erdélyi magyar fiatalok 2013*. Kutatásjelentés. 2013. [https://issuu.com/rmdsz/docs/ispmn_ifi2013_barna-kiss__1_\(letöltés](https://issuu.com/rmdsz/docs/ispmn_ifi2013_barna-kiss__1_(letöltés)) ideje: 2020. január 20.)

⁷⁸ Zsigmond, 2020.

⁷⁹ Erről l. Szakolczai Árpád: Gennep, Arnold van. In: R. John McGee és Richard L. Warms (eds.): *Encyclopedia of Theory in Social and Cultural Anthropology*. Sage: Thousand Oaks, 2013.

⁸⁰ L. pl. Hall, 1997.; Bauman, 2011.

⁸¹ Különös tekintettel a nyílt kérdésekre

- Barth, Fredrik: *Ethnic Groups and Boundaries. The social organisation of cultural difference*. London: Little Brown and Co. 1969.
- Basch, Linda – Glick Schiller, Nina – Szanton Blanc, Cristina: *Nations Unbound: Transnational Projects, Postcolonial Predicaments and Deterritorialized Nation-States*. Langhorne, PA: Gordon & Breach, 1994.
- Bauböck, Rainer: Political community beyond the sovereign state: supranational federalism and transnational minorities. In: Vertovec, Steven – Cohen, Robin (eds): *Conceiving Cosmopolitanism: Theory, Context and Practice*. Oxford: Oxford University Press, 2002. 110–136.
- Bauman, Zygmunt: From Pilgrim to Tourist – or a Short History of Identity. In: Hall, Stuart – Du Gay, Paul (ed.): *Questions of Cultural Identity*. London: Thousand Oaks, 2011. 18–36.
- Bauman, Zygmunt: *Liquid Modernity*. Cambridge: Polity Press, 2000.
- Beck, Ulrich: *A kockázat-társadalom. Út egy másik modernitásba*. Budapest: Századvég Politikai Iskola Alapítvány, 2003.
- Becker, Gary S.: *Human Capital: A Theoretical and Empirical Analysis with Special Reference to Education*. Chicago, IL: University of Chicago Press, 3rd ed., 1993.
- Bindorffer Györgyi: *Kettős identitás. Etnikai és nemzeti azonosságtudat Dunabogdányban*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó – MTA Kisebbségkutató Intézet, 2001.
- Bourdieu, Pierre: Social Space and Symbolic Power. *Sociological Theory*, 1989. 7 (10). 14–25.
- Brubaker, Rogers: *Nationalism reframed*. Cambridge: Cambridge University Press, 2000.
- Brubaker, Rogers: *Ethnicity Without Groups*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2004.
- Castles, Stephen: *Ethnicity and Globalization: From Migrant Worker to Transnational Citizen*. London: Sage, 2000.
- Castles, Stephen – Davidson, Alastair: *Citizenship and Migration: Globalization and the Politics of Belonging*. Basingstoke: Palgrave, 2000.
- Conway, Denis – Cohen, Jeffrey H.: Consequences of migration and remittances for Mexican transnational communities. *Economic Geography*, 1998. 74(1). 26–44.
- Côté, James E.: Sociological Perspectives on Identity Formation: The CultureIdentity link and Identity Capital. *Journal of Adolescence*, 1996. 19(5). 417–428. doi: 10.1006/jado.1996.0040
- Csata Zsombor – Magyarai Tivadar – Veres Valér: Belső Erdély. In: Szabó Andrea – Bauer Béla – Laki László – Nemeskéri István: *Mozaik 2001 Gyorsjelentés*. Budapest: Nemzeti Ifjúságkutató Intézet, 2002. 137–188.

- Csepeli György: *Nemzet által homályosan*. Budapest: Századvég, 1992.
- Csepeli György – Örkény Antal: Nemzetközi összehasonlító szociológiai vizsgálat a nemzeti identitásról, *Szociológiai Szemle*, 1998/3. 3–36.
- Csepeli György – Örkény Antal – Székelyi Mária: „Jelentés a Tündérkertből”. In: Kolosi Tamás – Tóth István Gy. – Vukovich György (szerk.): *Társadalmi riport*. Budapest: Társi, 1998. 527–548.
- Csepeli György – Örkény Antal – Székelyi Mária: The Steadiness and Transformation of National and Ethnic Identity. In: Cholnoky György (szerk.): *Minorities Research*, No.2. Budapest: Lucidus, 2000. 46–63.
- Csepeli György – Örkény Antal – Székelyi Mária: *Nemzetek egymás tükrében*. Budapest: Balassi Kiadó, 2002.
- Csepeli György – Örkény Antal: *Nemzet és migráció*. Budapest: ELTE TáTK. 2017. <http://tatk.elte.hu/oktatas/etananyagok> (letöltés ideje: 2020. január 20.)
- Day, Graham – Thompson, Andrew: *Theorizing Nationalism*. New York: Palgrave Macmillan, 2004.
- Durst Judit: Transzmigránsok vagy vándormunkások? *Regio*, 2019/3. 79–114.
- Eriksen, Thomas H.: Nationalism, Mauritian Style: Cultural Unity and Ethnic Diversity. *Comparative Studies in Society and History*, 1994. 36(3). 549–574.
- Eriksen, Thomas H.: *Etnicitás és nacionalizmus*. Budapest – Pécs: Gondolat Kiadó – PTE BTK Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, 2008.
- Feischmidt Margit: Multikulturalizmus: kultúra, identitás és politika új diskurzus. In: Feischmidt Margit (szerk.): *Multikulturalizmus*. Budapest: Osiris, 1997. 7–29.
- Hall, Stuart: The Question of Cultural Identity. In: Hall, Stuart – Held, David – McGrew, Anthony (ed.): *Modernity and Its Futures*. Cambridge: Polity Press, 1992. 274–316.
- Hall, Stuart (ed.): *Representation: Cultural Representations and Signifying Practices*. London: Sage Publications Ltd., 1997.
- Kohn, Hans: Western and Eastern Nationalism. In: Hutchinson, John – Smith, Anthony D. (ed.): *Nationalism*. Oxford University Press, 1994. 162–165.
- Hutnik, Nimmi: *Ethnic Minority Identity*. Oxford: Clarendon, 1991.
- Jenkins, Richard: *Rethinking Ethnicity*. London: Sage Publications Ltd., 2008.
- Kaschuba, Wolfgang: *Bevezetés az európai etnológiába*. Debrecen: Csokonai Kiadó, 2004.
- Kiss Tamás – Barna Gergő: *Erdélyi magyarok a magyarországi és a romániai politikai térben*. Kolozsvár: Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, *Műhelytanulmányok* 50. 2013.
- Kiss Tamás: Nemzetdiskurzusok hálójában. Az állampolgárság-politika, mint a magyar nemzetre vonatkozó klasszifikációs küzdelem epizódja és eszköze. *Magyar Kisebbség*, 2013/3–4. 7–95.

- Moscovici, Serge: *Társadalom – lélektan válogatott tanulmányok*. Budapest: Osiris Kiadó, 2002.
- Morawska, Ewva: *'The new-old transmigrants, their transnational lives, and ethnicization: a comparison of 19th/20th and 20th/21st C situations'*. Florence: European University Institute Working Papers EUI No. 99/2. 1999.
- Nagy Ádám (szerk.): *Margón kívül – magyar ifjúságkutatás 2016*. Budapest: Excenter Kutatóközpont, 2018. <http://mek.oszk.hu/18600/18654/18654.pdf>, (letöltés ideje: 2020. január 20.)
- Papp Z. Attila: Magyarország. In: Papp Z. Attila – Veres Valér (szerk.): *Kárpát Panel 2007. A Kárpát-medencei magyarok társadalmi perspektívái. Gyorsjelentés*. Budapest: MTA Etnikai-Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, 2007. 244–299.
- Papp Z. Attila – Veres Valér (szerk.): *Kárpát Panel 2007. A Kárpát-medencei magyarok társadalmi perspektívái. Gyorsjelentés*. Budapest: MTA Etnikai-Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, 2007.
- Papp Z. Attila: Viszonyulások: Kis magyar (kárpát-medencei) előítélet térkép. *Kaligram*, 2008/2. 70–76.
- Papp Z. Attila: Az etnocentrizmus szerkezete kisebbségben – a fókuszcsoporthoz beszélgetések alapján. In: Veres Valér – Papp Z. Attila (szerk.): *Szociológiai mintázatok. Erdélyi magyarok a Kárpát Panel vizsgálat alapján*. Kolozsvár: NKI, 2012. 79–117. https://www.academia.edu/9902110/Az_etnocentrizmus_szerkezete_kisebbségben (letöltés ideje: 2020. január 20.)
- Papp Z. Attila: Kisebbségi identitáskonstrukciók a kettős magyar állampolgárság által. *Regio*, 2014/1. 118–155.
- Papp Z. Attila – Ferenc Viktória – Márton János – Morvai Tünde – Szerbhorváth György – Zsigmond Csilla: GeneZYs 2015. Külhoni magyar fiatalok a Kárpát-medencében. Összefoglaló adatok. In: Papp Z. Attila (szerk.): *Változó kisebbség. Kárpát-medencei magyar fiatalok. A GeneZYs 2015 kutatás eredményei*. Budapest: MCC – MTA TK KI, 2017. 193–239.
- Papp, Z. Attila: Trickster Logics in the Hungarian Dual-Citizenship Offer. In: Arpad, Szakolczai – Agnes, Horvath – Attila, Z. Papp (ed.): *The Political Anthropology of Ethnic and Religious Minorities*. New York, London: Routledge, 2018. 18–32.
- Portes, Alejandro – Guarnizo, Luis E. – Landolt, Patricia (eds): Transnational Communities. Special issue. *Ethnic and Racial Studies*, 1999. 22(2). 217–237.
- Rouse, Roger: Mexican migration and the social space of postmodernism. *Diaspora*, 1991. 1(1). 8–23.
- Smith, Michael P. – Guarnizo, Luis E. (eds): *Transnationalism from Below*. New Brunswick, NJ: Transaction Publishers, 1998.

- Szabó Andrea – Bauer Béla – Laki László – Nemeskéri István (szerk.): *MOZAIK 2001. Gyorsjelentés – magyar fiatalok a Kárpát-medencében*. Nemzeti Ifjúságkutató Intézet, 2002.
- Szabó Andrea – Bauer Béla – Pillók Péter: *Mozaik2011: Magyar fiatalok a Kárpát-medencében*. Budapest: Belvedere Meridionale, 2013.
- Szabó Ildikó – Örkény Antal: *Tizenévesek állampolgári kultúrája*. Budapest: Minoritas Alapítvány, 1998.
- Székely Levente (szerk.): *Magyar fiatalok a Kárpát-medencében. Magyar Ifjúság Kutatás 2016*. Budapest: Kutatópont KFT, Enigma 2001 Kiadó, Médiaszolgáltató KFT, 2018. <http://kutatopont.hu/files/2018/07/magyarfiatalok.pdf>, (letöltés ideje: 2020. január 20.)
- Székely Levente: Módszertani jegyzet: Magyar Ifjúság Kutatás 2016. In: Székely Levente (szerk.): *Magyar fiatalok a Kárpát-medencében. Magyar Ifjúság Kutatás 2016*. Budapest: Kutatópont KFT, Enigma 2001 Kiadó, Médiaszolgáltató KFT, 2018. 479–503. <http://kutatopont.hu/files/2018/07/magyarfiatalok.pdf>, (letöltés ideje: 2020. január 20.)
- Szücs Jenő: *Vázlat Európa három történelmi régiójáról*. Budapest: Magvető, 1983.
- Thornton, Sarah: *The Subcultures Reader*. London: Routledge, 1997.
- Veres Valér: *Nemzeti identitás Erdélyben – szociológiai olvasatban*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 2005.
- Veres Valér: A Kárpát-medencei magyarok nemzeti és állampolgári identitásának fő sajátosságai. In: Fedinec Csilla (szerk.): *Értékek, dimenziók a magyarságkutatásban*. Budapest: MTA – MTK EB, 2008. 35–60.
- Veres Valér – Papp Z. Attila (szerk.): *Szociológiai mintázatok. Erdélyi magyarok a Kárpát Panel vizsgálat alapján*. Kolozsvár: NKI, 2012. https://www.academia.edu/9902110/Az_etnocentrizmus_szerkezete_kisebbségben, (letöltés ideje: 2020. január 20.)
- Veres Valér: Az erdélyi magyarok nemzeti kisebbségi identitásának alakulása a Kárpát Panel tükrében. In: Veres Valér – Papp Z. Attila (szerk.): *Szociológiai mintázatok. Erdélyi magyarok a Kárpát Panel vizsgálat alapján*. Kolozsvár: NKI, 2012. 79–117. https://www.academia.edu/9902110/Az_etnocentrizmus_szerkezete_kisebbségben, (letöltés ideje: 2020. január 20.)
- Veres Valér: A nemzeti identitás érzelmi megélése a társadalmi, szocializációs háttér kontextusában, a kolozsvári magyar egyetemisták körében. In: Papp Z. Attila (szerk.). *Változó kisebbség. Kárpát-medencei magyar fiatalok. A GeneZYs 2015 kutatás eredményei*. Budapest: MCC – MTA TK KI, 2017. 391–411.
- Veres Valér – Ruff Tamás: Kötődések – identitás, személyes kapcsolatok és nemzeti-etnikai attitűdök a Kárpát-medence magyar ifjúsága körében. In: Székely Levente (szerk.): *Magyar fiatalok a Kárpát-medencében. Magyar Ifjúság Kutatás 2016*. Budapest: Kutatópont KFT – Enigma 2001 Kiadó – Médiaszolgáltató

- KFT, 387–435. <http://kutatopont.hu/files/2018/07/magyarfiatalok.pdf>, (letöltés ideje: 2020. január 20.)
- Verkuyten, Maykel: Ethnic Group Preferences and the Evaluation of Ethnic Identity among Adolescents in the Netherlands. *The Journal of Social Psychology*, 1992. 132 (6). 741–50.
- Vertovec, Steven – Cohen, Robin: Introduction. In: Vertovec, Steven – Cohen, Robin (eds): *Migration, Diasporas and Transnationalism*. Aldershot: Edward Elgar, 1999. xiii-xxviii.
- Vertovec, Steven: Conceiving and researching transnationalism. *Ethnic and Racial Studies*, 1999. 22(2). 447–462.
- Zsigmond Csilla: Kötődések hálójában. Nemzeti identitás és politikai attitűd-min-tázatok a kisebbségi magyar fiatalok körében a GeneZYs 2015 ifjúságszociológiai felmérés adatai alapján. *Kézirat*, 2020.

SZABÓ JÚLIA*

Szabadidő és kulturális fogyasztás a Kárpát-medencei magyar fiatalok körében

Bevezetés

Jelen tanulmány a határon túli magyar fiatalok szabadidős és kulturális fogyasztási szokásait vizsgálja. Áttekintjük a fiatalok szabadidős magatartásában bekövetkezett változásokat, és a kulturális fogyasztás intenzitásának mérőszámait a különböző határon túli régiókban: Felvidéken, Erdélyben, Vajdaságban és Kárpátalján.

Egy korábbi tanulmányunk részletesen elemzi az erdélyi magyar fiatalok kulturális szegmentációját,¹ ezúttal az elemzést kiterjesztjük a felvidéki, vajdasági és kárpátaljai fiatalokra is, és megnézzük, hogy milyen kulturális fogyasztásbeli jellegzetességek alapján különülnek el a régióbeli magyar fiatalok. Arra vagyunk kíváncsiak, hogy az erdélyi fiatalokhoz hasonló vagy eltérő fogyasztói stílusokat határozhatunk meg a Kárpát-medence többi régiójában, majd áttekintjük a kulturális rétegződés néhány jellemzőjét.

Elméletek és kutatási kérdések

Kutatási kérdéseink abból a felismerésből bontakoztak ki, hogy a 20. század második felében Nyugat-Európában is kialakult egy posztmodern értékeken alapuló fogyasztói társadalom, melynek érezhető jelei a kilencvenes évek elején a poszt-szocialista országokba is megérkeztek. A szűkös életmódot felváltotta a fogyasztás kultúrája, a korábbi hiánygazdaság helyére a modern fogyasztói társadalom, a túltermelés lépett, ami a fiatalok szabadidős forgatókönyvét is jelentősen befolyásolta.

Thorstein Veblen vizsgálta az elsők között a fogyasztás mozgatórugóját, és azt állítja, hogy a fogyasztási expanzió átalakítja a fogyasztói szokásokat, sokak számára elérhetővé tette azon javak tömeges fogyasztását, melyek korábban luxuscikknek számítottak.² Jean Baudrillard Veblenhez hasonlóan vélekedik,

* A szerző a Budapesti Corvinus Egyetem doktorjelöltje, a Max Weber Társadalomkutatásért Alapítvány igazgatója, a Babeş-Bolyai Tudományegyetem Qualitas Központ munkatársa. E-mail: julia.szabo.05@gmail.com

¹ Szabó Júlia: Kulturális szegmentáció az erdélyi magyar fiatalok körében. *Socio.hu*, 2018/3.

² Veblen, Thorstein: *A dologtalan osztály elmélete*. Budapest: Közgazdasági és Jogi, 1975.

a fogyasztásról mint jelbeszédről beszél, aminek többrétű üzenete van. Egyrészt a fogyasztó társadalmi státusát fejezi ki, másrészt pedig a fogyasztó értékpreferenciáját jeleníti meg. Nem is annyira a tárgy a fontos, hanem az ezzel járó státusz, életstílus és életforma.³ Azt is mondhatnánk, hogy a fogyasztói társadalomban a fogyasztás identitásképző tevékenységgé válik, vagyis az emberek árucikkek által alakítják személyiségüket. Fogyasztás közben szociális normáknak engedelmeskednek, fogyasztási szokásaikkal pedig üzeneteket küldenek mások felé. Pierre Bourdieu pedig a *La distinction* könyvében a fogyasztás és a társadalomszerkezet kölcsönhatásait vizsgálta. Megközelítése szerint a mező – mely pozíciók közötti viszonyok összessége – és a habitus, mint a gondolkodási és cselekvési diszpozíciók rendszere, homológiai viszonyban állnak egymással. Az emberek különleges szabadidős tevékenységükkel definiálják és különítik el magukat másoktól. A kulturális rétegek közül a felső rétegek diktálják a szabályrendszert, az alsóbb rétegek ezt a kulturális minősítést többnyire elfogadják. Ez azt jelenti, hogy a legitimitás szférájába tartozó preferenciák és ismeretek hierarchikusan oszlanak el, más szóval a fogyasztási modellek hierarchikus rendszert alkotnak.⁴

Jürgen Zinnecker a fiatalokat vizsgálva Bourdieu elméletével egyetértve úgy véli, hogy a fiatalok a szülők társadalmi osztályhelyzete szerint szegmentálódnak. A felső rétegekre az ifjúkor meghosszabbítása, az idővel való „pazarló bánásmód” jellemző, ami azt jelenti, hogy sok időt kapnak arra, hogy kapcsolati hálójukat bővítsék, illetve különböző helyeken és helyzetekben kipróbálják magukat, tehetségüket. A csekély tőkével rendelkező, alsó osztálybeli fiatalok esetében az ifjúkor siettetésének a kényszere uralkodik, ami nem hagyja kibontakozni az ifjúságot.⁵ A vebleni szemlélet a társadalmi státuszkérdésre koncentrálna, fontos szerepet tulajdonít a státusz megőrzésnek, ahogy a bourdieui és a zinneckeri megközelítés is.

A felvázolt strukturalista magyarázatokat a hetvenes nyolcvanas évek kulturális fordulata következtében egyre inkább a kulturalista megközelítések váltották fel. Colin Campbell a modern fogyasztói éthoszt az aktív élvezetre és a megelégedettségre törekvéshez köti. Véleménye szerint nem az utánzás vagy a versengés motiválja az egyéneket a fogyasztásra, hanem az érzelmek által irányított élvezetkeresés mozgatja: „a modern fogyasztás olyan tevékenységnek tűnik, melynek legjellemzőbb tulajdonsága a vágyak látszólag véget nem érő, telhetetlen hajszolása”.⁶ Gábor Kálmán is hasonlóan vélekedik, amikor azt írja, hogy a korábbi kapitalizmusokat a szűkösség, a korlátozott lehetőségek és az erős társadalmi hierarchia határozta meg, a bőség társadalmát a kényszer helyett az élmények keresése, átélése,

³ Baudrillard, Jean: *A tárgyak rendszere*. Budapest: Gondolat kiadó, 1987.

⁴ Bourdieu, Pierre: *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste*. Harvard University Press, 1984.

⁵ Zinnecker, Jürgen: A fiatalok a társadalmi osztályok terében. In: Gábor Kálmán: (szerk.): *Civilizációs korszakváltás és ifjúság*. Szeged: Szociológiai műhely, 1993. 5–28.

⁶ Campbell, Colin: A modern fogyasztói étosz rejtélye. *Replika*, 1996, 21–22. 117–137. 118.

a lehetőségek tárháza jellemzi.⁷ David Muggleton szerint a fiatalok életében egy felfokozott individualizmus van jelen, és ebben kiemelt szerepet kap az önértelmezés, továbbá azt feltételezi, hogy a posztmodern szubkultúrákban egyre nehezebb fenntartani a szubkultúra határait, a stílusok közötti átjárások felületesebbé fognak válni, és ezáltal a szubkulturális kötődések szintén.⁸ Andy Bennett is amellett érvel, hogy a fogyasztói lét lehetőséget teremtett a fiataloknak arra, hogy elszakadjanak az osztályalapú identitásuktól, és a saját maguk által létrehozott identitással kísérletezzenek.⁹

A kilencvenes évek elején bekövetkezett ifjúsági korszakváltás során a kelet-európai fiatalok körében is meghatározóvá válik a fogyasztás, a fiatalság egyre nagyobb önállóságot vív ki magának. Ez a fajta önállóság újfajta értékrendet és kulturális mintát alakít ki, mely elsősorban fogyasztás- és szabadidő-orientált.¹⁰ Tanulmányunkban őket nevezzük „mai fiataloknak”. Ezek a fiatalok meglehetősen nagy szabadsággal választhatják meg életstílusukat, viszont a fokozódó sokféleségben nehezebben igazodnak el. Megszűnik az a fajta centrális világnézet, amely korábban a dolgok értelmezésében keretet adott. A modern társadalomban a gazdaság termelése együtt jár a társadalmi kockázatok termelésével,¹¹ az élethelyzetek és életstílusok individualizálódnak, az egyének társadalmi pozícióját a fogyasztás jelöli ki. A fogyasztás nem egyszerűen az újratermelés funkcióját tölti be, hanem társadalomszervező erővé is lett.¹² Azonban a fogyasztói ipar, a végbement individualizációs és globalizációs tendenciák átstrukturálták a fiatalok lehetőségeit a társadalmi egyenlőtlenségek rendszerében. Veres Valér az erdélyi fiatalokat vizsgálva azt találja, hogy a struktúra felső részéhez tartozó fiatalok inkább a globalizációval járó problémákkal szembesülnek, míg a struktúra alsó részéhez tartozó fiatalok problémái lokális jellegűek, és inkább a leszakadás veszélye fenyegeti őket.¹³

⁷ Gábor Kálmán: Magyar fiatalok a világkockázati társadalomban. *Korunk* 2009/2. 76–85.

⁸ Muggleton, David: *Inside Subculture. The Postmodern Meaning of Style*. Oxford: Berg, 2000.

⁹ Bennett, Andy: Szubkultúrák vagy neo törzsek? A fiatalok, a stílus és a zenei ízlés közötti kapcsolat újragondolása. *Replika*, 2005/53. 127–145.

¹⁰ Ercei Kálmán – Kiss Zita – Szabó Júlia: Fiatalok szabadidős fogyasztása, önállósodása és jövőképe a marosvásárhelyi Félisziget-vizsgálatok alapján. In: Kiss Tamás. – Barna Gergő (szerk.): *Erdélyi magyar fiatalok. Összehasonlító elemzés*. Kolozsvár: ISPMN – Kriterion Könyvkiadó, 2011. 233–260.; Gábor Kálmán – Veres Valér: Transformarea socială și tineretul în Europa de Est. Situația tinerilor maghiari din România. In: Kiss Tamás – Barna Gergő – Kozák Gyula (coord.): *Tinerii maghiari din România. Dimensiuni comparative*. Cluj Napoca: Ed. ISPMN – Ed. Kriterion, 2011. 39–56.

¹¹ Beck, Ulrich: *Mi a globalizáció?* Szeged: Belvedere, 2005.

¹² Hetesi Erzsébet: A fogyasztás szociológiája. In: Czagány László – Garai László (szerk.) *A szociális identitás, az információ és a piac*. Szeged, SZTE Gazdaságtudományi Kar Közleménye. JTAEPRESS, 2004. 267–281

¹³ Veres Valér: A fiatalok munkaerő-piaci helyzete, a társadalmi közérzet és a problémaérzékelés rétegspecifikus életérzései. In: Kiss Tamás – Barna Gergő (szerk.) *Erdélyi magyar fiatalok. Összehasonlító elemzés. Nemzeti Kisebbségkutató Intézet*. Kolozsvár, 2011. 55–85.

Claire Wallace a fogyasztói kultúra terjedésére hívja fel a figyelmet, és azt mondja, hogy egyre nagyobb fogyasztási kényszer nehezedik a fiatalokra, ami jelentős strukturális változást eredményez.¹⁴ A kelet- és közép-európai fiatalok egyre inkább a fogyasztói stílusok tekintetében differenciálódnak, bár fogyasztási lehetőségeik igen egyenlőtlenek. Lynne Chisholm szerint a demográfiai és gazdasági változások, a technológia fejlődése módosítják az ifjúsági átmenetek szabályozó mechanizmusait. A fiatalokat fogyasztás- és szabadidő-orientáltság jellemzi, a fiatalok önálló társadalmi csoportja, rétege alakul ki: egy új ifjúsági kultúra.¹⁵

Megjegyzendő azonban, hogy ezek a folyamatok nem érvényesek általánosan, hanem társadalmi berendezkedések függvénye, sőt, az egyes társadalmakon belül is eltérően érvényesülnek. A kutatók felhívják a figyelmet a folyamat osztály/rétegspecifikus jellegére, miszerint az ifjúsági korszakváltás nem vonatkozik mindenre egyaránt, hanem eltérően érvényesül a fiatalok különböző szegmenseiben. E tekintetben kétféle forgatókönyvet látnak érvényesülni: az egyik az önállóság, a szabadidő, a mobilitás megnövekedésének forgatókönyve, a másik a leszakadó, társadalom alatti osztály munkanélküliségi forgatókönyve.¹⁶

Erdélyben a Fél-sziget-kutatások kapcsán jegyzi meg Veres Valér és Ercsei Kálmán, hogy a romániai fiatalok körében is olyan társadalmi folyamatok észlelhetők, amelyek egy „kettős forgatókönyvű” ifjúsági korszakváltás bekövetkeztére utalnak: a munkanélküliségi forgatókönyvhöz a társadalom alatti osztály újratemmelődését, míg a szabadidős forgatókönyvhöz a középosztályosodást társítják.¹⁷ Az erdélyi magyar fiatalok körében a munkanélküliségi szcenárió és a szabadidő megnövekedésének forgatókönyve egyszerre érvényesül, és kialakul az ifjúság „kettőszakadt” társadalmá.¹⁸ Minél magasabb társadalmi státussal rendelkezik a származási család, annál nagyobb esélye van a fiatalnak arra, hogy a saját szabadidős szcenárióját élhesse meg, illetve minél alacsonyabb társadalmi státussal rendelkezik a származási család, annál valószínűbb, hogy a munkanélküliség forgatókönyve fog érvényesülni. Hasonló polarizációról írtam egy korábbi tanulmányomban: az erdélyi magyar fiatalok társadalmi struktúrában elfoglalt helyzete

¹⁴ Wallace, Claire: Ifjúság, munka és oktatás a posztkommunista Európában: út az individualizáció felé? *Korunk*, 1998/6. 5–12.

¹⁵ Chisholm, Lynne: Élesebb lencse vagy új kamera? In: Gábor Kálmán (szerk.): *Civilizációs korszakváltás és ifjúság*. Szeged: Szociológiai Műhely, 1993. 49–70.

¹⁶ Chisholm, 1993.

¹⁷ Veres Valér: Középosztályosodási tendenciák vizsgálata a marosvásárhelyi Fél-sziget Fesztivál résztvevői körében. In: Ercsei Kálmán – Veres Valér (szerk.): *WEB Fesztiválok Ifjúsága*. Kolozsvár: Cova-print, 1–2, 2006. 35–47.; Ercsei Kálmán: Fél-sziget Fesztivál ifjúsága: Fesztiválok ifjúsága? Az iskolázottság és továbbtanulás összehasonlító vizsgálata az ifjúsági korszakváltás kontextusában. In: Ercsei Kálmán – Veres Valér (szerk.): *WEB. Fesztiválok Ifjúsága*. Kolozsvár: Cova-print, 2006. 47–63.

¹⁸ Ercsei, 2006., Gábor Kálmán: Globalizáció és korszakváltás. In: Gábor Kálmán – Jancsák Csaba (szerk.): *Ifjúsági korszakváltás. Ifjúság az új évezredben*. Szeged: Belvedere, 2004. 28–72.

olyan többdimenziós térben tagozódik, melyben egy széles réteg, a „passzívak” csoportja esetében a kulturális fogyasztás mértéke meglehetősen alacsony, vagyis a fogyasztói miliók alatt helyezkednek el.¹⁹

A kulturális fogyasztás vizsgálatának tekintetében meg kell említenünk a kulturális mindenevőség fogalmát, ami a Peterson illetve Simkus és Peterson és Kern szerzőpárosok nevéhez fűződik, akik a zenei ízlést vizsgálva állapítják meg, hogy egyfajta történelmi váltás vette kezdetét. A „kultúrsznobizmus”, amire egyfajta exkluzivitás volt jellemző, átalakul egy jóval nyitottabb, mindenevő stílussá, ami azt jelenti, hogy a magas kultúra és a populáris kultúra közötti választóvonal átjárhatóbbá válik.²⁰ Kristóf és Kmetty szintén a zenei ízlést helyezik a fókuszba, és arra keresik a választ, hogy a magyar társadalomban kimutatható-e a kulturális mindenevőség jelensége.²¹

Chan és Goldthorpe nemcsak a zenei ízlés tekintetében, hanem a különböző kulturális rendezvényeken való részvétel alapján vizsgálják a kulturális fogyasztás és társadalmi rétegződés kapcsolatát.²² A kulturális mindenevők általában a magas státusú egyének, magasan iskolázottak, inkább urbánus környezetben élnek és főleg nők.²³ Egy későbbi cikkükben azt is sugallják, hogy a „mindenevő ízlés” széles, eklektikus kulturális ízlés, amely a társadalom felsőbb rétegeire jellemző, a tolerancia és nyitottság növekedését jelképezi mind esztétikai mind társadalmi szempontból.²⁴

Az „omnivore-univore” paradigma érvényességét magyarországi adatokon is vizsgálták.²⁵ A magyar társadalom fogyasztói csoportjai között is jelen van a kul-

¹⁹ Szabó Júlia: Kulturális szegmentáció az erdélyi magyar fiatalok körében. *Socio.hu*, 2018/3. 62–79.

²⁰ Peterson, Richard A. – Simkus, Albert: How musical tastes mark occupational status groups. In: Lamont, M. – Fournier, M. (ed.) *Cultivating differences: Symbolic boundaries and the making of inequality*. Chicago: University of Chicago Press, 1992. 152–186.; Peterson, Richard A. – Kern, Roger: Changing Highbrow Taste: From Snob to Omnivore. *American Sociological Review*, 1996. 61 (5). 900–907. <http://dx.doi.org/10.2307/2096460>.

²¹ Kristóf Luca – Kmetty Zoltán: Szereti Ön Vivaldit? Zenei ízlés és társadalmi státusz. *Szociológiai Szemle*, 2019/2. 49–67.

²² Chan Tak Wing – Goldthorpe, H. John: The Social Stratification of Theatre, Dance and Cinema Attendance. *Cultural Trends*, 2005. Vol. 14(3). No.55, 193–212 <http://users.ox.ac.uk/~sfos0006/papers/ct2005.pdf>; Chan, Tak Wing – Goldthorpe, H. John: Social stratification of Cultural Consumption. The visual arts in England. *Poetics*, 2007. 35 (2–3). 168–190. <http://dx.doi.org/https://doi.org/10.1017/cbo9780511712036.008>; Chan, Tak Wing – Goldthorpe, H. John: Social Status and Cultural Consumption. In: Chan, T. W. – Goldthorpe, J. (szerk.) *Social Status and Cultural Consumption*. Cambridge University Press, 2010. 1–28.

²³ Chan, Tak Wing: *Understanding Cultural Omnivores: Social and Political Attitudes*, 2013. Elérhető: <http://users.ox.ac.uk/~sfos0006/papers/att3.pdf>

²⁴ Chan–Goldthorpe 2010.; Chan, 2013.

²⁵ Bukodi Erzsébet: Social stratification and cultural participation in Hungary: a post-communist pattern of consumption? In: Chan, Tak Wing – Goldthorpe, John (ed.): *Social Status and Cultural Consumption*. Cambridge University Press, 2010. 139–168.; Sági Matild: Kulturális

turális mindenevőség jelensége. Egyetértünk abban, hogy a modern társadalomban a kulturális fogyasztás egyre inkább „mindenevő” jelleget ölt magára, és ezek csoportja magas státusú egyénekből áll, magas iskolai végzettséggel, illetve előnyös családi háttérrel rendelkeznek.

Bár a mindenevőség első látásra valamiféle kulturális demokrácia jele lehet, valójában nem kérdőjelezi meg a Bourdieu által felvetett kulturális megkülönböztetési és legitimációs mechanizmusok helytállóságát. A mindenevőség megjelenéséhez a kulturális hierarchiák fenntartására van szükségük, nem pedig összeomlásukra.²⁶ Több kutatás is igazolta, hogy a mindenevőség társadalmilag rétegzett jelenség, amely horizontálisan és vertikálisan egyaránt megkülönbözteti a társadalmi csoportokat.²⁷

Elemzésünk során a társadalmi struktúra és a szabadidős fogyasztás viszonyára fókuszálunk a határon túli magyar fiatalok körében. A fogyasztás társadalomalakító funkcióját vizsgáljuk, nevezetesen azt, hogy:

(1) milyen tényezők befolyásolják a szabadidős fogyasztást a Kárpát-medence régióiban?

(2) hogyan hatnak az életstílusra, a kulturális fogyasztási szokásokra a társadalmi státus összetevői, mint az iskolázottság, a foglalkozás, illetve a demográfiai jellemzők, mint a nem és az életkor?

(3) milyen mértékben igaz az, hogy a fiatalok és köztük a kelet-európai fiatalok is egyre inkább a világtársadalom részeseivé válnak?

Fiatalok szabadidős mintázatai a Kárpát-medencében

Az elemzés során a GeneZYs 2015-ös Kárpát-medencei ifjúságszociológiai felmérés adatait használtuk fel, ami 15–29 éves külhoni magyar fiatalok megkérdezésével készült reprezentatív kutatás (1000 erdélyi, 700 felvidéki, 500 vajdasági és 500 kárpátaljai). A kulturális szegmentációt a különböző szabadidős tevékenységeken való részvétel gyakorisága alapján határoztuk meg. A szabadidős szokásokat egy 27 elemből álló kérdéssor tárta fel, és mindegyik tevékenységet 1-től 10-ig terjedő skálán kellett értékelniük a fiataloknak, annak függvényében, hogy milyen gyakran

szegmentáció: „mindenevők”, „válogatósak”, „egysíkuak” és „nélkülözők”? Az „omnivore-univore” modell alkalmazhatósága Magyarországon. In: Kolosi Tamás – Tóth István György (szerk.): *Társadalmi riport*. Budapest: Társk, 2010. 288–311.

²⁶ Hanquinet, Laurie. Inequalities: when culture becomes a capital. In: O’Brien, D. – Miller, T. – Durrer, V. (szerk.): *The Routledge Handbook of Global Cultural Policy*. London: Routledge, 2017.

²⁷ Savage, Mike – Devine, Fiona – Cunningham, Niall – Taylor, Mark – Li, Yaojun – Hjellbrekke, Johs – Le Roux Brigitte – Friedman, Sam – Miles, Andrew: A New Model of Social Class? Findings from the BBC’s Great British Class Survey Experiment. *Sociology*, 2013. 47 (2). 219–250.; Sági, 2010.; Bukodi, 2010.

végzik az alábbi tevékenységeket (1-soha és 10-nagyon gyakran). A fogyasztói csoportok meghatározásához a klaszterelemzés módszerét használtuk.

Első lépésben a vizsgált tevékenységtípusokat a Barna Gergő²⁸ által is használt csoportosítás szerint fogjuk bemutatni, melyekre átlagokat számoltunk: a kultúraorientált-, médiaorientált, mozgás és építkezésoorientált, illetve társaságorientált szabadidős tevékenységekről esik majd szó.

Az első csoportba a *kultúraorientált* szabadidős tevékenységeket soroltuk.²⁹ Ezek alatt egyrészt a magas kulturális tevékenységeket értjük, amelyek elsősorban a magas társadalmi státuszú csoport tagjai számára nyújtanak kikapcsolódási, szórakozási, művelődési lehetőséget,³⁰ mint a színházba, hangversenyre, operába járás. Másrészt olyan szimbolikus tevékenységeket, amelyek a kreativitás, eredetiség kritériumainak felelnek meg, mint például a zenélés, festés, rajzolás, blog/versírás, illetve a könyvolvasás, a könyvárba járás és a képzéseken való részvétel. A tánc-házba járást szintén a kulturális tevékenységekhez soroltuk. A blog mint internetes napló is ebbe a kategóriába került, mert a hangsúly az íráson/alkotáson van, és nem az internethasználat gyakoriságán (lásd az 1. ábrát).

A leggyakrabban végzett szabadidős tevékenység egész Kárpát-medencében az olvasás; a legmagasabb értéket a Vajdaság és Felvidék (4,9) mutatja, majd Erdély (4,4) és ezt követően Kárpátalja (4,2). A második legkedveltebb szabadidős tevékenység a zenélés/festés/rajzolás, mely terén szintén a vajdasági fiatalok a legaktívabbak, de hasonlóképpen az erdélyi fiatalok is, és ezt követően a kárpátaljai és felvidéki fiatalok.

A magaskultúra színtereit vizsgálva azt láthatjuk, hogy hangversenyre, illetve operába szinte soha nem járnak a fiatalok. Kárpátalján és Felvidéken a legmagasabb azon fiatalok száma, akik nem látogatják a magaskultúra olyan helyszíneit, mint az opera és a hangverseny. A korábbi, Mozaik 2001-es vizsgálathoz hasonlóan és az ezt követő 2016-os ifjúsági felmérés szerint is a két legkevésbé látogatott kulturális rendezvény az opera és a komolyzenei hangverseny.³¹

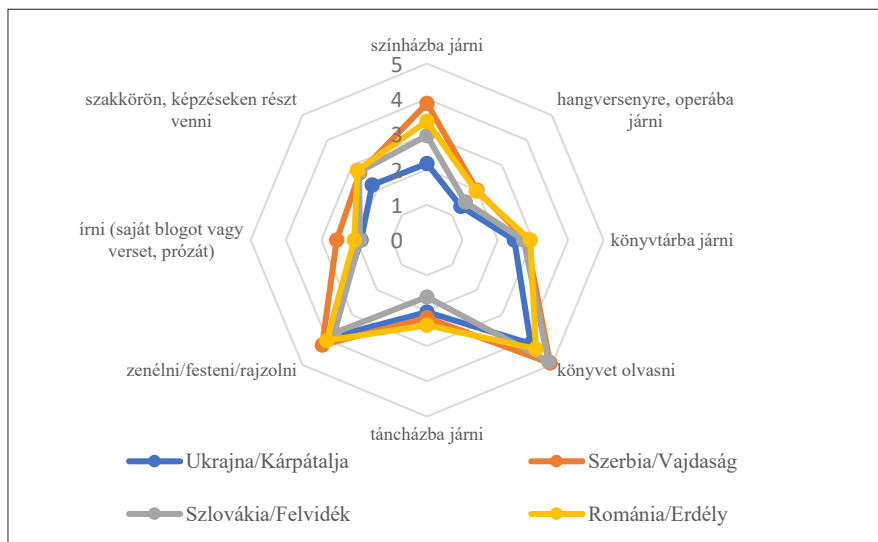
A magaskultúrát megjelenítő további színtér, a színház látogatása a korábbi évekhez viszonyítva szintén csökkenő tendenciát mutat. A Kárpát-medence régióiban a vajdasági és az erdélyi fiatalok járnak a leggyakrabban színházba, legkevésbé

²⁸ Barna Gergő: Szabadidő, kultúra, média, internet - román és magyar fiatalok fogyasztási szokásai. In: Kiss Tamás – Barna Gergő (szerk.): *Erdélyi magyar fiatalok. Összehasonlító elemzés*. Kolozsvár: Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, 2011. 91–151.

²⁹ Barna, 2011.

³⁰ Fekete Mariann: *eIDŐ, AVAGY A SZABADIDŐ BEHÁLÓZÁSA. Generációs kultúrafogyasztás a digitális korban*. Szeged: Belvedere Meridionale, 2018.

³¹ Szabó Júlia – Hires-László Kornélia: Régi és új kultúra In: Székely Levente (szerk.): *Magyar Ifjúság Kutatás 2016*, Budapest, 2018. 317–353. 332.

1. ábra. Kultúraorientált szabadidős tevékenységek - átlagok

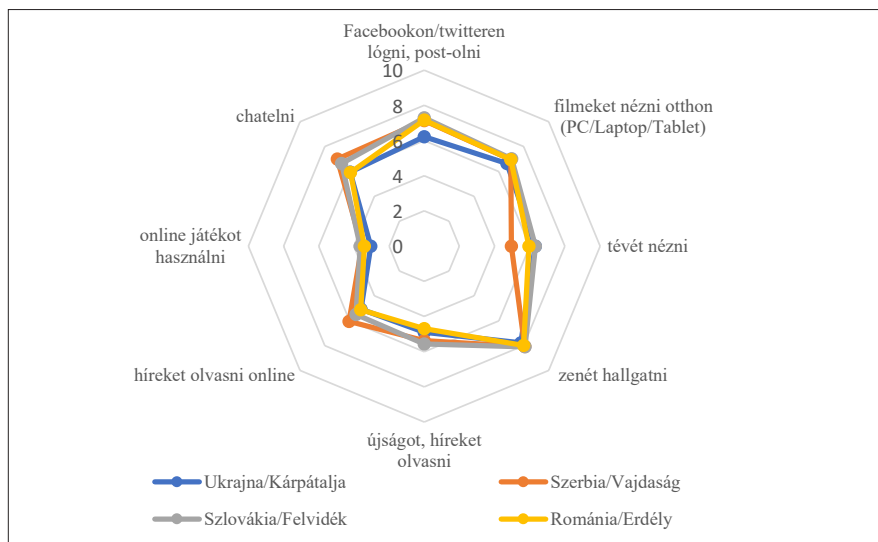
pedig a kárpátaljai fiatalok. Ez a tendencia szintén összecseng a 2016 felmérésben mért eredményekkel.³²

A táncházba, könyvtárba járás, illetve a vers/blogírás és képzéseken való részvétel kevés teret kap a fiatalok életében, szinte kivétel nélkül mindegyik országban az átlagok nagyon alacsony értéket mutatnak, de a színházhoz hasonlóan ez a három szabadidős tevékenység is a vajdasági és az erdélyi fiatalok körében a leggyakoribb (1. ábra).

A médiaorientált tevékenységeken a médiafogyasztást és az internethasználatot értjük. Ezt vizsgálva egy sokkal aktívabb kép rajzolódik ki (lásd a 2. ábrát). Azt láthatjuk, hogy a facebookozás lett az egyik leggyakoribb tevékenység, a tévétézés is megelőzi, ami évekig első helyen szerepelt a fiatalok életében. A felvidéki, erdélyi, illetve a vajdasági értékek a mért tízes skálán 7,3, 7,2 és 7,1 átlagot érnek el. Kárpátalján 6,2-es átlagot mértünk, tehát egy egységnivel kevesebbet facebookoznak a kárpátaljai fiatalok. Hasonlóan magas értéket (szintén 7-es átlagot) mutat mindenik régióban az otthon való filmnézés is, Kárpátalján ez esetben is kisebb az érdeklődés.

A tévétézésre szánt idő jelentősen csökkent a digitális média hatására, a Vajdaságban a számolt átlagok a tévétézésre 2 egységnivel kisebb értéket mutatnak,

³² Felvidéken és Kárpátalján a fiatalok több mint 60 százaléka szinte soha nem volt színházban. Erdélyben a fiatalok fele válaszolta azt, hogy szinte soha nem volt színházban, Vajdaságban pedig a fiatalok csupán 35 százaléka. L. Szabó – Hires, 2018. 333.

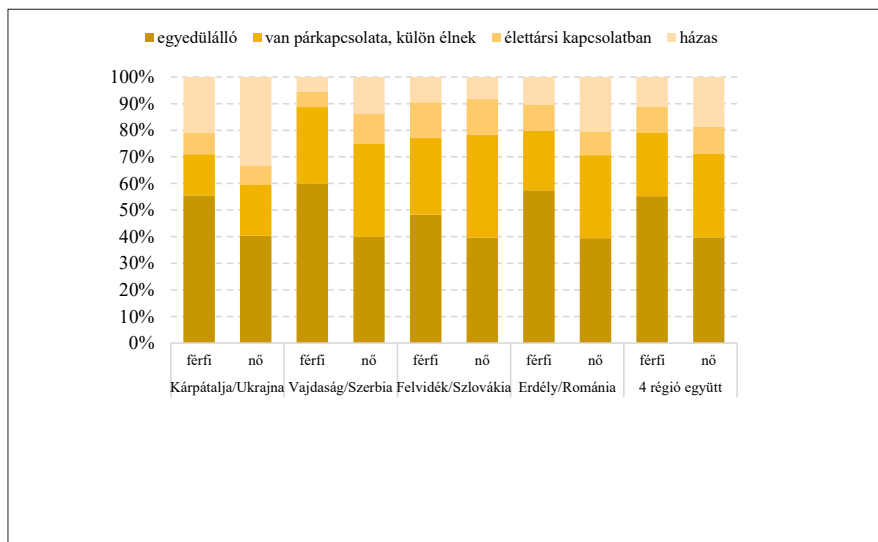
2. ábra. Médiaorientált szabadidős tevékenységek - átlagok

mint a facebookozás esetében (5), a többi három régióban pedig egy egységgel kevesebbet néznek tévét a fiatalok.

A hírek olvasása ötös átlagértéket mutat, mind papíralapon, mind pedig az online felületen való tájékozódás terén. A Vajdaságban és Felvidéken ebben a tekintetben kissé nagyobb az aktivitás.

A chatelés szintén nagy teret kap a fiatalok szabadidő-eltöltésében, és természetesen meghaladja a kultúraorientált fogyasztói csoportban levő leggyakoribb tevékenységet – a könyvolvasást – is, ami átlagban ötös értéket kapott. A chatelés a Vajdaságban (7) és Felvidéken (6,6) mutat a legnagyobb értéket, majd Erdélyben (5,9) és Kárpátalján (6) (2. ábra).

A mozgásorientált és szépitkezősorientált tevékenységeken a jó közérzet és a minőségi élet megteremtését szolgáló rekreációt értjük. A sportolással és a szépitkezéssel kapcsolatos szabadidős tevékenységeket soroltuk ebbe a csoportba. (lásd a 3. ábrát) A leggyakrabban végzett tevékenység a természetben való kirándulás, illetve a sportolás-kocogás. Itt is, mint korábban, nagyobb aktivitást láthatunk az erdélyi, illetve a felvidéki fiatalok körében. Ezek a tevékenységek öt fölötti átlagot mutatnak. A legkevésbé gyakorolt szabadidős tevékenységek az uszodába, szaunába, szoláriumba, illetve a fitness- és konditerembe járás. A szépségorientált tevékenységek, mint kozmetikushoz vagy fodrászhoz járás szintén alacsony gyakoriságot mutatnak, a fiatalok ritkábban végzik ezeket a tevékenységeket (3. ábra)..

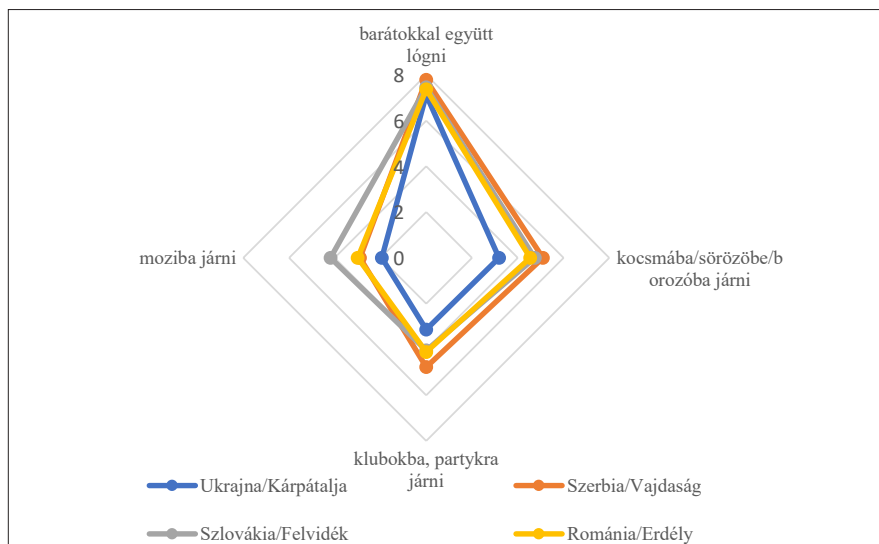

3. ábra. Mozgás- és építkezésoorientált szabadidős tevékenységek - átlagok

Végül a *társaságorientált* tevékenységeket vizsgáltuk, amelybe a szórakoztató, társaságot igénylő tevékenységeket soroltuk. A 4-es ábra alapján a legmagasabb értéke a barátokkal való együttlétnek van (Vajdaság 7,8; Felvidék 7,5; Erdély 7,4; Kárpátalja 6,2). Az átlagok alapján a vajdasági fiatalok a legaktívabbak, szorosan követi őket a felvidéki és erdélyi ifjúság. (lásd. 4. ábra). A kárpátaljai fiatalok ezen tevékenységtípusokban is kissé passzívabbnak mutatkoznak a többi régió fiataljaihoz hasonlítva (4. ábra).

Amikor a fiatalok szabadidős fogyasztásának időbeni alakulását vizsgáljuk, és ezeket összehasonlítjuk a korábbi Mozaik 2001 felmérés eredményeivel, majd az ezt követő Ifjúság 2016-os felmérés adataival, módszertani nehézségekbe ütközünk, ugyanis a szabadidős szokásokat a különböző kutatások, különböző kérdéstípusokkal vizsgálták³³. Ennek ellenére a tendenciák jól megragadhatók, melyekre a fentiek során utaltunk is.

³³ A szabadidős tevékenységek gyakoriságának a felméréséhez a kutatások különböző típusú Likert skálákat alkalmaztak. A Mozaik 2001-e felmérés 12 szabadidős tevékenységet mért az alábbi skálával: 1 (1 hónapon belül), 2 (1–2 hónapja), 3 (4–6 hónapja), 4 (ennél régebben) 9 (soha). A GeneZYs 2015-ös felmérés 27 itemet mért egy 1-től 10-ig terjedő skálán, ahol az 1-es azt jelentette, hogy Soha, a 10-es meg azt, hogy Nagyon gyakran. A Magyar Ifjúság 2016 kutatás pedig 15 szabadidős tevékenységet mért, ahol a skála értékei az alábbiak voltak: 1 (hetente többször), 2 (hetente egyszer), 3 (havonta többször), 4 (2–3 havonta), 5 (évente többször), 9 (szinte soha).

4. ábra. Társaságorientált szabadidős tevékenységek - átlagok

Továbbá az is figyelemre méltó, hogy a társadalmi változások függvényében bizonyos szinterek átalakultak a szabadidős palettán, illetve újak jelentek meg. A 2001-es felmérésben a Kárpát-medence mindegyik régiójában a fiatalok leggyakrabban látogatott színtere a diszkó volt, ez a 2015-ös, illetve a 2016-os kérdőívben már nem került lekérdezésre, ennek helyét átvették a klubok, partik, illetve a könnyűzenei koncerteken való részvétel. Hasonlóképpen a facebookozás és a chatelés a 2001-es felméréskor még nem volt releváns.

Összességében azt mondhatjuk, hogy a három leggyakoribb szabadidős tevékenység a határon túli magyar fiatalok körében a zenehallgatás, a barátokkal együtt töltött idő és a facebookozás. Az összes régióban az internet, pontosabban a Facebook átvette a domináns szerepet a tévénézésel szemben.³⁴ A kulturális terek közül a leglátogatottabb helyszín a színház és a könyvesboltok, ahova az erdélyi és a vajdasági fiatalok járnak el a leggyakrabban. Az opera és a hangverseny, a korábbi 2001-es, illetve a későbbi 2016-os felmérések eredményeivel összhangban, a legritkább szabadidős tevékenységnek számít.

A kárpátaljai kutatók is a kulturális élet szegénységére hívják fel a figyelmet a Mozaik 2001-es felmérés eredményeinek bemutatásakor,³⁵ amely főleg a vidéken élőkre jellemző, azonban ez a jellegzetesség most is megállapítható, ugyanis az

³⁴ Hires – Szabó, 2018.

³⁵ Csernicskó István – Soós Kálmán. Kárpátalja. In Szabó Andrea – Bauer Béla – Laki László – Nemeskéri István (szerk.). Mozaik2001 Gyorsjelentés, Nemzeti Ifjúságkutató Intézet. 91-137.

országokat elemezve továbbra is a kárpátaljai fiatalokra jellemző a legpasszívabb, legszegényesebb szabadidőeltöltés.

Ezzel szemben a vajdasági fiatalok, akik a 2001-es felmérés során inkább a könnyed szórakozást részesítették előnyben, a 2015-ös és a 2016-os felmérés adatai alapján egy sokkal aktívabb, sokszínűbb szabadidős fogyasztást tanúsítanak. Ez feltehetően a kulturális és szabadidőipar bővülésének is betudható.

Fogyasztói csoportok a Kárpát-medencében

Ahhoz, hogy pontosabb képet kapjunk a határon túli magyar fiatalok kultúrafogyasztásáról, első lépésben K-means klaszterelemzés segítségével fogyasztói szegmenseket határoztunk meg és ezt követően ezeket a csoportokat vizsgáltuk.

A „mindenevők”³⁶ csoportjának neveztük el azokat a fiatalokat, akik mindegyik szabadidős tevékenységben magas aktivitást mutattak. Ezek a fiatalok nagy gyakorisággal vesznek részt mind a kultúra-, mind a média-, mind pedig a társaság- és mozgásorientált tevékenységekben. A mindenevők csoportjában mindegyik szabadidős tevékenység a legmagasabb gyakoriságot mutatta, kivéve a tévénézést az erdélyi és a vajdasági fiatalok esetében. A mindenevők csoportja Erdélyben a legnagyobb.

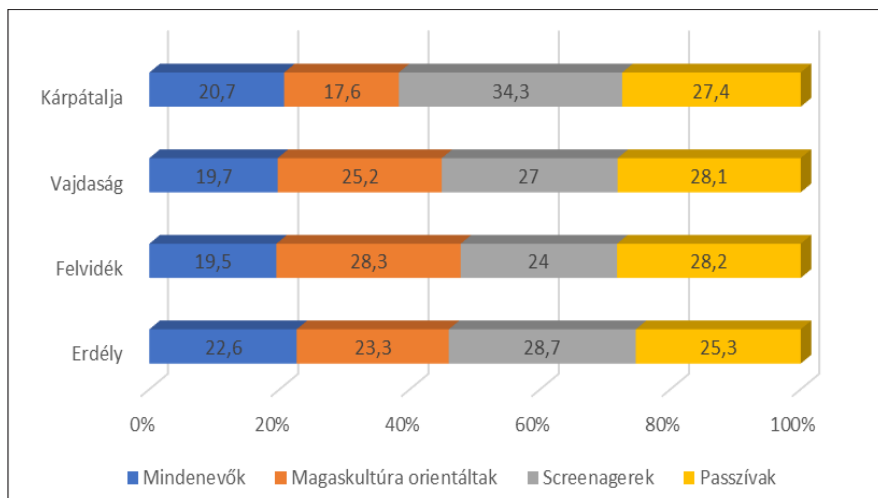
A „magaskultúra-orientáltak” csoportjának neveztük el azt a klasztert, melyben a színházba és az operába járás, a komolyzenei hangversenyen való részvétel magas gyakoriságot mutattak, és az olyan kreatív tevékenységek is, mint a zenélés, festés, rajzolás, írás (saját blogot vagy verset), a könyvtárba járás, illetve a könyvolvasás. A régiókat összevetve a felvidéki fiatalok csoportja a legszámottevőbb és a kárpátaljai fiatalok a legkevésbé „magaskultúra-orientáltak”.

A „screenagerek”³⁷ klaszterbe azok a fiatalok tartoznak, akiknek szabadidős tevékenységük nagyon szorosan kapcsolódik az internet, illetve a képernyők világához. Nagy arányban aktív Facebook-felhasználók. Jellemző rájuk, hogy otthon néznek filmeket a számítógépen, zenét hallgatnak és chattelnek, illetve elég gyakori tevékenységként jelenik meg az online játékok használata is. Az úgynevezett magaskultúrát megjelenítő tevékenységek, mint a színház, az opera, nem vagy kevésbé jellemző erre a csoportra. A „screenagerek” csoportja Kárpátalján a legnagyobb, a fiatalok 34 százaléka tartozik ebbe a csoportba.

A negyedik klaszter a „passzívak” csoportja, melyen belül a fő tevékenység elsősorban a zenehallgatás és a tévénézés, illetve barátokkal való együtt lógás.

³⁶ Az „omnivore-univore”, azaz a kulturális mindenevőség fogalma Peterson – Kern (1996), Peterson – Simkus (1992), Chan – Goldthorpe (2005, 2006) szerzőpárosokhoz fűződik.

³⁷ Faktoralízis módszerével Veres (2011) az erdélyi magyar fiatalok körében kulturális fogyasztás tekintetében három csoportot azonosít: a screenagerek (20,5%), a magaskultúra-fogyasztók (19,7 %) és klubkultúra-fogyasztók (17,5%) csoportját.

5. ábra. Fogyasztói csoportok – klaszterek (százalékok)

Kis arányban még jellemző a csoportra a facebookozás, illetve a laptopon való filmnézés, azonban minden más szabadidős tevékenység messze alulmarad a többi klasztereken belül folytatott gyakoriságától. Azok a fiatalok, akik ebbe a csoportba tartoznak, valamennyi szabadidős tevékenységet meglehetősen ritkán végzik. A régiókat összehasonlítva az erdélyi magyar fiatalok a legkevésbé passzívak (5. ábra).

Második lépésben az így kialakított fogyasztói csoportok társadalmi-demográfiai hátterét elemezzük a logisztikus regresszió módszerével. Azt vizsgáljuk, hogy milyen tényezők befolyásolják az egyes csoportokba való bekerülést. Mindegyik határon túli régió esetében négy magyarázó változót vontunk be az elemzésbe: az apa iskolai végzettsége és foglalkozása, illetve a megkérdezett neme és életkora. A településtípust mint magyarázó változót kihagytuk regressziós elemzésből, ugyanis a keresztábra eredményei alapján (lásd a mellékleteket) csupán Erdélyben és Kárpátalján találtunk szignifikáns összefüggést a településtípus és a csoportotartozás között.

Minden egyes csoportba való tartozás magyarázatára egy külön regressziós modellt futtattunk le. A modellek függő változói a klasztercsoportok („screenagerek”, „magaskultúra.orientáltak”, „mindenevők”, „passzívak”) referenciaértékeit pedig az adott csoportba nem tartozó összes többi személy jelenti.

A logisztikus regressziós modellek értékeit az 1., 2., 3. és 4. táblázatok foglalják össze, melyeknek együtthatói úgy értelmezhetők, hogy a referenciakategóriához képest, amelyet a táblázat alján tüntettünk fel, hányszor nagyobb az esélye egy

fiatalnak arra, hogy inkább a függő változó által jellemzett csoportba tartozzon, mint abból kimaradjon.

1.táblázat. Az egyes kulturális csoportokba való tartozást befolyásoló tényezők. Logisztikus regressziós modellek együtthatóinak exponenciális értékei, Exp (b) „Mindenevők”

Magyarázó változók	Erdély	Kárpátalja	Vajdaság	Felvidék
<i>Apa iskolai végzettsége</i>				
Alapfokú	0,278**	0,438	0,981	1,631
Középfokú	0,695	1,537	1,231	1,304
<i>Apa jelenlegi foglalkozása</i>				
Beosztott, alkalmazott (nem közszférában vagy közszférában)	2,543**	0,708	0,965	1,625
Vezető beosztású	2,561*	0,442	1,258	7,608 **
Alkalmi munkából él meg	0,757	0,544	0,395	0,000
Egyéni vállalkozó, társtulajdonos	3,552**	1,218	1,226	2,070*
<i>Korcsoport</i>				
15–19 évesek	2,909**	4,746**	1,331	1,255
20–24 évesek	1,776*	2,133*	0,686	0,899
<i>Nem</i>				
Férfi	0,383**	0,508**	1,016	0,320**
Konstans	0,175	0,197	0,215	0,307
Nagelkerke R Square	0,186	0,197	0,039	0,163

Referenciakategóriák: Felsőfokú végzettség, Egyéb (nyugdíjas, háztartásbeli- inaktív), 25–29 évesek, nő

* p<0,05; ** p<0,01

A „mindenevők” csoportját vizsgálva az 5. ábra alapján az látható, hogy a vizsgált régiók közül Erdélyben vannak a legtöbb „mindenevők”, ők azok a fiatalok, akik a tévézés kivételével mindegyik szabadidős tevékenységben a legaktívabbak.

A logisztikus regresszió együtthatói Erdélyben azt mutatják, hogy mindegyik magyarázó változó között szignifikáns összefüggés van. Az apa iskolai végzettségét vizsgálva az alapfokú végzettségűeknek kisebb esélye van (1/0,278=3,6-szoros) a „mindenevők” csoportjába való kerülésre. Az életkor is szignifikáns hatással van a csoportovatartozásra, a 25–29 évesekhez viszonyítva háromszor nagyobb valószínűséggel tartoznak a 15–19 évesek ebbe a csoportba és közel kétszer nagyobb valószínűséggel a 20-24 évesek. A nemzetközi szakirodalommal összhangban a „mindenevők” inkább nők,³⁸ azaz a nők esélye 1/0,383=2,61-szeres a fér-

³⁸ Chan, 2010.

fiakéhoz képest ahhoz, hogy ide tartozzanak. Foglalkozás szerint, azok a fiatalok, akiknek az apja egyéni vállalkozó, közel négyszer nagyobb eséllyel tartoznak a mindenevők csoportjába, illetve háromszor nagyobb eséllyel azok, akiknek az apja vezető pozíciót tölt be, szemben azokkal, akiknek az apja inaktív. A kárpát-aljai „mindenevők” csoportjának társadalmi demográfiai háttere abban mutat hasonlóságot, hogy szintén inkább a nők vannak fölülreprezentálva, a nők esélye $1/0,508=1,96$ -szeres. Korcsoport szerint pedig szintén az erdélyihez hasonló tendenciát látunk, ötször nagyobb eséllyel vannak a 15–19 évesek, mint az idősebb, 25–29 éves korosztály. Apa iskolai végzettsége és foglalkozása tekintetében nincs szignifikáns összefüggés.

A vajdasági fiatalok körében a „mindenevők” nem jelennek meg annyira markánsan, mint az erélyi fiatalok esetében, a magyarázott változók és a csoport-hovatartozás tekintetében nem találtunk szignifikáns összefüggéseket. Felvidéken szintén nagyobb eséllyel van jelen a fiatalabb korosztály. Az apa iskolai végzettsége nem mutat szignifikáns összefüggést, viszont foglalkozás szerint közel négyszer nagyobb eséllyel tartoznak az egyéni vállalkozók gyerekei ebbe a csoportba, illetve háromszor nagyobb eséllyel azok, akik alkalmazottak, szemben az inaktívakkal.

2. táblázat. Az egyes kulturális csoportokba való tartozást befolyásoló tényezők. Logisztikus regressziós modellek együtthatóinak exponenciális értékei, Exp (b) „Magaskultúra-orientáltak”

Magyarázó változók	Erdély	Kárpátalja	Vajdaság	Felvidék
<i>Apa iskolai végzettsége</i>				
Alapfokú	0,117**	0,513	0,279**	1,631
Középfokú	0,405**	0,817	0,470*	1,304
<i>Apa jelenlegi foglalkozása</i>				
Beosztott, alkalmazott (nem köz-szférában vagy közszférában)	0,716	0,664	0,988	1,625
Vezető beosztású	0,713	2,377	0,999	7,608 **
Alkalmi munkából él meg	0,499	0,199**	1,555	0,000
Egyéni vállalkozó, társtulajdonos	1,141	0,557	1,294	2,070*
<i>Korcsoport</i>				
15–19 évesek	0,463 **	0,560	1,402	1,255
20–24 évesek	1,050	0,601	1,283	0,899
<i>Nem</i>				
Férfi	0,875	0,437**	0,695	0,320**
Konstans	1,081	0,813	0,648	0,307
Nagelkerke R Square	0,124	0,136	0,048	0,163

Referenciakategóriák: Felsőfokú végzettség, Egyéb (nyugdíjas, háztartásbeli- inaktív), 25–29 évesek, nő

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$.

A „magaskultúra-orientáltak” csoportjába azok a fiatalok tartoznak, akik fokozott érdeklődést mutatnak a magaskultúra iránt, és ugyanakkor más kultúraorientált tevékenységekben is aktívak.

A magyarázó változók közül Erdélyben az életkor és az apa iskolázottsága differenciál, miszerint a felsőfokú végzettséggel rendelkező apák gyerekei nagyobb eséllyel tartoznak ebbe a csoportba, valamint az idősebb, 25–29 éves korosztály tagjai is. A regressziós együtthatók értékeit elemezve azt láthatjuk, hogy egy felsőfokú végzettségű apa gyerekének $1/0,405$ azaz 2,47-szeres esélye van, hogy ide kerüljön egy középfokú végzettségűhöz képest. Egy alacsony végzettségűnek pedig $1/0,177=8,55$ -ször kisebb az esélye a felsőfokúhoz képest, hogy a magaskultúra-orientált csoportba kerüljön. Kárpátalján a „magaskultúra orientáltak” csoportjában a differenciáló tényező inkább a nem, így a nők esélye a magaskultúra-orientáltak csoportjában 2,3-szorosa a férfiakéhoz képest. A 2016-os³⁹ felmérés eredményei részben mást mutatnak, nevezetesen azt, hogy a magaskultúra-orientáltak csoportjában a férfiak, míg a mindenevők csoportjában inkább a nők vannak felülreprezentálva. Bár a regressziós modell nem mutat szignifikáns összefüggéseket a „magaskultúra-orientáltak” csoportjában, a keresztábra (lásd a mellékletben az 5. táblázatot) eredményei alapján azt mondhatjuk, hogy inkább a felsőfokú végzettséggel rendelkező, vezető beosztású szülők gyerekei vannak ebben a csoportban. A vajdasági fiatalok körében szintén kirajzolódik egy markáns „magaskultúra-orientált” fogyasztói csoport, és Erdélyhez hasonlóan az apa iskolai végzettsége differenciál. Egy alacsony végzettségű apa gyerekének $1/0,279$, azaz 3,58-szor kisebb esélye van, hogy bekerüljön, és egy középfokúnak pedig $1/0,470=2,12$ -szer kisebb az esélye a felsőfokúhoz képest. Tehát minél magasabb végzettségű apától származik valaki, annál inkább magaskultúra-orientált. Az apa foglalkozása, a nem és az életkor nem mutatnak szignifikáns összefüggést. Régiók szerint Felvidéken van a legtöbb „magaskultúra-orientált” fiatal (28%), 10 százalékkal több, mint Kárpátalján (18%), ez az arány itt a legkevesebb. Míg a Vajdaságban inkább az iskolai végzettség, addig Felvidéken inkább a foglalkozás differenciál. Foglalkozás szerint a vállalkozók gyerekeinek kétszer, a vezetők gyerekeinek pedig hétszer nagyobb esélyük van ebbe a csoportba kerülni, mint a nyugdíjasok és egyéb inaktív apák gyerekeinek. Nemek tekintetében pedig az előző régiókhoz hasonlóan (Erdély, Kárpátalja) a nők háromszor nagyobb eséllyel tartoznak a magaskultúra-orientáltak csoportjába, mint a férfiak (3. táblázat).

„Screenagereknek” neveztük azt a csoportot, akik inkább a médiaorientált tevékenységeket preferálják, nem vagy kevés érdeklődést mutatnak a kulturális szabadidős tevékenységek iránt, ugyanakkor a többi szabadidős tevékenységben is ritkábban vesznek részt. Erdélyben kétszer nagyobb eséllyel tartoznak a férfiak ebbe a csoportba, illetve közel kétszer nagyobb az esélye, hogy az idősebb

³⁹ Szabó – Hires, 2018. 340.

3. táblázat. Az egyes kulturális csoportokba való tartozást befolyásoló tényezők. Logisztikus regressziós modellek együtthatóinak exponenciális értékei, Exp (b) „Screenagerek”

Magyarázó változók	Erdély	Kárpátalja	Vajdaság	Felvidék
<i>Apa iskolai végzettsége</i>				
Alapfokú	0,677	0,444*	2,162	1,227
Középfokú	2,160**	0,841	1,728	1,526
<i>Apa jelenlegi foglalkozása</i>				
Beosztott, alkalmazott (nem köz-szférában vagy közszférában)	1,035	2,858**	1,177	1,620
Vezető beosztású	1,146	1,181	1,346	1,542
Alkalmi munkából él meg	1,065	2,576**	1,111	2,399
Egyéni vállalkozó, társtulajdonos	0,682	1,440	0,582	1,175
<i>Korcsoport</i>				
15–19 évesek	1,490*	1,089	1,946*	0,922
20–24 évesek	1,089	1,399	2,818**	0,979
<i>Nem</i>				
Férfi	2,119**	1,966**	1,269	2,027**
Konstans	0,155	0,213	0,106	0,106
Nagelkerke R Square	0,095	0,100	0,085	0,053

Referenciakategóriák: Felsőfokú végzettség, Egyéb (nyugdíjas, háztartásbeli- inaktív), 25–29 évesek, férfi

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$.

korosztályhoz viszonyítva inkább a 15–19 évesek legyenek screenagerek. Az iskolázottság tekintetében, a felsőfokú végzettséghez viszonyítva a középfokú tanulmányokkal rendelkező apák gyerkeinek közel kétszer akkora esélye van arra, hogy a screenagerek csoportjában tartozzanak, mint egy másik csoportba. A kárpátaljai adatokat elemezve szintén nagyobb eséllyel tartoznak a férfiak ide. Továbbá az apa foglalkozása is hatással van a csoportba való kerülés esélyeire, közel háromszor nagyobb eséllyel kerülnek azok a fiatalok ebbe a csoportba, akiknek az apja alkalmi munkát végez, vagy beosztott/alkalmazott, az inaktívokhoz képest. Egy alapfokú végzettségű apa gyermekének $1/0,444=2,3$ -szor kisebb esélye van a felsőfokúhoz képest, hogy a screenagerek csoportjába kerüljön. Foglalkozása szerint pedig az inaktívokhoz képest kétszer nagyobb eséllyel tartoznak azok ide, akiknek apjuk alkalmazotti státussal rendelkezik, illetve azok, akik alkalmi munkából élnek meg. Vajdaságban a screenagerek csoportjában az életkor mutat szignifikáns összefüggést, közel kétszer nagyobb eséllyel tartoznak 15–19 évesek és háromszor nagyobb eséllyel 20–24 évesek. Felvidéken mindössze a nem tekintetében találtunk szignifikáns összefüggést, szintén nagyobb, kétszeres eséllyel tartoznak a férfiak, mint nők ebbe a fogyasztói csoportba.

4. táblázat. Az egyes kulturális csoportokba való tartozást befolyásoló tényezők.
Logisztikus regressziós modellek együttthatóinak exponenciális értékei, $\text{Exp}(b)$
„Passzívak”

Magyarázó változók	Erdély	Kárpátalja	Vajdaság	Felvidék
<i>Apa iskolai végzettsége</i>				
Alapfokú	19,099**	4,701**	1,730	0,712
Középfokú	2,728**	0,964	1,190	0,565
<i>Apa jelenlegi foglalkozása</i>				
Beosztott, alkalmazott (nem köz-szférában vagy közszférában)	0,609*	0,471	0,890	0,280**
Vezető beosztású	0,541	0,592	0,500	0,062**
Alkalmi munkából él meg	1,777	1,476	1,022	1,320
Egyéni vállalkozó, árstulajdonos	0,217**	0,845	1,055	0,234**
<i>Korcsoport</i>				
15–19 évesek	0,381**	0,278**	0,323**	0,553*
20–24 évesek	0,483**	0,604	0,419**	0,552*
<i>Nem</i>				
Férfi	1,210	1,527	1,103	1,464
Konstans	0,177	0,246	0,558	2,113
Nagelkerke R Square	0,311	0,246	0,085	0,155

Referenciakategóriák: Felsőfokú végzettség, Egyéb (nyugdíjas, háztartásbeli- inaktív), 25–29 évesek, nő

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$.

Végül a „passzívak” csoportját elemezve a regressziós modellünk Erdélyben azt mutatja, hogy az alacsony iskolázottságú szülők gyerkeinek jóval nagyobb az esélye, hogy a passzívak csoportjába tartozzanak, mint a másik háromba. Tehát ezt a klasztert az alacsonyabb iskolai végzettség és az idősebb életkor jellemzi. Ugyanakkor szignifikáns összefüggés van az apa foglalkozása és a csoporthovatartozás között: egy egyéni vállalkozó gyerekének $1/0,217=4,6$ -szor kisebb a valószínűsége, hogy a passzívak csoportjába kerüljön az inaktívakhoz képest, az alkalmi munkából élők gyerkeinek pedig kétszer nagyobb.

Az apa iskolázottsága Kárpátalján is szignifikáns összefüggést mutat, egy alacsony iskolai végzettségű apa gyerekének közel ötször nagyobb az esélye, hogy ebbe a csoportba kerüljön, mint a másik háromba. Életkor szerint az erdélyi mintához hasonlóan az idősebbek nagyobb eséllyel tartoznak a passzívak csoportjába. Vajdaságban és Felvidéken az életkor szintén szignifikáns összefüggést mutat. A 15–19 éveseknek kisebb az esélyük ide tartozni, tehát ebben a csoportban inkább a 25–29 évesek vannak jelen. Felvidéken az apa foglalkozása és a „passzívak” csoportjába való tartozás szintén szignifikáns összefüggést mutat. A vezető apa gyerekének $1/0,062=16,13$ -szor, illetve az egyéni vállalkozó és alkalmazotti státussal rendelkező apa gyerekének négyszer kisebb esélye van a „passzívak” csoportjába kerülni, mint az inaktívaknak.

Vajdaságban – de véleményünk szerint mindegyik vizsgált régióban – a rendszerváltás megkésettisége miatt a fiatalok még specifikusabb kockázatoknak vannak kitéve, és a szociális átalakulás legfőbb jellemzője, hogy kialakul egy kis elit-csoport, a társadalom nagyobbik része pedig lecsúszik a társadalmi ranglétrán⁴⁰, ami a kulturális fogyasztói csoportok kialakulásában is visszatükröződik, így van egy jól elkülönülő „magaskultúrafogyasztói” illetve egy „mindenevő” csoport, de ugyanakkor egy nagyszámú „passzív” réteg is.

Következtetések

Célunk az volt, hogy betekintést nyújtsunk a Kárpát-medencei, 15–29 éves magyar fiatalok szabadidős kulturális fogyasztási szokásaiba. A szabadidős színtereket elemezve négy fogyasztói szegmenst határoztunk meg: a mindenevők, a magaskultúra-orientáltak, a screenagerek és a passzívak csoportját.

A fogyasztói csoportokat vizsgálva azt láthattuk, hogy a két legmarkánsabb csoport a „screenagerek” és a „passzívak” csoportja. A legtöbb screenager fiatal Kárpátalján és Erdélyben van, a fiatalok 34, illetve 29 százaléka tartozik ide, Vajdaságban és Felvidéken pedig a „passzívak” csoportjába tartoznak legtöbben, a fiatalok 28 százaléka.

A magaskultúra fogyasztás leginkább a felvidéki és a vajdasági fiatalokra jellemző, a fiatalok 28, illetve 25 százaléka tartozik a „magaskultúra-orientáltak” csoportjába, míg Kárpátalján a megkérdezetteknek csak a 18 százaléka. Az erdélyi fiatalok helyzete abból a szempontból sajátos, hogy Erdélyben van a legtöbb „mindenevő” fiatal, akiknek szabadidős aktivitására szintén nagy arányban jellemző a magaskultúra fogyasztása.

Az elemzés a továbbiakban arról tanúskodik, hogy a kultúrafogyasztás szorosán összefügg a társadalmi rétegződéssel⁴¹, a kulturális aktivitás növekszik az egyén, illetve a szülő státusával. Bukodi szerint a volt kommunista országokban a kulturális fogyasztás alakulását legerősebben az iskolai végzettség befolyásolja, különösen az apa státusát emeli ki, ami a volt szocialista országokban még a rendszerváltást követően is erős hatással van kulturális rétegződésre.⁴²

⁴⁰ Szerbhorváth György: Ifjúságkutatások Szerbiában. In: Papp Z. Attila (szerk.) Változó ki-sebbség. Kárpát medencei magyar fiatalok. GeneZYs 2015 kutatás eredményei. Budapest, 2017 pp. 151–171.

⁴¹ Fábán Zoltán – Kolosi Tamás – Róbert Péter: Fogyasztás és életstílus. In: Kolosi Tamás – Tóth István György – Vukovich György (szerk.): Társadalmi Riport. Budapest: Társi, 2000. 225–259.

⁴² Bukodi, 2010.

Elemzésünk jól mutatja, hogy a magas iskolai végzettséggel, illetve a szubjektív anyagi jóléttel⁴³ együtt jár a színesebb, sokrétűbb szabadidőfogyasztás. Az apa iskolázottsága jelentősen befolyásolja a csoporthovatartozást, azaz minél alacsonyabb végzettséggel rendelkezik az apa, annál nagyobb valószínűséggel kerül gyereke a „passzívak” csoportjába, és ugyanakkor a magasabb iskolai végzettségűek nagyobb valószínűséggel kerülnek a „magaskultúra-orientáltak” csoportjába. Felvidék az egyedüli régió, ahol nincs összefüggés az apa iskolai végzettsége és a csoporthovatartozás között. Ez az összefüggés Erdélyben és Felvidéken a legerősebb – a „mindenevők” és a „passzívak” csoportjában. Azt láthatjuk, hogy Erdélyben egy vezető beosztású apa vagy egy egyéni vállalkozó gyereke sokkal nagyobb valószínűséggel lesz kulturális mindenevő, illetve Felvidéken nagyobb valószínűséggel kerül a magaskultúra fogyasztóinak csoportjába.

Az apa iskolai végzettsége és foglalkozása mellett az életkor és a nem szintén szignifikáns összefüggést mutat. Minél fiatalabb valaki, annál inkább tartozik a „mindenevők” csoportjába, különösen igaz ez Erdélyben, Kárpátalján és Felvidéken, illetve kivétel nélkül mindegyik régióban a passzívak csoportjába inkább az idősebbek tartoznak. A Vajdaságban nincs szignifikáns kapcsolat a csoporthovatartozás és a nemek tekintetében, viszont a másik három régióban a „screenagerek” csoportjában nagyobb valószínűséggel vannak jelen a férfiak, míg a nők inkább kulturális mindenevők (Erdély, Kárpátalja) vagy magaskultúra fogyasztók (Kárpátalja, Felvidék).

Ha a régiókat egy szabadidős tengelyen képzeljük el, azt láthatjuk, hogy minden régióban a fiatalok egy rétege, közel 30 százalékuk a „passzívak” csoportjába tartozik. Ugyanakkor mindegyik régióhoz kapcsolható egy sajátos szabadidős aktivitás: az erdélyi fiatalok szabadidős mintázata a legszínesebb, ők a legaktívabbak a szabadidős palettán. Erdélyben vannak a legkevesebben a passzívak csoportjában és legtöbben a kulturális mindenevők csoportjában.⁴⁴ A felvidéki és vajdasági fiatalok körében van a legtöbb „magaskultúra”- fogyasztó, de ugyanakkor a legtöbb passzív fiatal is. A kárpátaljai fiatalok szabadidejére a médiaorientált tevékenységek preferálása jellemző. Tehát a szabadidő és a kulturális fogyasztás tekintetében az erdélyi és kárpátaljai fiatalok különböznek leginkább, a vajdasági és a felvidéki fiatalok állnak a legközelebb egymáshoz.

Az a megközelítés, mely szerint a fogyasztói társadalom kialakulása lehetőséget adott a fiataloknak, hogy elszakadjanak a hagyományos osztályalapú identitásuktól, és a megnövekedett vásárlóerejük következtében lehetőségük adódott a saját maguk által formált új identitás alakítására,⁴⁵ csak részben igaz a kelet-európai, pontosabban az erdélyi, felvidéki, kárpátaljai és a vajdasági fiatalokra. Uyanis

⁴³ Lásd a mellékletekben az 5–8. táblázatokat.

⁴⁴ Hasonló eredményeket mutatnak a 2016-os Ifjúsági felmérés eredményei is. L. Szabó – Hires, 2018.

⁴⁵ Bennett, 2005.

a családi háttér (az iskolai végzettség, a foglalkozás) még mindig nagyon erősen meghatározza fogyasztói magatartásukat a szabadidő eltöltésben.⁴⁶ Fontos kiemelnünk, hogy a vizsgált régiókban, különösen Erdélyben és Kárpátalján a magasabb státusú/réteghelyzetű, magaskultúrát fogyasztó fiatalok mellett megjelent egy mindenevő fogyasztói csoport, akiket leginkább a középosztályiséggel asszociálunk, a nagyvonalú, illetve diszkrecionális fogyasztási mintázattal.

Az elemzés során az is érzékelhető, hogy a szabadidő eltöltésben egyre fontosabbá válik az elektronikus média, egyre nagyobb teret kapnak a digitális kultúra eszközei,⁴⁷ viszont figyelemre méltóbb eredménynek tartjuk a „magaskultúra” fogyasztói csoport mellett megjelenő „mindenevők” csoportját,⁴⁸ ami azt jelenti, hogy a fiatalok egy rétegére a sokszínű szabadidőeltöltés jellemző, viszont legalább egy ugyanekkora szegmense a fiataloknak passzívan tölti el a szabadidejét. Ez azt jelenti, hogy a Kárpát-medence magyar fiataljai körében – a magyarországi fiatalokéhoz hasonlóan – a kulturális rétegződés inkább egy „mindenevő – passzív” tengely mentén rendeződik el, mintsem egy elit-tömegkultúra tengelyen.⁴⁹

⁴⁶ Sági, 2010.; Fekete – Prazsák, 2014.; Szabó, 2018.

⁴⁷ Nagy 2013.; Székely, 2017.

⁴⁸ Chan – Goldthorpe 2005.; Sági, 2010.; Fekete – Prazsák, 2014.; Szabó, 2018.

⁴⁹ Sági, 2010.

MELLÉKLETEK

5. táblázat. Társadalmi demográfiai csoportok kulturális klasztereken belüli aránya.
Kárpátalja (%)

Társadalmi-demográfiai csoport	Screenagerek 34%	Passzívak 27%	Mindenevők 21%	Magaskultúra-orientáltak 18%	Együtt	Cramer's V
Apa iskolai végzettsége**						,265
Alapfokú	14,4	44,8	8,4	11,7	20,6	
Középfokú	51,0	36,2	64,2	49,4	49,7	
Felsőfokú	34,6	19,0	27,4	39,0	29,7	
Apa foglalkozása**						,205
Beosztott (közsférában, nem közsférában)	40,1	16,9	33,3	35,1	31,6	
Vezető beosztású	2,0	0,8	2,2	5,4	2,3	
Alkalmi munkából él meg	30,9	42,4	20,4	9,5	28,1	
Egyéni vállalkozó, társtulajdonos	11,8	10,2	23,7	14,9	14,4	
Egyéb (inaktív, nyugdíjas stb.)	15,1	29,7	20,4	35,1	23,6	
Korcsoport**						,197
15–19 évesek	29,0	16,3	46,9	21,7	28,0	
20–24 évesek	37,7	31,8	30,6	31,3	33,5	
25–29 évesek	33,3	51,9	22,4	47,0	38,6	
Nem**						,240
Nő	40,4	40,3	63,9	66,3	49,8	
Férfi	59,6	59,7	36,1	33,7	50,2	
Szubjektív anyagi jólét**						,196
Gondok nélkül él	10,0	2,4	8,3	11,0	7,8	
Beosztással jól kijön	69,4	53,6	78,1	73,2	67,6	
Éppen, hogy meg tud élni	17,5	26,4	10,4	12,2	17,5	
Hónapról-hónapra anyagi gondok vannak	3,1	12,0	3,1	3,7	5,6	
Nélkülözik	0	5,6	0	0	1,5	
Településtípus*						,154
Város	27,3	28,1	45,9	32,5	32,5	
Falu	72,7	71,9	54,1	67,5	67,5	
Családi állapot**						,231
Egyedülálló	53,8	28,7	64,6	42,2	47	
Van párkapcsolata, de nem élnek együtt	18,8	11,6	24	14,5	17,1	
Házas	20,6	38,8	8,3	38,6	26,3	
Nem házas, de együtt él valakivel	5	15,5	3,1	2,4	7,1	
Elvált, külön él	1,9	5,4	0	2,4	2,6	
Khi négyzetek: 62.146; 54.971; 36.719; 27.104; 53.550; 11.146; 74.641;						* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$.

6. táblázat. Társadalmi demográfiai csoportok kulturális klasztereken belüli aránya.
Vajdaság (%)

Társadalmi-demográfiai csoport	Passzívak 28%	Screenage- rek 27%	Magaskul- túra-orien- táltak 25%	Mindenevők 20%	Együtt	Cramer's V
Apa iskolai végzettsége*						,122
Alapfokú	23,4	20,2	11,8	14,1	17,8	
Középfokú	65,3	71,4	68,2	75,3	69,6	
Felsőfokú	11,3	8,4	20,0	10,6	12,6	
Korcsoport**						,185
15–19 évesek	18,9	33,1	34,2	34,8	29,7	
20–24 évesek	26,8	43,8	34,2	29,2	33,7	
25–29 évesek	54,3	23,1	31,6	36,0	36,6	

Khi négyzetek: 13.125; 30.729;

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$. Apa foglalkozása, nem, szubjektív jólét, településtípus, családi állapot – nem szignifikáns

7. táblázat. Társadalmi demográfiai csoportok kulturális klasztereken belüli aránya.
Felvidék (%)

Társadalmi-demográfiai csoport	Passzívok 28%	Magaskul- túra-orientáltak 28%	Screenage- rek 24%	Minden- evők 20%	Együtt	Cramer's V
Apa foglalkozása**						,210
Beosztott (közférában, nem közférában)	45,2	50,3	60,2	60,0	53,1	
Vezető beosztású	1,9	12,6	6,8	4,8	6,7	
Alkalmi munkából él meg	9,0	0	5,3	1,9	4,2	
Egyéni vállalkozó, társtulajdonos	15,5	27,0	17,3	27,6	21,6	
Egyéb (inaktív, nyugdíjas stb.)	28,4	10,1	10,5	5,7	14,5	
Korcsoport**						,160
15–19 évesek	16,9	30,6	23,1	30,3	24,9	
20–24 évesek	30,2	33,5	36,1	47,1	35,8	
25–29 évesek	52,9	35,8	40,8	22,7	39,3	
Nem**						,250
Nő	40,5	67,6	36,5	50,0	49,0	
Férfi	59,5	32,4	63,5	50,0	51,0	
Szubjektív anyagi jólét**						,161
Gondok nélkül él	15,5	25,6	17,4	33,6	22,4	
Beosztással jól kijön	54,8	65,7	55,6	56,3	58,4	
Éppen, hogy meg tud élni	25,6	7,0	23,6	10,1	16,7	
Hónapról-hónapra anyagi gondok vannak	3,0	1,7	2,8	0,0	2,0	
Nélkülözik	1,2	0,0	0,7	0,0	0,5	
Családi állapot**						,134
Egyedülálló	34,1	50,9	45,5	47,0	44,1	
Van párkapcsolata, de nem élnek együtt	28,7	30,2	33,1	39,3	32,3	
Házasság	15	7,7	6,9	4,3	8,9	
Nem házasság, de együtt él valakivel	20,4	10,7	14,5	9,4	14	
Elvált, külön él	1,8	0,6	0	0	0,7	

Khi negyzetek: 73.012; 31.340; 38.394; 46.663; 32.102

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$. Apa Iskolai végzettsége, településtípus – nem szignifikáns

8. táblázat. Társadalmi demográfiai csoportok kulturális klasztereken belüli aránya.
Erdély (%)

Társadalmi-demográfiai csoport	Screenage- rek 28%	Passzívak 25%	Magaskul- túra-orien- táltak 23%	Minden- evők 23%	Együtt	Cramer's V
Apa iskolai végzettsége**						,336
Alapfokú	6,8	38,6	5,2	4,3	13,4	
Középfokú	78,8	54,8	58,1	66,5	65,5	
Felsőfokú	14,4	6,6	36,6	29,3	21,1	
Apa foglalkozása**						,221
Beosztott (közsférában, nem közsférában)	55,7	35,0	50,0	61,9	50,8	
Vezető beosztású	7,8	2,5	8,1	9,5	7,0	
Alkalmi munkából él meg	10,7	22,8	5,6	3,7	10,7	
Egyéni vállalkozó, társtulajdonos	7,8	2,0	13,6	14,8	9,4	
Egyéb (inaktív, nyugdíjas stb.)	18,0	37,6	22,7	10,1	22,0	
Korcsoprt**						,198
15–19 évesek	35,2	17,2	18,1	42,0	28,2	
20–24 évesek	35,6	31,0	42,8	35,7	36,2	
25–29 évesek	29,2	51,7	39,1	22,2	35,6	
Nem**						,188
Nő	37,5	44,4	53,5	62,3	48,6	
Férfi	62,5	55,6	46,5	37,7	51,4	
Szubjektív anyagi jólét**						,419
Gondok nélkül él	22,2	13,8	18,7	30,0	21,0	
Beosztással jól kijön	66,7	44,4	74,8	61,8	61,8	
Éppen, hogy meg tud élni	8,0	16,8	3,7	5,3	8,6	
Hónapról-hónapra anyagi gondok vannak	3,1	22,4	2,8	2,9	7,9	
Nélkülözik	0,0	2,6	0,0	0,0	0,7	
Településtípus**						,176
Város	52,3	34,5	56,3	55,3	49,4	
Falu	47,7	65,5	43,7	44,7	50,6	
Családi állapot**						,214
Egyedülálló	58,7	38,8	41,1	48,1	47,2	
Van párkapcsolata, de nem élnek együtt	25,4	13,4	34,1	38,0	27,2	
Házass	9,1	30,6	15	5,8	15,1	
Nem házass, de együtt él valakivel	5,3	17,2	8,9	7,7	9,7	
Elvált, külön él	1,5	0	0,5	0	0,5	
Özvegy	0	0	0,5	0,5	0,2	

Khi négyzetek: 186.863; 121.249; 71.698; 32.315; 160.221; 28.480; 126.179; * $p < 0,05$; ** $p < 0,01$

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Barna Gergő: Szabadidő, kultúra, média, internet – román és magyar fiatalok fogyasztási szokásai. In: Kiss Tamás – Barna Gergő (szerk.): *Erdélyi magyar fiatalok. Összehasonlító elemzés*. Kolozsvár: Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, 2011. 91–151.
- Baudrillard, Jean: *Societatea de consum. Mituri și structuri*. București: Editura Comunicare, 2008.
- Baudrillard, Jean: *A tárgyak rendszere*. Budapest: Gondolat kiadó, 1987.
- Beck, Ulrich: *Mi a globalizáció?* Szeged: Belvedere, 2005.
- Bennett, Andy: Szubkulturák vagy neo törzsek? A fiatalok, a stílus és a zenei ízlés közötti kapcsolat újragondolása. *Replika*, 2005/53. 127–145.
- Bourdieu, Pierre: Különbségek és megkülönböztetések. In: uő: *A társadalmi egyenlőtlenség újratermelődése*. Budapest: Gondolat Kiadó, 1978, 136–151.
- Bourdieu, Pierre: *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste*. Harvard University Press, 1984.
- Bukodi Erzsébet: Social stratification and cultural participation in Hungary: a post-communist pattern of consumption? In: Chan, Tak Wing – Goldthorpe, John (ed.): *Social Status and Cultural Consumption*. Cambridge University Press, 2010. 139–168.
- Campbell, Colin: A modern fogyasztói étosz rejtélye. *Replika*, 1996, 21–22. 117–137.
- Chan Tak Wing – Goldthorpe, H. John: The Social Stratification of Theatre, Dance and Cinema Attendance. *Cultural Trends*, 2005. Vol. 14(3). No.55, 193–212. Elérhető: <http://users.ox.ac.uk/~sfos0006/papers/ct2005.pdf>
- Chan, Tak Wing – Goldthorpe, H. John: Social stratification of Cultural Consumption. The visual arts in England. *Poetics*, 2007. 35 (2–3). 168–190. Elérhető: <http://dx.doi.org/https://doi.org/10.1017/cbo9780511712036.008>.
- Chan, Tak Wing – Goldthorpe, H. John: Social Status and Cultural Consumption. In: Chan, T. W. – Goldthorpe, J. (szerk.) *Social Status and Cultural Consumption*. Cambridge University Press, 2010. 1–28.
- Chan, Tak Wing: *Understanding Cultural Omnivores: Social and Political Attitudes*, 2013. Elérhető: <http://users.ox.ac.uk/~sfos0006/papers/att3.pdf>
- Chisholm, Lynne: Éleesebb lencse vagy új kamera? In: Gábor Kálmán (szerk.): *Civilizációs korszakváltás és ifjúság*. Szeged: Szociológiai Műhely, 1993. 49–70.
- Csernicskó István – Soós Kálmán. Kárpátalja: In Szabó Andrea – Bauer Béla – Laki László – Nemeskéri István (szerk.). *Mozaik2001 Gyorsjelentés*, Nemzeti Ifjúságkutató Intézet. 91–137.
- Ercsei Kálmán: Félsziget Fesztivál ifjúsága: Fesztiválok ifjúsága? Az iskolázottság és továbbtanulás összehasonlító vizsgálata az ifjúsági korszakváltás

- kontextusában. In: Ercsei Kálmán – Veres Valér (szerk.): *WEB. Fesztiválok Ifjúsága*. Kolozsvár: Cova-print, 2006. 47–63.
- Ercsei Kálmán – Kiss Zita – Szabó Júlia: F fiatalok szabadidős fogyasztása, önálló sodása és jövőképe a marosvásárhelyi Fél sziget-vizsgálatok alapján. In: Kiss Tamás. – Barna Gergő (szerk.): *Erdélyi magyar fiatalok. Összehasonlító elemzés*. Kolozsvár: ISPMN – Kriterion Könyvkiadó, 2011. 233–260.
- Fekete Mariann – Praszák Gergő: Kulturális kasztrendszer: Autonómia és közösségiség szerepe a fiatalok kulturális aktivitásában. In: Nagy Ádám – Székely Levente: *Másodkézből. Magyar Ifjúság 2012*. Budapest: ISZT Alapítvány–Kutatópont, 2014. 195–218.
- Fekete Mariann: *eIDŐ, AVAGY A SZABADIDŐ BEHÁLÓZÁSA. Generációs kultúrafogyasztás a digitális korban*. Szeged: Belvedere Meridionale, 2018.
- Fábián Zoltán – Kolosi Tamás – Róbert Péter: Fogyasztás és életstílus. In: Kolosi Tamás – Tóth István György – Vukovich György (szerk.): *Társadalmi Riport*. Budapest: Társi, 2000. 225–259.
- Gábor Kálmán: Globalizáció és korszakváltás. In: Gábor Kálmán – Jancsák Csaba (szerk.): *Ifjúsági korszakváltás. Ifjúság az új évezredben*. Szeged: Belvedere, 2004. 28–72.
- Gábor Kálmán: Magyar fiatalok a világkockázati társadalomban. *Korunk*, 2009/2. 76–85.
- Gábor Kálmán – Veres Valér: Transformarea socială și tineretul în Europa de Est. Situația tinerilor maghiari din România. In: Kiss Tamás – Barna Gergő – Kozák Gyula (coord.): *Tinerii maghiari din România. Dimensiuni comparative*. Cluj Napoca: Ed. ISPMN – Ed. Kriterion, 2011. 39–56.
- Hanquinet, Laurie: Inequalities: when culture becomes a capital. In: O'Brien, D. – Miller, T. – Durrer, V. (szerk.): *The Routledge Handbook of Global Cultural Policy*. London: Routledge, 2017.
- Hetesi Erzsébet: A fogyasztás szociológiája. In: Czagány László – Garai László (szerk.) *A szociális identitás, az információ és a piac*. Szeged, SZTE Gazdaságtudományi Kar Közleménye. JATEPress, 2004. 267–281
- Kristóf Luca – Kmetty Zoltán: Szereti Ön Vivaldit? Zenei ízlés és társadalmi státusz. *Szociológiai Szemle*, 2019/2. 49–67.
- Muggleton, David: *Inside Subculture. The Postmodern Meaning of Style*. Oxford: Berg, 2000.
- Nagy Ádám: Szabadidős tervek és tevékenységek. In: Székely Levente (szerk.): *Magyar Ifjúság 2012 Tanulmánykötet*. Kutatópont, 2013.
- Peterson, Richard A. – Simkus, Albert: How musical tastes mark occupational status groups. In: Lamont, M. – Fournier, M. (ed.) *Cultivating differences: Symbolic boundaries and the making of inequality*. Chicago: University of Chicago Press, 1992. 152–186.

- Peterson, Richard A. – Kern, Roger: Changing Highbrow Taste: From Snob to Omnivore. *American Sociological Review*, 1996. 61 (5). 900–907. Elérhető: <http://dx.doi.org/10.2307/2096460>.
- Savage, Mike – Devine, Fiona – Cunningham, Niall – Taylor, Mark – Li, Yaojun – Hjellbrekke, Johs – Le Roux Brigitte – Friedman, Sam – Miles, Andrew: A New Model of Social Class? Findings from the BBC's Great British Class Survey Experiment. *Sociology*, 2013. 47 (2). 219–250. Elérhető: <http://dx.doi.org/10.1177/0038038513481128>.
- Sági Matild: Kulturális szegmentáció: „mindenevők”, „válogatósak”, „egysíkúak” és „nélkülözők”? Az „omnivore-univore” modell alkalmazhatósága Magyarországon. In: Kolosi Tamás – Tóth István György (szerk.): *Társadalmi riport*. Budapest: Társi, 2010. 288–311.
- Szabó Andrea – Bauer Béla – Laki László – Nemeskéri István: *Ifjúság 2000 Gyorsjelentés*. Budapest: Nemzeti Ifjúságkutató Intézet, 2002.
- Szabó Júlia: Kulturális szegmentáció az erdélyi magyar fiatalok körében. *Socio.hu*, 2018/3. 62–79.
- Szabó Júlia – Hires-László Kornélia: Régi és új kultúra In: Székely Levente (szerk.): *Magyar Fiatalok a Kárpát-medencében. Magyar Ifjúság Kutatás 2016*, Budapest, 2018. 317–353.
- Szerbhorváth György: Ifjúságkutatások Szerbiában. In: Papp Z. Attila (szerk.) *Változó kisebbség. Kárpát medencei magyar fiatalok. GeneZYs 2015 kutatás eredményei*. Budapest, 2017 pp. 151–171.
- Veblen, Thorstein: The Theory of the Leisure Class. In: *Social Stratification. Class, Race, and Gender in Sociological Perspective*. ed. David B. Grusky (in collaboration with Manwai C. Ku and Szonja Szelényi). Stanford University: Westview Press, 2008. 862–870.
- Veblen, Thorstein: *A dologtalan osztály elmélete*. Budapest: Közgazdasági és Jogi, 1975.
- Veres Valér: Középosztályosodási tendenciák vizsgálata a marosvásárhelyi Fél-sziget Fesztivál résztvevői körében. In: Ercsei Kálmán – Veres Valér (szerk.) *WEB Fesztiválok Ifjúsága*. Kolozsvár: Cova-print, 1–2, 2006. 35–47.
- Veres Valér: A fiatalok munkaerő-piaci helyzete, a társadalmi közérzet és a problémamezékelés rétegspecifikus életérései. In: Kiss Tamás – Barna Gergő (szerk.) *Erdélyi magyar fiatalok. Összehasonlító elemzés. Nemzeti Kisebbségkutató Intézet*. Kolozsvár, 2011. 55–85.
- Wallace, Claire: Ifjúság, munka és oktatás a posztkommunista Európában: út az individualizáció felé? *Korunk*, 1998/6. 5–12.
- Zinnecker, Jürgen: A fiatalok a társadalmi osztályok terében. In: Gábor Kálmán: (szerk.): *Civilizációs korszakváltás és ifjúság*. Szeged: Szociológiai műhely, 1993. 5–28.

VITA EMESE*

Ki mit választ?

*Hasonlóságok és különbségek a határon túli magyar fiatalok demográfiai magatartásában és párkapcsolati jellemzőiben*¹

Bevezetés

A párkapcsolatok változásaival kapcsolatos kutatások Nyugat-Európában az 1970-es évektől, a kelet-európai régióban főként a rendszerváltást követően kaptak kiemelt figyelmet a demográfiai és a családszociológiai elemzésekben. Köszönhető ez annak, hogy a gazdasági és társadalmi struktúrában végbemenő átalakulás a családi, párkapcsolati szférát sem hagyta érintetlenül, sőt, a késő modern társadalomban a család az egyik olyan fő terület, amelyre e hatások fokozottan kivetülnek.² A modern társadalom átrendeződésének következményei sorra mutatkoztak meg a család átalakult funkcióiban és formáiban, például azáltal, hogy a család funkciói közül a gazdasági termelő szerep jelentős mértékben háttérbe szorult,³ az egyéni érzelmek szerepe pedig felértékelődött. A közös tulajdonon alapuló nagycsaládot felváltotta a nukleáris családmódel, a saját jövedelemre alapozó, egyéni boldogulási stratégiák.

A párkapcsolatokat érintő változások mögött egyes szerzők⁴ kiemelt szerepet tulajdonítanak a fogyasztói kultúra révén előtérbe kerülő értékeknek, az individualizációnak, a társadalmi környezet toleranciájának az együttélés variációinak bővülésével szemben. Mint hangsúlyozzák, a család (gazdasági) érdekei, továbbá a közösségi normák egyre kevésbé korlátozzák az individuális vágyakat és értékeket,

* A szerző szociológus doktorandusz a kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetemen, a BGA Zrt. – Nemzetpolitikai Kutatóintézet munkatársa. E-mail: emesevital@gmail.com

¹ A tanulmány elkészítését a TK Kisebbségkutató Intézet támogatta.

² Vö. Beck, Ulrich: *A kockázat-társadalom – Út egy másik modernitásba*. Budapest: Századvég Kiadó, 2003.

³ Andorka Rudolf: *Bevezetés a szociológiába*. Budapest: Osiris Kiadó, 2006.; Utasi Ágnes: A fiatal egyedülálló nők párkapcsolati esélye. In: Nagy Ildikó – Pongrácz Tiborné – Tóth I. György. (szerk.): *Szerepváltozások. Jelentés a nők és a férfiak helyzetéről*, 2001. Budapest: TÁRKI Szociális és Családügyi Minisztérium, 2002. 113–133.

⁴ Utasi Ágnes: *Feláldozott kapcsolatok. A magyar szingli*. Budapest: MTA Politikatudományok Intézete, 2004. 9.

amelyek előretörése „új”⁵ együttélési formák elterjedését teszi lehetővé. Mások⁶ arra hívják fel a figyelmet, hogy valójában nem olyan egyértelmű, hogy az elmúlt évtizedekben tapasztalt demográfiai magatartásváltozásra az értékrendszer változásai vagy a megváltozott gazdasági-társadalmi berendezkedésből fakadó strukturális tényezők hatottak inkább.

A partnerkapcsolatokban tapasztalható változásokat a demográfiai és család-szociológiai szakirodalomban a családformák pluralizálódásának elmélete alatt szokták tárgyalni,⁷ amely tágabban a második demográfiai átmenet⁸ értelmezési keretébe illeszkedik. A pluralizálódás vonatkozásában, mely nagyrészen a megváltozott párkapcsolati formákhoz kapcsolódik, elkülönítenek⁹ makro- és mikro-szintű folyamatokat. Társadalmi szinten azt értik alatta, hogy adott időszakban többféle párkapcsolati- és családforma létezik egy társadalomban, melyek súlya az előző időszakokhoz képest növekszik, ezzel együtt a korábban meghatározó formák részben visszaszorulnak. E jelenség leggyakoribb példáiként szokták említeni a házassági kapcsolatok domináns jellegének elvesztését, vagy a gyermekvállalás, illetve a gyermekközpontú párkapcsolatok térvesztését, ezek mellett pedig az élettársi kapcsolat, a látogató párkapcsolat, a tartós vagy bizonyos életszakaszonkénti egyedüllét, továbbá a gyermektelenség társadalmi súlyának növekedést – hogy csak néhányat említsünk. Az egyének szintjén a pluralizálódás lényegében a párkapcsolati és életformák közötti választási lehetőségek kiszélesedését jelenti az egyéni életutak során, továbbá az életesemények megszokott sorrendjének felcserélődését (például az élettársi kapcsolatban, a házasságon kívüli gyermekvállalás, majd ezt követő házasságkötés esetében).

Ebben a tanulmányban a kelet-közép-európai térség négy régiójának magyar fiatalokra vonatkozó adatain vizsgáljuk a párkapcsolatformálódás jellegzetességeit és az e téren történt változásokat. Azokra a demográfiai magatartásmintákra, párkapcsolati formákra is koncentrálunk, amelyekre a határon túli magyar fiatalok vonatkozásában korábban kevesebb figyelem fordult, ugyanakkor amelyek

⁵ A családformák változásainak viszonylatában Harcsa István véleménye az, hogy nem is annyira új családformák elterjedéséről, mint inkább korábban periférikus minták széleskörű elterjedéséről van szó. Harcsa István: A családformák változásának trendjei és azok értelmezése – a pluralizáció színe és fonákja. *Kapocs*, 2014/4. 2–13.

⁶ Harcsa István – Monostori Judit: A háztartás- és családszerkezeti változások hosszú távú trendjei Magyarországon európai kontextusban: teóriák, tévképzetek, tények. *Demográfia*, 2018/4. 299–232.

⁷ Harcsa István – Monostori Judit: Demográfiai folyamatok és a családformák pluralizációja Magyarországon. In: Kolosi Tamás – Tóth István György (szerk.): *Társadalmi Riport 2014*. Budapest: TÁRKI, 2014. 83–109.

⁸ Van de Kaa, Dirk J.: Europe's Second Demographic Transition. *Population Bulletin*, 42 (1), 1987. 1–59.

⁹ Harcsa – Monostori, 2014. 84–85.

a népesedési folyamatokkal, a partnerkapcsolati változásokkal foglalkozó elemzésekben kiemelt helyen szerepelnek.

Tanulmányunkban először a család-demográfiai folyamatokkal, párkapcsolat-formálódással összefüggő fontosabb változásokat, elméleti és empirikus kutatási eredményeket vázoljuk fel. Ezek után ismertetjük az adatok forrásait, a deskriptív elemzési részben bemutatjuk a kutatási célcsoport, a 15–29 éves erdélyi, felvidéki, vajdasági és kárpátaljai magyar fiatalok párkapcsolatformálódás szempontjából fontosabb ismérveit, majd komparatív módon elemezzük a családi állapot szerinti összetétel és a származás, az életkor, az iskolázottság, a szubjektív jóllét, a válásosság, továbbá az értékrend közötti összefüggéseket. Legvégül többváltozós modellekkel is megvizsgáljuk, hogy e fenti jellemzők milyen hatást gyakorolnak a párkapcsolatformálódásra, pontosabban az élettársi kapcsolatra és a házasságra.

A tanulmány alapkérdése, hogy mennyiben beszélhetünk hasonló vagy különböző kapcsolati jellemzőkről, párkapcsolatformálódási mintázatokról a négy vizsgált régió fiataljainak vonatkozásában. Írásunkat összegzéssel, az eredmények tágabb kontextusba helyezésével zárjuk.

Átrendező kapcsolatok

A második demográfiai átmenet elméletéhez kapcsolódó elterjedt nézet szerint a párkapcsolati magatartásban bekövetkező változások a társadalomban domináns értékek (változásának) leképeződései. Dirk van de Kaa nyolcvanas években megfogalmazott, és sokat vitatott elmélete alapján az individualizáció felértékelődése a házassági kapcsolatok devalválódásához vezet, helyét pedig a kötetlenebb élet-társi együttélések váltják fel.¹⁰ Az elméletet főleg az általánosítás, ugyanakkor az Északnyugat-Európa-centrikusság miatt érték kritikák, de a történeti demográfia leginkább azt írta a rovására, hogy nem veszi figyelembe a modernizáció előtti állapotokat, az Európa keleti és nyugati fele közötti diverzitást.¹¹ S bár tény, hogy a második demográfiai átmenet egyik fő sajátosságaként említett magatartás-változás (ahogy ti. házasságot egyre több esetben az együttélés váltja fel) a kelet-közép-európai országokról általánosságban aligha mondható el, az elméletben tárgyalt szempontok megkerülhetetlenek a család- és párkapcsolatformálódási elemzésekben. Látni kell, hogy a kelet-közép-európai térségben sem beszélhetünk egységes demográfiai magatartásmintákról, hanem inkább egy lassú átrendeződés

¹⁰ Van de Kaa, 1987.

¹¹ Kiss Tamás: *Adminisztratív tekintet. Az erdélyi magyar demográfiai diskurzus összehasonlító elemzéséhez. Az erdélyi magyar népesség statisztikai konstrukciójáról*. Kolozsvár: Nemzeti Kisebbségkutató Intézet – Kriterion Kiadó, 2010. 133.

figyelhető meg, melynek intenzitása országonként, korcsoportonként, nemenként és társadalmi származástól függően eltérő lehet.¹²

A párkapcsolatformálódás vizsgálatakor, különösen, ha egy korábban kevésbé elterjedt kapcsolattípusról van szó, felvetődik a kérdés, hogy kik a mintaadók. A fiatalok szerepe ebben az esetben is fontos, hiszen a társadalmi változások hordozásában ők lehetnek az élenjárók. Az európai országok között különbségeket találunk abban, hogy mely társadalmi rétegek jelentették az úgynevezett modellt az élettársi kapcsolatok elterjedésekor. Szakértők több – olykor egymásnak ellentmondó – hipotézist vetettek fel, melyek közül az egyik, inkább a skandináv térségre érvényes felvetés szerint az élettársi kapcsolatok elsősorban a magasabb iskolázottsággal rendelkező, értelmiségi és középrétegekben, illetve a diákok körében terjedtek el.¹³ Kelet-Európában, ezen belül Romániában és Magyarországon is az élettársi kapcsolatot először az alacsonyabb rétegek, az underclass körében figyelték meg.¹⁴ A magyarországi tanulmányok eredményei a kilencvenes évek végén, kétezres évek elején azt támasztották alá, hogy noha az élettársi kapcsolat mint párkapcsolati forma eltérő mértékben, de minden társadalmi rétegben jelen van, de az élettársi kapcsolaton belüli gyermekvállalás inkább az alacsonyabb iskolázottságúakra volt jellemző.¹⁵ Hasonló megállapításra jutottak annak a romániai összehasonlító tanulmánynak a szerzői, akik azt állították, hogy a házasságon kívüli együttéléseknek és a házasságon kívüli gyermekvállalásnak az előfordulása gyakoribb az alacsony szocioökonómiai státusszal rendelkező, vidéki, alacsony iskolai végzettségű nők körében, és összességében az élettársi kapcsolatok lassú növekedését a rendszerváltás után időszakban a gazdasági deprivációval hozták összefüggésbe.¹⁶

¹² Potârncă, Gina – Mills, Melinda – Lesnard, Laurent: Family Formation in Romania, the Russian Federation and France: Towards the Second Demographic Transition? *European Journal of Population*, 29. 2013/1. 69–101.

¹³ Spéder Zsolt: Az európai családformák változatossága. Párkapcsolatok, szülői és gyermeki szerepek az európai országokban az ezredfordulón. *Századvég*, 10 (37), 2005. 3–47.; Somlai Péter: *Család 2.0 Együttélési formák a polgári családtól a jelenkorig*. Budapest: Napvilág Kiadó, 2013.

¹⁴ Spéder, 2005.; Mureșan, Cornelia: Cohabitation, an alternative for marriage in contemporary Romania: A life table description. *Demográfia*, English Edition, 51. 2008/5. 36–65.

¹⁵ S. Molnár Edit – Pongrácz Tiborné: Az 1995-ben házasságon kívül szülő nők életforma-változásainak vizsgálata. In: S. Molnár Edit – Pongrácz Tiborné – Kamarás Ferenc – Habcsek László (szerk.): *Házasságon kívüli szülések*. Budapest: KSH Népeség tudományi Kutató Intézet, 1998. 55–156.; Spéder Zsolt: Gyermekvállalás házasságon kívül – egy terjedő magatartás-minta összetevői. *Századvég*, 2004/1. 83–100.

¹⁶ Castiglioni, Maria – Hărăguș, Mihaela – Faludi, Cristina – Hărăguș, Paul Teodor: Is the family system in Romania Similar to those of Southern European Countries? *Comparative Population Studies*, 41 (1). 2016. 57–86. Itt: 67. doi: 10.12765/CpoS-2016-01en.

Pongrácz és Spéder az élettársi kapcsolatban élőkéről készített elemzésében különbséget tett „új típusú” és „régí típusú” élettársi viszony között.¹⁷ Előbbi megnevezés arra a csoportra vonatkozik, amely esetében a házasság próbájáról vagy annak alternatívájáról beszélünk, és a családi állapotuk szerint elsősorban nőtlenek/hajadonok alkotják. A régí típusú élettársi kapcsolat azokra vonatkozik, akik a házasság után, özvegyként vagy elváltként élnek élettársi viszonyban, régebben ez volt az elterjedtebb és társadalmilag elfogadottabb. Murinkó és Rohr arra is rámutatott, hogy a magyarországi élettársi együttélések folyamatos növekedése mellett az utóbbi években a házasságon kívül együttélők társadalmi összetétele szintén módosult.¹⁸ A 2016-os mikrocenzus alapján kimutatták, hogy az élettársi kapcsolatban élők inkább a hivatalos családi állapotuk szerint egyedülállók közül és a 30–40 évesek soraiból kerülnek ki, ők inkább a házasság helyett választják az élettársi együttélést.¹⁹ Az eredmény figyelemreméltó annak fényében, hogy Magyarországon a kétezres években ez a kapcsolattípus a fiatalok körében mutatott jelentős növekedést.²⁰ Makay és Domokos elemzése alapján tudjuk, hogy a magyarországi 15–29 éves fiatalok körében a kétezres évek eleje óta leginkább az egyedülállók aránya növekedett, ugyanakkor emelkedés figyelhető meg az élettársi kapcsolatban élők arányában is, mely kapcsolattípus a fiatalok valamennyi korcsoportjában népszerűbb a házasságnál.²¹ A szerzők korábbi magyarországi ifjúságkutatások eredményeire hivatkozva állítják, hogy a szülők alacsony iskolai végzettsége valószínűsíti a fiatalok élettársi kapcsolatok létrejöttét. Magyarországi vonatkozásban azt találták, hogy az alacsony végzettséggel rendelkező szülők gyermekei egyrészt nagyobb arányban éltek élettársi viszonyban,²² másrészt arányuk némileg növekedett a két vizsgálat, azaz a 2012 és 2016 közötti időszakban, miközben a képzetesebb szülők gyermekei körében csökkent az élettársi együttélések aránya.

Összegezve, tanulmányunkat abba az elméleti és kutatási keretbe igyekeztünk elhelyezni, mely a családi-demográfiai magatartásváltozások közül a kapcsolatok pluralizálódására, ezen belül az élettársi együttélések szociológiai meghatározóira fókuszál. Váztoltuk azt, hogy a családi állapot és a párkapcsolattípusok diverzitása mögött az elmúlt évtizedekben lejáztott gazdasági-társadalmi és kulturális változások állnak, amelyek számos terület mellett hatást gyakoroltak nemcsak a családi szférára, hanem általában az emberek, különösen a fiatalok életvitelére. A fiatal generációkat érintő legfontosabb párkapcsolati változások között említhető, hogy

¹⁷ Pongrácz Tiborné – Spéder Zsolt: Élettársi kapcsolat és házasság – hasonlóságok és különbségek az ezredfordulón. *Szociológiai Szemle*, 2003/4. 55–75.

¹⁸ Murinkó Lívia – Rohr Adél: Párkapcsolat, házasságkötés. In: Monostori Judit – Öri Péter – Spéder Zsolt (szerk.): *Demográfiai portré 2018. Jelentés a magyar népesség helyzetéről*. Budapest: KSH Népességtudományi Kutatóintézet, 2018. 9–28.

¹⁹ Murinkó – Rohr, 2018. 21.

²⁰ Pongrácz – Spéder, 2003.

²¹ Makay – Domokos, 2018. 86–87.

²² A 20–24 évesek körülbelül egyharmada. L. Makay – Domokos, 2018. 87.

házasság kapcsolatban viszonylag kevesen élnek, ehelyett többen választanak kötetlenebb párkapcsolati formákat, az élettársi együttélést vagy az egyedülálló életvitelt, a gyermekvállalást pedig az előző generációkhoz képest jóval későbbre tervezik, így a családalapításhoz köthető jelentős életesemények egy részét a fiatalok többsége a klasszikus ifjúsági életszakaszon túli időszakra halasztja.²³ Az alábbiakban előbb ismertetjük azokat az adatbázisokat, amelyek az elemzés empirikus alapját képezik, utána már a témával kapcsolatos saját elemzési eredményeinket tárgyaljuk: először bemutatjuk a határon túli magyar ifjúság családi állapotának változásait a 2001 és 2015 közötti időszakban, majd leírjuk, hogy a különböző családi állapotú, egyedülálló és párkapcsolatban élő fiatalok milyen főbb szociodemográfiai ismérvekkel és értékvilággal jellemezhetők; végül rátérünk az elemzés középpontjában álló kérdésre, és pedig arra, hogy kik körében valószínűbb a házasság, továbbá az élettársi kapcsolat esélyének kialakítása.

Adatok

A tanulmányban két kérdőíves kutatásból származó adatok másodelemzésére támaszkodunk. Ezek közül egyik az ifjúságkutatások²⁴ első, határon túli nagymintás változata, a MOZAIK2001 kutatási programban készült adatbázis, a másik pedig az ennek mintájára megismételt GeneZYS 2015-ös kérdőíves adatfelvétel. Mindkét kutatás elsődleges célcsoportját a Magyarország határain túli, négy nagyobb, magyarok által lakott régió²⁵ fiataljai képezik. Ebből következően a tanulmány tematikája lényegében a magyar fiatalok párkapcsolati helyzetének vizsgálatára szűkül, és az elemzési részben nem számol a tágabb társadalmi kontextussal, melynek részét képezik a többségi nemzethez tartozó fiatalok is. Egy ilyen komparatív elemzés bár értékes eredményeket hozhatna, azon túl, hogy meghaladná ennek a tanulmánynak a kereteit, tematikailag és módszertanilag összehasonlítható friss kutatási adatok hiányában nem lehetséges. Eme hiányosságokat részben a szakirodalmi összefoglalással, részben korábbi kutatási eredményekre való hivatkozásokkal igyekeztünk kompenzálni.

²³ Makay Zsuzsanna – Domokos Tamás: Társadalmi újratermelődés – a magyarországi ifjúság demográfiai folyamatai. In: Székely Levente (szerk.): *Magyar Fiatalok a Kárpát-medencében. Magyar Ifjúságkutatás 2016*. Budapest: Kutatópont Kft. – Enigma 2001 Kiadó és Médiaszolgáltató, 2018. 77–106.

²⁴ Az ifjúságkutatások múltjáról és jelenéről bővebben lásd: Papp Z. Attila (szerk.): *Változó Ki-sebbség. Kárpát-medencei magyar fiatalok. A GeneZYS 2015 kutatás eredményei*. Budapest: Mathias Corvinus Collegium – Tihanyi Alapítvány – MTA TK Kisebbségkutató Intézet, 2017.

²⁵ Ezek a következők: Felvidék/Szlovákia, Kárpátalja/Ukrajna, Vajdaság/Szerbia, Erdély/Románia

Elemzésünkben a MOZAIK2001 kutatás adatfelvétele nyomán összesen 4463 érvényes esettel dolgozunk, mely minta területileg, településtípus szerint, továbbá nem és kor szerint reprezentálja a magyar nemzetiségű 15–29 éves fiatalokat.

A GeneZYs 2015-ös adatfelvétel szintén a 15–29 éves, határon túli magyar fiatalokra reprezentatív²⁶ ifjúságkutatás. A személyes lekérdezés során Erdélyben (Románia) 1 000, Felvidéken (Szlovákia) 700, Vajdaságban (Szerbia) és Kárpátalján (Ukrajna) 500–500 fiatalot kérdeztek meg értékrenddel és vallásossággal kapcsolatos, politikai, közéleti, munkaerőpiaci és migrációs potenciált érintő kérdésekben. Az adatfelvétel mind a négy régióban azonos módszertannal, ugyanabban az időben zajlott.²⁷

Tanulmányunkban elsősorban a GeneZYs 2015 Ifjúságkutatásból származó kérdőíves adatok alapján vizsgáljuk a fiatal, 15–29 év közöttiek családi állapot szerinti összetételét, az egyedülállók és a párkapcsolatban élők szociológiai jellemzőit és értékrendjét. Összehasonlító jelleggel egy-egy esetben bemutatjuk a 2001-es adatokat is. A tanulmány második felében arra a kérdésre keressük a választ, hogy mely szociodemográfiai és értékrendbeli tényezők milyen mértékben valószínűsítik a fiatalok különböző párkapcsolattípusait, pontosabban, hogy az élettársi kapcsolat és a házasság kialakításának esélye milyen társadalmi tényezőkön múlik.

Eredmények

Az ifjúság családi állapotának változásai 2001 és 2015 között

Egy társadalom népességének hivatalos családi állapot szerinti összetételét az alábbi kategóriák mentén szokták elkülöníteni: nőtlen vagy hajadon, házas, elvált és özvegy. Néhány éve több kelet-közép-európai országban, köztük Magyarországon és Romániában is a családi állapot szerinti besorolások között szerepel az ún. (bejegyzett) élettársi kapcsolat. Az alapvető felosztásban a népesség lényegében két nagyobb csoportba tagozódik, az egyedülállók, tehát a tartósan pár nélkül élők, valamint a hivatalosan házastársal élők csoportjára. A családi állapot szerinti besorolás ugyanakkor sokkal összetettebb annál, mint az első látásra tűnhet, tekintve, hogy mind a hajadonok és nőtlenek, mind pedig az elváltak, özvegyek, sőt, a hivatalos családi státuszuk szerint házasok igencsak heterogén alcsoportokat képeznek a valóságban. Az egyedülállók e nagy csoportjába tartozók élhetnek tartósan egyedül, önként vagy önkéntelen „szingliségben”, özvegységben, az életük egy bizonyos

²⁶ A kutatásban 2 700 magyar anyanyelvű fiatalot kérdeztek meg, kérdőíves módszerrel. A kérdezettek mintája régiókon belül területileg, településtípus szerint, továbbá kor és nemek szerint reprezentatívnak tekinthető.

²⁷ Mindez az MTA TK Kisebbségkutató Intézet szervezésében történt.

periódusában párral vagy élettárrsal, látogató kapcsolatban²⁸ vagy mozaikcsalád²⁹ tagjaként. A házasság kategóriát is tovább bonthatjuk házasságban együtt élőkre, illetve olyanokra, akik házastársuktól külön élnek.

Bár egyszerű feladatnak tűnhet a népesség családi állapot szerinti összeírása, és a népszámlálások alkalmával törekednek az adatok összehasonlíthatósága érdekében országonként, illetve népszámlálási ciklusonként hasonló módon felvenni az adatokat, a kérdőíves kutatások esetében ezt a standardot nem mindig sikerül érvényesíteni. A MOZAIK2001-es és GeneZYs 2015-ös Ifjúságkutatás során gyűjtött adatok alapján részletes információk állnak rendelkezésre a kérdezettek családi állapotáról, viszont az egyes kategóriák nem fedik egymást minden esetben. A 2001-es adatfelvételkor például a nőtlenek, illetve hajadonok csoportján belül nem tettek különbséget a párkapcsolattal rendelkezők és a párkapcsolat nélkül élők között. A 2015-ös kérdezéskor már külön kezelték a párkapcsolattal rendelkezőket, akik számarányukat tekintve (27,4%) az egyedülállókon belül egy jelentős alcsoportot képeznek. Amennyiben úgy tekintjük, hogy a párkapcsolattal rendelkező, noha külön élő fiatalok betagozódnak az egyedül élő nőtlen/hajadon fiatalok csoportjába, e csoport körében az elmúlt 14 évben aligha mutatható ki változás. A családi állapot többi kategóriája esetében a Mozaik2001-es felvételből részletesebb képet kapunk a kapcsolatok tényleges állásáról, mivel külön feljegyzeték mind a házasságban élők, mind pedig az elváltak esetében a külön élőket. A leglényegesebb változás, hogy a házasság és házastársával együtt is élő fiatalok számaránya 7,1 százalékponttal csökkent az elmúlt másfél évtizedben, viszont körülbelül ugyanennyivel növekedett a nem házasságban együtt élő, élettársi kapcsolatok számaránya (7,4%). 2001-ben a hivatalosan házasságban, ám valójában külön élő (0,3%; N=21) személyek többsége nő. 2001-ben az elváltakról feljegyezték, hogy van-e új, olyan tartós kapcsolatuk, amelyben együtt élnek a párjukkal. A minta életkori sajátosságából adódóan ebbe a kategóriába nagyon kevesen tartoztak (a teljes minta 0,2%-a). 2001-ben az elvált és külön élő fiatalok számaránya a vizsgált területeken ennél valamivel magasabb volt (1,1%, szám szerint 68), a 2015-ös mintában az elváltak aránya 0,8%. 2001-ben a külön élő házasságban, de az elváltak körében is megfigyelhető a nemi aránytalanság. Azt fontos látni, hogy valamennyi társas kapcsolatban felülreprezentáltak a nők, ezen belül a házasságban és külön élő, illetve az elvált és külön élő – tulajdonképpen egyedülálló státuszú – nők aránya magasabb a férfiakéhoz képest.

Ugyan az alacsony elemszámok óvatosságra intenek, korábbi magyarországi elemzésekkel³⁰ összevetve úgy véljük, nem állunk távol a valóságtól, amikor azt

²⁸ Külön háztartásban élő párok kapcsolata; bővebben lásd: Kapitány Balázs: 'Látogató párkapcsolatok' Magyarországon. *Szociológiai Szemle*, 2012/1. 4–29.

²⁹ Somlai, 2013. 160–162.

³⁰ Utasi Ágnes: A fiatal egyedülálló nők párkapcsolati esélye. In: Nagy Ildikó – Pongrácz Tiborné – Tóth I. György. (szerk.): *Szerepváltozások. Jelentés a nők és a férfiak helyzetéről 2001*. Budapest: TÁRKI – Szociális és Családügyi Minisztérium, 2002. 113–133.

valószínűsítjük, hogy a fiatalabb korokban házasságot kötő nők a húszas éveik végére, harmincas éveikre többen élnek házas kapcsolatukból már kilépve, mint a hasonló korú férfiak. A 2015-ös felmérés adataiban jelentősebb nemek szerinti különbség az egyedülállók és a házasok alcsoportjaiban figyelhető meg. A fiatal házasok és a párkapcsolattal rendelkezők között szignifikánsan több a nő, míg az egyedülállók körében 18,6 százalékponttal több férfit találunk, mint nőt, ami a 2001-es adatokhoz viszonyítva is jelentős növekedés. A kapcsolatok nemi felosztása mentén tapasztalható különbségek Utasi szerint abból adódnak, hogy a fiatal nők eleget téve a hagyományos nemiszerep-elvárásoknak, hamarabb igyekeznek házasságra lépni, családot alapítani, mint a férfiak, akik a korábbi gyakorlathoz képest még tovább halasztják a tartós párkapcsolati döntéseket).³¹

1. táblázat. *A fiatalok családi állapot szerinti megoszlása 2001-ben és 2015-ben (%)*

Családi állapot	2001 (Mozaik)			2015 (GeneZYs)			Változás 2015–2001
	Férfi	Nő	Össze- sen	Férfi	Nő	Össze- sen	
Nőtlen, hajadon, egyedül él	54,2	45,8	74,2	59,3	40,7	47,3	–
Van párkapcsolata, külön élne	–	–	–	44,3	55,7	27,4	–
Egyedülálló összesen	–	–	74,2	–	–	74,7	0,5
Házas, együtt él	35,7	64,3	21,8	38,5	61,5	14,7	-7,1
Házas, külön él	14,3	85,7	0,3	–	–	–	–
Élettárssal él, ill. nem házas, de együtt él	36,9	63,1	2,4	50,2	49,8	9,8	7,4
Elvált, élettárssal él	28,6	71,4	0,2	–	–	–	–
Elvált, külön él	25	75	1,1	50	50	0,8	-0,3

Forrás: Mozaik2001, GeneZYs 2015; a szerző számításai

Ha összességében nézzük a négy határon túli magyar régiót, látunk egyfajta dinamikát a családi állapot szerinti összetételben és párkapcsolati téren: jelentősebb módosulás a házassági kapcsolatban élők 7,1 százalékos pontos csökkenése az elmúlt közel másfél évtizedben. A házasságok számarányának csökkenése mögött leggyakrabban az első házasságkötési életkor kitolódását szokták említeni, mely átlagosan 21,52 év volt a 2001-es és 22,54 év volt a 2015-ös adatfelvétel szerint, de emellett az értékrend változásai, a házasságkötésre irányuló normatív elvárások gyengülése is szerepet játszik.³² Míg néhány évtizede a formálisan megkötött házas kapcsolaton

³¹ Utasi, 2002.; Utasi, 2004. 35.

³² Van de Kaa, 1987

kívül mind a fiataloknak, mind az idősebbeknek sokkal kisebb mozgásterük volt az együttélés formáinak alakításában, a mostani fiatal generációval szemben megengedőbb a közvélemény; különösen az első tartós kapcsolat kialakítása terén, mely egyes esetekben már nem a házasság, hanem annak a próbája, tehát a házasság kapcsolatát megelőző vagy azt tartósabb ideig helyettesítő együttélés. A hagyományos demográfiai magatartástól eltérő viselkedésminták kevésbé stigmatizáltak, a 25–30 éves korosztályba tartozó nőtlen vagy hajadon fiatalokat egyre kevésbé illetik a „vénlegény” és „vénleány” megnevezéssel, ám egy bő évszázaddal korábban különösen azokra a lányokra, akik a húszas éveik végére „nem kaptak kérőt”, az „öreglányok” sorsa várt.³³ Köszönhető ez mindannak, amit már a felsejtetőben is említettünk az elmúlt évtizedek társadalmi–gazdasági átalakulásaival kapcsolatban: a családok funkciói megváltoztak, a hangsúlyok máshova tevődtek. Miközben a család gazdasági termelő funkciója visszaszorult, az érzelmi funkció felerősödött, ezáltal a fiatalok életvitelük nagymértékben változott. Az a tény, hogy a fiatalok egy jelentős része a húszas éveiben még tanulmányokat folytat,³⁴ vagy tervezi a továbbtanulást,³⁵ kihatással van a párkapcsolat-formálódásra.³⁶ Korábbi elemzésünkben rámutattunk, hogy a tanulmányokat folytató fiatalok életében kevésbé figyelhető meg a párkapcsolati elköteleződés, legyen szó akár házasságról, akár élettársi kapcsolatáról.³⁷ Ugyan vannak országok közötti eltérések, a 15–29 éves fiatalok nagy többségének esetében családalapításról aligha beszélhetünk, a korosztályba tartozók háromnegyede ugyanis nőtlen/hajadon.

A családi állapot kategóriái közül az alábbiakban az egyedülállók, valamint a párkapcsolatban élő házasok és élettársi viszonyban élők számarányának 2001–2015 közötti változásait tekintjük át régiós bontásban. A határon túli négy nagyobb régiót külön-külön is megvizsgálva három jelentősebb megállapítással élünk. Egyrészt az egyedülálló nőtlenek és hajadonok aránya a két vizsgálati időpont között a vizsgált régiók többségében nem változott jelentős mértékben.³⁸ Erdélyben és a Felvidéken

³³ Utasi, 2002.

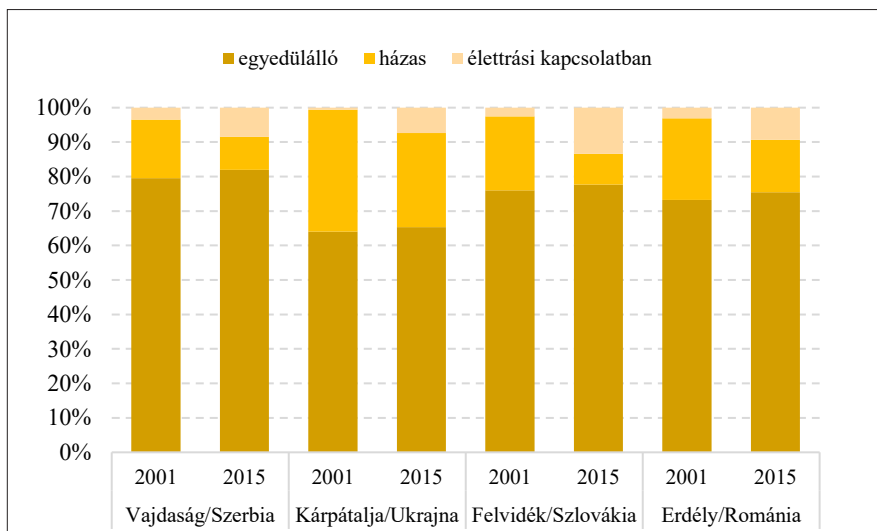
³⁴ A 20–24 évesek 33%-a, továbbá a 25–29 évesek 9%-a folytatott tanulmányokat a kérdéses pillanatban, nagy többségük a felsőoktatásban tanult; előbbi korcsoport 65%-a, utóbbiak 89%-a folytatott felsőfokú tanulmányokat.

³⁵ A kutatásban megkérdezett fiatalok fele válaszolta, hogy függetlenül attól, hogy tanul-e vagy sem, szeretné folytatni a tanulmányait.

³⁶ Székely Levente: Magyar fiatalok a Kárpát-medencében. In: Székely Levente (ed.): *Magyar Fiatalok a Kárpát-medencében. Magyar Ifjúságkutatás 2016*. Budapest: Kutatópont Kft.; Enigma 2001 Kiadó és Médiaszolgáltató, 2018. 41–76.

³⁷ Papp Z. Attila – Vita Emese: Megmaradás és átörökítés – külföldi magyar fiatalok demográfiai, társadalmi folyamatai. In: Székely Levente (szerk.): *Magyar Fiatalok a Kárpát-medencében. Magyar Ifjúságkutatás 2016*. Budapest: Kutatópont Kft. – Enigma 2001 Kiadó és Médiaszolgáltató, 2018. 107–140.

³⁸ Az összehasonlíthatóság miatt a 2015-ös adatoknál az egyedülállók kategóriájába soroltuk azokat a hivatalosan nőtlen/hajadon fiatalokat, akiknek volt párkapcsolatuk, de nem éltek együtt a párjukkal.

1. ábra. A családi állapot változásai 2001–2015 között

Forrás: Mozaik2001, GeneZYs 2015; a szerző számításai

a 15–29 évesek körülbelül háromnegyede, a kárpátaljai fiatalok között ennél kevesebben (64%), viszont a vajdaságiak körében látványosan magasabb (82%) lett az egyedülállók részaránya, de a korábbi adatfelvétel időpontjában is itt élt a legtöbb egyedülálló. A házas kapcsolatban élők számaránya legradikálisabban a felvidéki magyar fiatalok körében csökkent (több mint 10 százalékponttal) az elmúlt közel másfél évtized alatt. A házasságban élő fiatalok arányának csökkenése az összes határon túli magyar régió vonatkozásában megfigyelhető, ugyanakkor nem egyedi eset; az 1960-as évektől kezdődően a legtöbb európai országban a házasságok csökkenő tendenciája figyelhető meg.³⁹ A házasok arányának csökkenése mellett másrésről terjedni kezdtek az élettársi kapcsolatok, melyek növekedését inkább a Felvidéken és Erdélyben figyelhetjük meg. A többi régióban 10 százalék alatti az élettársi kapcsolatban élők aránya. Jelentős ez a változás, ha figyelembe vesszük, hogy bő egy évtizeddel korábban a fiatalok körülbelül 3 százaléka élt házasságon kívül Erdélyben, a Felvidéken és a Vajdaságban, Kárpátalján pedig szinte alig akadtak olyanok, akik élettársi kapcsolatban éltek volna. A legfrissebb, határon túli magyarokat megcélzó ifjúságkutatási eredmények alapján a leginkább tradicionálisnak mondható párkapcsolati mintázat, mint a magas házasságkötési hajlandóság, a fiatalkori házasságkötés, a magas gyermekvállalási kedv és a fiatalkori gyermekvállalás, a kárpátaljai

³⁹ Vö.: [http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=File:Crude_marriage_rate_selected_years_1960-2015_\(per_1_000_persons\).png](http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=File:Crude_marriage_rate_selected_years_1960-2015_(per_1_000_persons).png)

fiatalokra jellemző, a párkapcsolati magatartás terén e fenti szempontok szerint pedig a legkevésbé „hagyománykövetőnek” a felvidéki fiatalok bizonyulnak (1. ábra).⁴⁰

A párkapcsolatok alapvető jellemzői

A családi állapot változásait a társadalmi jellemzők mentén leíró tanulmányok egyik fontos szempontja, hogy milyen nemi, illetve területi/település szerinti eltérések, a lokalitáshoz köthető mintázatok figyelhetők meg egy adott népességcsoport családi állapotát illetően.⁴¹ Szalma Ivett szerint például a szingliként emlegetett egyedülálló férfiak és nők között lakóhely és iskolázottság tekintetében is nagy különbség mutatkozik.⁴² Míg az egyedülálló nők többsége városias lakókörnyezetben él és magas iskolázottsággal jellemezhető, a férfiak között gyakrabban fordulnak elő falun élő, alacsonyan iskolázott egyének, s így a két csoport aligha találhat egymásra. Ezt az elemzési szempontot tanulmányunkban is érdekesnek tartottuk megvizsgálni.

A teljes mintában szoros kapcsolatot figyelhetünk meg a nemek és a fiatalok családi állapota között. A fiatal férfiak körében átlagosan 55, a nők körében 39 százalék a párkapcsolat nélkül élő egyedülállók aránya. A párkapcsolattal rendelkezők esetében fordított tendencia érvényesül, jellemzően a nők körében magasabb a párral élők és a házasságban élők aránya. Ez az általános nemek szerinti mintázat minden régióban hasonlóan alakul, azzal a különbséggel, hogy vannak olyan térségek, ahol a nemek közötti különbségek markánsabbak, mint máshol: például Kárpátalján és Erdélyben is körülbelül 10 százalékpontos eltérés van a házasságban élő nők és a férfiak között a nők javára, ugyanígy szintén Erdélyben szignifikánsan magasabb a párkapcsolatban élő nők aránya, mint a férfiaké (2. ábra).⁴³

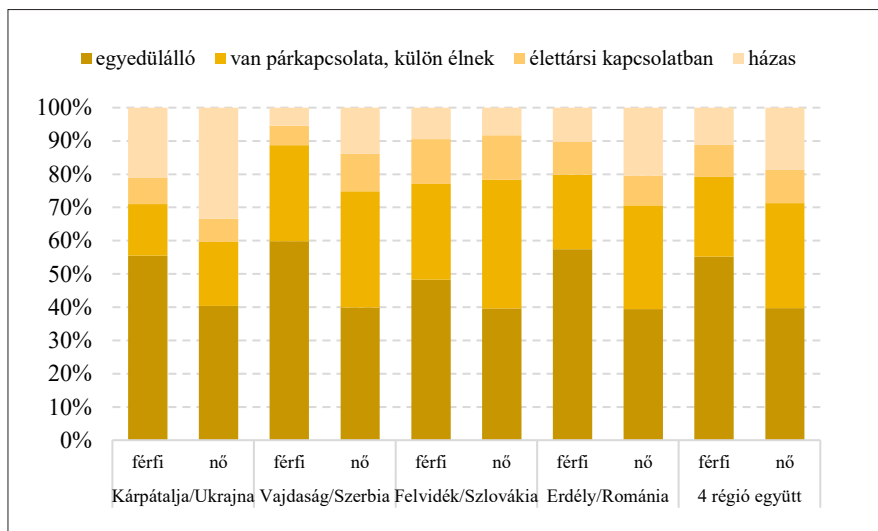
A négy szomszédos országban élő magyar fiatalok között nagyjából azonos a falusi és a városi településeken élő egyedülállók megoszlása. A lakóhely szerinti különbségek inkább a párkapcsolattal rendelkezőknél domborodnak ki, ugyanis a falvakon élők körében kevesebben élnek párkapcsolatban, és az élettársi kapcsolatok jelenléte is valamivel alacsonyabb, mint városon, ellenben falun némileg több a házas fiatal.

⁴⁰ Papp Z. – Vita, 2018.

⁴¹ Murinkó Livia – Spéder Zsolt: Párkapcsolatok. In: Monostori Judit – Öri Péter – Spéder Zsolt (szerk.): *Demográfiai portré 2015: Jelentés a magyar népesség helyzetéről*. Budapest: KSH NKI, 2015. 9–26.; Rövid Irén: Pillanatfelvétel a szinglikről – A szinglik általános és területi jellemzői a népszámlálási adatok alapján. *Területi Statisztika*, 2018/3. 302–318.

⁴² Szalma Ivett: „Nagyon elterjedt az az elképzelés, hogy akkor lehet valaki boldog, ha gyermeke születik.” In: Tanács Eszter (szerk.): *Nők gyermek nélkül*. Budapest: HVG Kiadó Zrt., 2019. 183–195.

⁴³ A teljes mintában, illetve Vajdaság és Erdély esetében a Chi-négyzet próbához tartozó szignifikancia-szint értéke kisebb, mint 0,001, a kárpátaljai almintán pedig kisebb, mint 0,01. Felvidéken a nem és a családi állapot között nincs szignifikáns összefüggés (Chi-négyzet próba 0,072)

2. ábra: A családi állapot nemek szerint, régióként 2015

Forrás: GeneZYs 2015; a szerző számításai

Két régióban (Felvidék és Erdély) szignifikáns összefüggés⁴⁴ mutatkozott a családi állapot, illetve a lakóhely típusa között. Felvidéken inkább a falusi lakhellyel rendelkező fiataloknak van együttjárásan alapuló párkapcsolatuk, de hasonlóan a többi régióhoz, falun népszerűbb a házasság is. A városban lakó felvidéki magyar fiatalok sokkal inkább preferálják az élettársi kapcsolatot, amivel ki is tűnnek a többi régió fiataljai közül. Hozzájuk képest az erdélyi városi fiatalok között egyrészt enyhén magasabb a párkapcsolat nélkül élők aránya, másrészt falu–város mentén jelentősebb eltérés csak a házasságok esetében tapasztalható, és elmondható, hogy az erdélyi falvakban szintén több fiatal él házasságban, mint városban. A falusi és városi származású fiatalok között alig van különbség az élettársi kapcsolatot választók számarányában, ami egyébként Kárpátaljáról és Vajdaságról szintén elmondható.

A táblastatisztikai elemzést (2. táblázat) összegezve elmondhatjuk, hogy a különböző párkapcsolati formák településtípus szerinti jelenlétének különbségei főképp abban nyilvánulnak meg, hogy a falvakban élő fiatalok körében erőteljesebben érvényesül a párkapcsolat házassági formában történő intézményesülése, a házasság népszerűsége három régióban egyértelműen a falusi közösségekben töretlen. Egyik oldalon tehát erőteljesebb az a típusú párkapcsolati magatartás, ami tradicionálisabb, házasságot preferáló és inkább a rurális térséghez köthető,

⁴⁴ A Felvidéken a Chi-négyzet próbához tartozó szignifikancia-szint értéke kisebb, mint 0,05, Erdélyben <0,001 és a teljes mintában szintén <0,001. Kárpátalja és a Vajdaság esetében a származás településtípusa és a családi állapot között nincs szignifikáns összefüggés (Chi-négyzet próba 0,467, illetve 0,218).

a másik oldalon pedig kevésbé markánsan, de megjelenik egy hagyományostól eltérő magatartás is, ami az urbanizációhoz kapcsolódó házasságon kívüli együttéléseket jelenti. A házasságon kívüli együttélések „előretörésének” elsősorban a Felvidéken lehetünk tanúi, ahol az élettársi kapcsolat nemcsak városban, hanem a falvakban is messze népszerűbb a házasságnál a fiatalok körében. Hozzá kell tenni, hogy a többi régióban településtípusra való tekintet nélkül 10 százalék alatti az élettársi együttélések számaránya, de ez inkább városi jelenség. Ezek az eredmények amellet, hogy rávilágítanak az élettársi kapcsolatban élő fiatalok társadalmi hátterére, arra utalnak, hogy a hagyományostól eltérő párkapcsolati magatartásformák a kisközösségi falvakon kisebb mértékű elfogadottsággal, népszerűséggel párosulnak (2. táblázat).

2. táblázat. A családi állapot lakóhely szerint, régióként 2015 (%)

Régiók	Családi állapot			
	Egyedülálló	Van párkapcsolata, külön élnek	Házas	Élettársi kapcsolat
Kárpátalja/Ukrajna				
Falu	46,7	15,5	27,6	7,0
Város	47,1	20,0	23,9	7,7
Összesen	46,8	16,9	26,4	7,2
Vajdaság/Szerbia				
Falu	53,4	26,5	11,1	8,5
Város	48,0	35,3	8,4	8,4
Összesen	50,2	31,7	9,5	8,4
Felvidék/Szlovákia				
Falu	43,8	34,5	9,9	11,0
Város	43,5	29,8	5,6	20,5
Összesen	43,7	33,3	8,8	13,3
Erdély/Románia				
Falu	46,7	24,6	19,8	8,7
Város	50,1	28,5	10,6	9,8
Összesen	48,4	26,5	15,2	9,3
4 régió együtt				
Falu	46,7	15,5	27,6	7,0
Város	47,1	20,0	23,9	7,7
Összesen	46,8	16,9	26,4	7,2

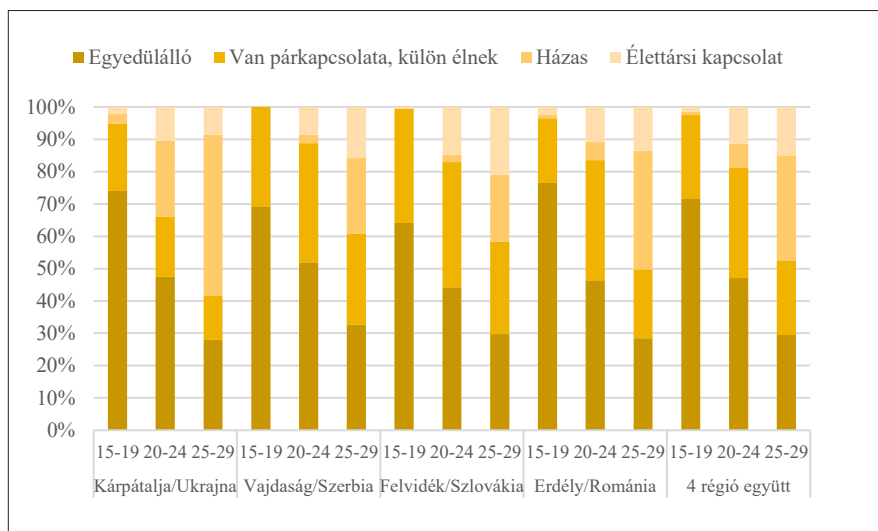
Forrás: GeneZYs 2015; a szerző számításai

A különböző családi állapotú egyének szociológiai jellemzőinek áttekintésekor, a társadalmi háttérváltozók sorában rátérünk az életkor, az iskolázottság majd pedig a szubjektív anyagi mutató elemzésére.

A legfiatalabb korcsoport, vagyis a 15–19 évesek esetében aligha beszélhetünk párkapcsolati tapasztalatról, hiszen a négy határon túli régióból származó adatokat egyítve a magyar fiatalok bő kétharmadának nincs semmilyen kapcsolata, azaz ők egyedülállóként élnek, és egynegyedükről mondható el, hogy *együtt járnak valakivel*, viszont nem élnek együtt. 24 éves korára a fiataloknak már valamivel nagyobb része, körülbelül egyharmada él párkapcsolatban, ám külön, és láthatóan 20–24 éves kor környékén kezdenek formálódni a hosszabb távú párkapcsolatok, így az élettársi kapcsolat, továbbá a házasság is – bár házasságot a fiatalok alig-alig kötnek 25 éves koruk előtt. A négy vizsgált régió közül Kárpátalja jelenti az egyetlen kivételt, ahol a 20–24 évesek közel negyede élt házasságban, és a többi régióval ellentétben itt és ebben a korcsoportban a házások aránya jóval felülmúlta az élettársi kapcsolatban élők arányát. A széleskörű, hagyományos értelemben vett párkapcsolatformálódás azonban a 25. életév után következik, ekkortól tapasztalható látványosabb növekedés elsősorban a házasságok, de az élettársi együttélések terén is (3. ábra).

A régiók közötti különbségekről elmondható, hogy a vajdasági és a felvidéki magyar fiatalok párkapcsolatformálódása egyrészt abban tér el a kárpátaljai és az erdélyi fiatalokétól, hogy előbbieik közül valamivel többen alakítanak kapcsolatot már 15–19 éves koruk között, ugyanakkor ebben az életkori csoportban szinte alig találunk olyanokat, akik valamely hosszabbtávú párkapcsolattípus mellett döntenek. Másrészt hozzá kell tenni, hogy a Vajdaságban és a Felvidéken az idősebb, 25 év feletti korosztályba tartozók házasság iránti preferenciája alacsonyabb, az élettársi kapcsolat iránti nyitottság ezzel együtt magasabb, mint a másik két régióban az azonos korcsoportba tartozók között. Ezek az eredmények egyrészt azt mutatják, hogy a felvidéki és a vajdasági magyar fiatalok esetében a felnőttkorba való átmenet lépcsőfokai közül a párkapcsolatalakítást többen és korábban „lépik át”, mint teszik azt Erdélyben és Kárpátalján élő kortársaik, másrészt, az önálló életkezddéssel összefüggő, és hosszabb távú elköteleződést feltételező párkapcsolati formák közül a házasságot többen halasztják és tolják ki a klasszikus értelemben vett fiatal felnőttkori életszakaszból. Eme magatartásuk révén a vajdasági és a felvidéki magyar fiatalok nagyobb hasonlóságot mutatnak a nyugat-európai és magyarországi fiatalok demográfiai viselkedésével, akik szintén halasztják a házasságkötést, és helyette/mellette többen választják az élettársi együttélést.⁴⁵

⁴⁵ A magyarországi fiatalok párkapcsolati trendjeiről és családalapítási gyakorlatáról részletes elemzést közöl a Makay – Domokos szerzőpáros egy másik, a *Magyar Ifjúság 2016* nevű kutatás alapján. A szerzők többek között rámutatnak arra, hogy 1) a magyarországi fiatalok egyre nagyobb aránya él párkapcsolat nélkül, egyedülállóként, a 20–24 évesek 76, a 25–29 évesek 58 százalékának semmilyen párkapcsolata nem volt a kérdezéskor; 2) a házasságkötések

3. ábra: A családi állapot életkor szerint, régióként⁴⁶

Forrás: GeneZYs 2015; a szerző számításai

Az iskolai végzettség és a családi állapot, illetve a párkapcsolatok típusa rendszert szoros összefüggést mutatnak.⁴⁷ A négy régió adatait együttesen az alapfokú végzettségűek majdhogynem kétharmadának nincs párkapcsolata, 18 százalékuk jár együtt valakivel, a házasság és házasság nélküli együtt élők aránya pedig 10, illetve 9 százalék. Hozzájuk képest a középfokú végzettséget már megszerzők, legyen szó szakiskolásokról vagy gimnáziumot végzettekről, jóval többen élnek valamilyen párkapcsolatban. A diplomások között az együttjárás alapuló kapcsolattal rendelkezők és a párkapcsolat nélkül élők felülreprezentáltak, ugyanakkor a diplomások körében – összevetve az érettségizettekkel – magasabb a házasság és az élettársi viszonyban élők aránya.

Régiós összehasonlításban az alapfokú végzettségűek majdnem egyharmadának van párkapcsolata a Vajdaságban és a Felvidéken, míg Kárpátalján és Erdélyben a fiatalok mindössze 13 százalékának. Ugyanakkor ez utóbbi két régióban, a legalacsonyabb az alapfokú végzettséggel rendelkező házasságok számaránya: míg

aránya rendkívüli módon csökkent 2001 és 2016 között a teljes vizsgált korosztályban, de a 25–29 évesek körében is (például a 25–29 éves nők esetében 51%-ról 22%-ra); 3) az élettársi kapcsolatban élők számaránya növekedett az ezredforduló óta, továbbá a 25–29 éves korcsoportban az élettársi kapcsolatban élők aránya (26%) meghaladja a házasságban élő fiatalok arányát (13%). Részletesen lásd: Makay–Domokos, 2018. 86–87.

⁴⁶ A Chi-négyzet próbához tartozó szignifikancia értéke <0,000 mind a négy régió esetében.

⁴⁷ Kárpátalja, Felvidék és Erdély esetében a Chi-négyzet próbához tartozó szignifikancia értéke <0,001, Vajdaság esetében <0,01.

a Vajdaságban és a Felvidéken 1, illetve 4, Kárpátalján 19, Erdélyben pedig 11 százalék az általános iskolát végzett házasságban fiatalok aránya.

Hasonló mintázat érvényesül az élettársi viszony vonatkozásában. Az alacsony iskolázott kárpátaljai és erdélyi fiatalok körében körülbelül kétszer annyian élnek élettársi viszonyban, mint a hasonló iskolázottsági szinttel rendelkező felvidéki vagy vajdasági fiatalok. Kárpátalján általános érvényű, hogy a legalacsonyabb iskolázottak között a legmagasabb a házasságon kívüli együttélés, ellentétben a Vajdasággal és Felvidékkel, ahol a felsőfokú végzettségűek között élnek a legtöbben házasságon kívül. Felvidéken végzettségi szinttől függetlenül több fiatal választja az élettársi kapcsolatot, mint amennyien a házasságot, markáns különbséget lehet megfigyelni például az érettségizettek csoportjában, ahol az élettársi viszonyban élők közel dupláját teszik ki a házasoknak, és ötből egy diplomás szintén élettársával él.

A második demográfiai átmenet bizonyos elemei – az élettársi kapcsolatok terjedése és a házasságkötések visszaszorulása – leginkább a felvidéki fiatalok párkapcsolati magatartásában érhető tetten, s az adatok arra utalnak, hogy a házasságkötések halasztása mellett itt az élettársi kapcsolat is egyre inkább a házasság alternatívájává válik. A többi régióban a felnőtté válás egyik igen fontos életememényét követően, az első szakképesítés vagy diplomaszerezés után többen választják a házasságot, mint az élettársi kapcsolatot. Ez alapján azt feltételezzük, hogy a vajdasági és erdélyi területeken inkább a házasságkötések halasztása érvényesül, ugyanakkor az élettársi kapcsolatok elsősorban próbaházasság jellegűek. Erdélyben az élettársi kapcsolatok többes jelentése körvonalazódik, hiszen mind az alacsonyabb, mind pedig a legmagasabb iskolai végzettséggel rendelkezők esetében 10–14 százalék körül alakulnak a házasságon kívüli, élettársi együttélések (3. táblázat). Az iskolázottsági szint és a stabil párkapcsolatformálódás összefüggésének leírására a szokványos U görbe ezúttal nem alkalmas. Úgy tűnik, hogy az iskolázottsági szintek növekedésével együtt nem növekedik folyamatosan a stabil párkapcsolatban⁴⁸ élők aránya. Kárpátalja kivételével nem is az egyetemisták körében élnek a legkevesebben párkapcsolatban, házasságban vagy házasságon kívüli kapcsolatban, a visszaesés elsősorban a középfokú végzettséggel rendelkezők szintjén érhető tetten (3. táblázat). Az érettségizettek egy része minden bizonnyal folytatta tanulmányait, amiből arra következtethetünk, hogy lényegében nem a végzettségi szintnek, hanem inkább a folyamatban lévő tanulmányoknak vagy a tanulói státusznak, s mint korábban láthattuk (vö. 3. ábra) az életkornak is jelentős szerepe lehet a párkapcsolatok formálódásában. A kontingenciatáblázatok alapján egyelőre azt látjuk, hogy a folyamatban lévő tanulmányok késleltetik a stabil párkapcsolatok formálódását. A kérdés pillanatában tanulmányokat végzők

⁴⁸ Stabil párkapcsolat alatt itt a házasságot és az élettársi kapcsolatot értjük, mivel úgy gondoljuk, hogy az élettervezésben ezek a kapcsolatok perspektívájukban más döntési stratégiákat feltételeznek a külön élő fiatalok párkapcsolataihoz képest.

között minden iskolai szinten elvétve találunk házas vagy élettársi kapcsolatban élő fiatalokat, arányuk nem haladja meg az 5 százalékot, annak ellenére sem, hogy a felsőoktatásban résztvevő hallgatók életkora értelemszerűen magasabb a náluk alacsonyabb iskolai szinteken tanulóknál. Hogy ezek az ismérvek milyen mértékű összefüggést mutatnak a párkapcsolattípusokkal, arra a tanulmány második felében, a többváltozós elemzéseknél még visszatérünk (3. táblázat).

3. táblázat. *A családi állapot iskolai végzettség szerint, régióként 2015 (%)*

Befejezett iskolai végzettség	Családi állapot			
	Egyedül- álló	Van párkapcsolata, külön élnek	Házas	Élettársi kapcsolat
Kárpátalja/Ukrajna				
Alapfokú	49,4	13,3	19,0	12,7
Szakiskola	75,0	25,0	0,0	0,0
Középiskola (érettségivel)	45,7	16,8	31,6	4,3
Egyetem	40,3	25,8	29,0	4,8
Vajdaság/Szerbia				
Alapfokú	67,4	27,0	1,1	4,5
Szakiskola	54,8	24,7	12,9	7,5
Középiskola (érettségivel)	46,3	34,6	9,0	9,6
Egyetem	35,5	36,6	16,1	11,8
Felvidék/Szlovákia				
Alapfokú	62,8	27,7	3,6	5,8
Szakiskola	40,5	29,8	14,0	15,7
Középiskola (érettségivel)	43,0	36,3	6,8	12,7
Egyetem	29,7	35,5	14,5	19,6
Erdély/Románia				
Alapfokú	66,6	12,5	10,5	10,5
Szakiskola	51,7	11,2	22,4	13,8
Középiskola (érettségivel)	44,3	34,7	14,0	6,1
Egyetem	32,2	38,0	18,8	10,2
4 régió összesen				
Alapfokú	61,8	17,7	9,8	9,2
Szakiskola	49,1	21,9	16,3	12,4
Középiskola (érettségivel)	44,7	30,6	15,8	7,8
Egyetem	33,0	35,8	18,4	12,2

Forrás: GeneZYs 2015; a szerző számításai

Az anyagi jólét szerinti önbesorolás és a családi állapot között a teljes mintában szoros szignifikáns kapcsolat látszik.⁴⁹ A teljes mintában 18 százalék az anyagi gondok nélkül élő fiatalok számaránya, akiknek több mint fele (53,9%) egyedülálló és egy jelentősebb részüknek (27,4%) nincs párkapcsolata. A relatív jólétben élők⁵⁰ aránya az egyedülállók felől a párkapcsolatban élők fele haladva csökken, ez érvényes azokra is, akik azt mondták, hogy anyagilag éppen ki tudnak jönni a büdzséjükből. Az anyagilag hátrányos helyzetben lévő fiatalok összességében egy kis csoportot képeznek, körülbelül 6 százalék a folyamatosan anyagi gondokkal vagy nélkülözésben élők aránya. Többségük egyedülálló vagy élettársi kapcsolatban él, őket az együttjárás alapuló párkapcsolattal rendelkezők követik. Az anyagi deprivációban élők egyharmada egyedülálló, egynegyede élettársi kapcsolatban él. Kárpátalján és Erdélyben is hasonló mintázatot figyelhetünk meg, az anyagi jólét és a párkapcsolat-formálódás összefüggésében. Az anyagi stabilitás szignifikánsan⁵¹ magasabb párkapcsolati elköteleződéssel, nagyobb házassági kedvvel jár együtt, az anyagi bizonytalanság pedig inkább a párkapcsolati elköteleződés hiányával. A felvidéki jobb módban élő fiatalokra szintén érvényes, hogy többeknek van párkapcsolata (együtt járásos kapcsolat), mint az anyagi gondokkal küszködőknek. A jobb anyagi helyzetű fiatalok viszont nem feltétlenül választják többben a házasságot, mint az élettársi együttélést (4. táblázat).

⁴⁹ A Chi-négyzet próbához tartozó szignifikancia értéke a teljes mintában $<0,001$, továbbá a kárpátaljai és erdélyi almintában szintén $<0,001$. A felvidéki almintában $<0,05$, a Vajdaság esetében nem szignifikáns (Pearson Chi-Square 0,355).

⁵⁰ Akik azt nyilatkozták, hogy nincsenek anyagi problémáik, vagy beosztással jól kijönnek.

⁵¹ A Chi-négyzet próbához tartozó szignifikancia-szint értékei: teljes minta, Erdély és Kárpátalja $<0,001$, Felvidék $<0,05$, Vajdaság esetében nincs szignifikáns kapcsolat az anyagi jólét és a családi állapot között (Chi-Square 0,355).

4. táblázat. A családi állapot a szubjektív jóllét mutatói szerint, régióként 2015 (%)

Szubjektív jóllét	Családi állapot			
	Egyedül- álló	Van párkapcsolata, külön élnek	Házass	Élettársi kapcsolat
Kárpátalja/Ukrajna				
gondok nélkül él	55,6	13,9	25,0	5,6
beosztással jól kijön	46,9	17,7	28,6	4,3
éppen, hogy meg tud élni	43,0	19,8	26,7	9,3
hónapról hónapra anyagi gondok vannak	44,4	7,4	14,8	22,2
nélkülözik	37,5	0,0	0,0	50,0
Vajdaság/Szerbia				
gondok nélkül él	54,4	31,6	7,0	5,3
beosztással jól kijön	51,4	31,6	9,2	7,8
éppen, hogy meg tud élni	42,0	34,6	11,1	12,3
hónapról hónapra anyagi gondok vannak	56,5	26,1	13,0	4,3
nélkülözik	0,0	50,0	25,0	25,0
Felvidék/Szlovákia				
gondok nélkül él	50,0	32,9	6,8	10,3
beosztással jól kijön	39,8	36,8	10,4	12,8
éppen, hogy meg tud élni	47,6	24,3	6,8	18,4
hónapról hónapra anyagi gondok vannak	58,3	25,0	0,0	16,7
nélkülözik	33,3	33,3	33,3	0,0
Erdély/Románia				
gondok nélkül él	56,1	24,9	14,0	5,0
beosztással jól kijön	46,9	30,3	14,5	7,5
éppen, hogy meg tud élni	37,6	21,2	22,4	17,6
hónapról hónapra anyagi gondok vannak	45,9	8,1	16,2	28,4
nélkülözik	66,7	0,0	33,3	0,0
4 régió összesen				
gondok nélkül él	53,9	27,4	11,7	6,7
beosztással jól kijön	46,1	29,5	15,4	8,1
éppen, hogy meg tud élni	42,8	24,8	16,3	14,6
hónapról hónapra anyagi gondok vannak	48,5	12,5	14,0	22,1
nélkülözik	38,1	14,3	19,0	23,8

Forrás: GeneZYs 2015; a szerző számításai

Az elemzés további részében először megvizsgáljuk, hogy a különböző párkapcsolati formában élő egyének értékrendjében milyen különbségek és hasonlóságok mutatkoznak, illetve vannak-e régiós eltérések az értékek vonatkozásában a házasokban élők, valamint az élettársi viszonyban élők között. Ezeket az adatokat összevetjük a nem párkapcsolatban élő egyedülállók értékrendjével is.

Az egyedülálló fiatalok három régióban (Vajdaság, Felvidék, Erdély) az első három legfontosabb helyen⁵² említették az igaz barátságok fontosságát, a családot, továbbá a szerelmet és a boldogságot. Kárpátalján e három érték előtt jelenik meg a békés, háború és konfliktusmentes világ utáni vágy. A felvidéki egyedülállók pedig a család (4,46-os átlagérték) elé sorolták a szerelmet, boldogságot (4,49-es átlagérték), de összességében mindhárom dolgot magasra értékelték. A kárpátaljai egyedülállók ötödik helyen említették az emberekkel való jó viszonyt, amit az élettársi kapcsolatban élők valamivel kisebb pontszámmal illeltek. Az egyedülállók által felállított rangsorban mindenhol más-más dolgok kerültek a rangsor végére – Kárpátalján a szabadság és kötetlen élet, a Vajdaságban a változatos élet, Erdélyben a siker – viszont ezek a szempontok is fontosak, hiszen az egytől ötig terjedő skálán négy fölötti átlagpontszámot kaptak.

Az élettársi kapcsolatban élők igen magasra, átlagosan 4,5 fölöttire helyezték a szerelem és boldogság szempontját, de a családot és az igaz barátságot is minden régióban fontosnak tartották. A többi régióhoz viszonyítva érdemes kiemelni, hogy az erdélyi élettársi kapcsolatban élők illeték a legmagasabb átlagértékkel a családot (4,71). Régiók szintjén kivételt képez, hogy a kárpátaljai élettársi kapcsolatban élő fiatalok egy kiemelt ponton eltérnek a többiektől, azzal, hogy a legmagasabb helyre tették a pénz fontosságát (4,57). Ez a pozicionálás sajátos abban a tekintetben, hogy a pénz nem kap ilyen szintű prioritást, de átlagértékek viszonylatában is alacsonyabb helyre került a többi régióban. A felvidéki házasságok említették még a pénz fontosságát sorrendben a hatodik legfontosabb helyen, 4,19-es átlaggal. A kárpátaljaiak értéksorrendje minden bizonnyal összefüggésben állt az adatfelvétel időszakájában tapasztalt ukrainai krízishelyezettel, a pénzhiánnyal és a vele együtt járó megélhetési gondokkal. Az eredmény ugyanakkor arra is rávilágít, hogy a párkapcsolati elköteleződés útján járó élettársi kapcsolatban élőknek az anyagiak nagyon fontos szempontot jelentenek, különösen, hogy mint korábban bemutattuk, Kárpátalján az anyagi gondokkal küzdőknél az élettársi kapcsolat tipikus párkapcsolati formának számít. Egy másik régiós eltérés az élettársi kapcsolatban élők értéksorrendjében a vajdasági fiataloknál jelenik meg: ők helyezték legmagasabbra a szabadságot és a kötetlen életet (4,67 átlagpontszám). Hozzáteesszük, a vajdasági élettársak körében a békés világ, a család és a munka sorrendileg a szabadság után

⁵² A megkérdezettek 26 előre felsorolt érték vonatkozásában kellett jelöljék egy 1-től 5-ig terjedő skálán, ahol az 1 az egyáltalán nem fontos, és az 5 a nagyon fontos, hogy az ő életükben mennyire fontosak az adott értékek. Terjedelmi okok miatt a tanulmányban csak az első 14 legfontosabb értéket mutatjuk be.

következnek, az önmegvalósítás elé helyezve. A szabad és kötöttségektől mentes élet még az erdélyi élettársi kapcsolatban élőknel szerepelt az első öt legfontosabb érték között. Az élettársi kapcsolatban élők értékstruktúrájában előkelő helyen szerepel a munka fontossága, szinte valamennyi régióban⁵³ ez a csoport tartja legfontosabbnak a munkát.

A házas fiatalok által legmagasabbra értékelt dolgok sorában szintén a család, a szerelem és boldogság, valamint az igaz barátság kapott helyet. Mint láthatjuk, szinte alig van eltérés a házások és az élettársi kapcsolatban élők által megjelölt legfontosabb értékek tekintetében. Az elemzésből ugyanakkor kiderül, hogy a házások értékskáláján magasabb pontszáma van a családnak, mint az élettársi kapcsolatban élők értékrendjénél – ez alól Erdély a kivétel. Régiós különbségnek számít, hogy a vajdasági fiatalok, beleértve a házásokat, és az élettársi viszonyban élőket, a szabadságot, és ezzel együtt járó kötetlen életet a második legfontosabb helyre sorolták az életükben. Különbségeket viszont az átlagértékekben lehet látni: a vajdasági házas fiatalok 4,29-re értékelték a szabadságot, kötetlenséget, ami egyébként a nem házas együtt élőknek is nagyon fontos volt.

Kárpátján és a Felvidéken a házások értékrendjében a munka szintén a legfontosabb öt érték között szerepel, 4,45, illetve 4,35-ös átlagpontszámmal. Megjegyzendő, hogy az Istenben való hit a kárpátjai házas fiatalok által a hatodik legfontosabb érték, közvetlenül a munka után. A hit ugyanakkor egyik régióban sem szerepel ilyen kiemelt helyen, még a házások körében sem, akik általában magasabb pontszámokkal jelölik a hagyományos értékeket. Az erdélyi házasságban élő fiatalok első öt helyen említették még a megbecsülést, mint számukra fontos értéket. A megbecsülés a kárpátjai házások esetében is az elég előkelő kilencedik helyen szerepel, 4,33-as átlagértékkel, és olyan fontosabb dolgok előzik meg, mint a hit, az emberek közti jó viszony és a magyarság. A többi régió esetében viszont a házások értékstruktúrájában a megbecsülés inkább a középmezőnyben foglal helyet.

Az értékek prioritási sorrendjét vizsgálva összességében azt látjuk, hogy a legfontosabb értékekben (családi, társas kapcsolatok, szerelem) nincsenek jelentős eltérések a házások és nem házas együtt élők között, csekély különbségek inkább az átlagértékek között mutathatók ki. Vannak regionális eltérések, melyek között említhető, hogy egyes régiókban az élettársi kapcsolatban élők értékrendjében hangsúlyosabban jelennek meg materiális, máshol pedig posztmateriális értékek (5–6. táblázat).

⁵³ Kárpátján a munkára átlagban legnagyobb pontszámot a házások (4,45), majd az élettársi kapcsolatban élők (4,35), őket követően pedig az egyedülállók adták (4,25).

A párkapcsolatok formája és az értékrend – ezen belül is a vallásgyakorlat – közötti összefüggést vizsgáló korábbi elemzések rávilágítottak arra, hogy a párkapcsolatok típusa nem független az egyének vallásosságától.⁵⁴ Pongrácz összehasonlító munkájában az erdélyi és magyarországi magyarok vonatkozásában megállapította, hogy egyrészt az erdélyi magyarok vallásosabbak, mint a magyarországiak. Erdélyben a mindkét típusú párkapcsolati formában⁵⁵ élőkre jellemző volt az erős vallási kötődés, másrészt az erdélyi házasságok és élettársi kapcsolatban élők között csekélyebb mértékű eltérést figyelt meg például a magukat vallástalannak tartók számarányában, a magyarországiak alcsoportjához képest.⁵⁶

E korábbi vizsgálat eredményeinek fényében feltételezzük, hogy a párkapcsolat típusát, és egyáltalán a párkapcsolati elköteleződést, olyan értékrendbeli sajátosságok is formálják, mint az egyének valláshoz, egyházhoz kapcsolódó viszonyulása. A vallásosság mértékének, módjának az elemzésével az alábbiakban arra keressük a választ, hogy van-e eltérés a vallásosság és a családi állapot, illetve a párkapcsolat típusok szerint, továbbá, hogy régióként egységes mintáról vagy különbségekről beszélhetünk. Először a vallásgyakorlat mértékét, majd a vallásosság módját vizsgáljuk meg a párkapcsolat nélkül élők, a házasság, továbbá az élettársi viszonyban élők között.

Általánosan elmondható, hogy a fiatalok körülbelül egyharmada, párkapcsolat-típustól függetlenül, a vallási ünnepek alkalmával jár templomba. Ezt követően a legtöbben (21,2%) hetente, valamint havonta és évente (17,5%, illetve 16,2%) mennek el templomba, a templomba járást mellőzők (akik soha nem járnak) pedig a legkisebb csoportot (11,5%) alkotják. Hetente, havonta vagy vallási ünnepek alkalmával az egyedülállók után legtöbben a párkapcsolatban élők és a házasságok közül gyakorolják ilyen módon a vallásukat. Ez a fajta intenzívebb vallásgyakorlat leginkább az egyedülállókra és legkevésbé az élettársi kapcsolatban élőkre jellemző. Utóbbiak aránya az ünnepekkor templomba járók között átlagban 10 százalék alatti, a havonta vagy hetente járók között pedig még alacsonyabb. Tulajdonképpen ahogy csökken a templomba járás gyakorisága, úgy enyhén növekedik az egyttjáró párkapcsolatban lévők, illetve hozzájuk képest még látványosabban a házasságon kívül együtt élők aránya. Ehhez képest az intézményhez köthető vallásgyakorlat másként nyilvánul meg a házasságok és a még el nem köteleződöttök életében. Minél intenzívebb⁵⁷ vallásgyakorlatról van szó, annál nagyobb arányban vesz ki ebben részüket a pár nélküli egyedülállók és a házasságok, akiknek aránya fokozatosan csökken az intenzitás csökkenésével.

⁵⁴ Pongrácz Tiborné: A párkapcsolatok jellegzetességei Erdélyben és Magyarországon. In: Spéder Zsolt (szerk.): *Párhuzamok. Anyaországi és erdélyi magyarok a századfordulón*. Budapest: KSH Népeségstudományi Kutatóintézet, 2009. 87–106. 98–99.

⁵⁵ Az elemzés a házasságok és az élettársi kapcsolatban élők összehasonlítására fókuszált.

⁵⁶ Pongrácz, 2009. 99.

⁵⁷ Intenzitáson itt a templomba járás gyakoriságát értjük.

Erdélyben és a Vajdaságban az a tendencia, hogy a legalább havi rendszerességgel és a fontosabb vallási ünnepek alkalmával legtöbbször az egyedülállók közül, őket követően a párkapcsolattal rendelkezők, majd a házasok, és legkevesebben az élettársi kapcsolatban élők közül járnak templomba. Kárpátalján a sűrű intézményes vallásgyakorlatba a házasok nagyobb arányban vonódnak be, mint a párkapcsolatban élők, tehát ebben a tekintetben ők a második „legvallásosabb” csoport. A Felvidéken csak a heti gyakorisággal templomba járók között alkotnak többséget az egyedülállók, a templomba járás gyakoriságának csökkenésével kiegyenlítődnek a különbségek, például a havonta templomba járó házasok és élettársi kapcsolatban élők, vagy az ünnepekkor templomba járó egyedülállók és párral rendelkezők között, ami arra utal, hogy a Felvidéken hasonló vallási beállítódás jellemző ezekre a csoportokra. Az is régióként változik, hogy a vallásukat egyházi keretekben nem gyakorlók között kik, mely kapcsolattípusba tartozók képeznek többséget: Erdélyben és a Vajdaságban például a párkapcsolattal rendelkezők, majd az egyedülállók, a Felvidéken és Kárpátalján az egyedülállók után rögtön az élettársi kapcsolatban élők. Az élettársi kapcsolatok társadalmi megítélésére is utal, hogy a vallásos ünnepi alkalmakkor legkevesebben a kárpátaljai élettársi kapcsolatban élők mennek el templomba, és a soha templomba nem járó házasságon kívül élők aránya itt a legmagasabb.

Ha az intézményes vallásgyakorlat mértékét vesszük figyelembe, összességében azt tapasztaljuk, hogy az egyedülálló és házas fiatalok az élettársi kapcsolatban élőkhez képest magasabb arányban élnek meg heti vagy havi rendszerességgel vallásosságukat a templomi szertartás keretei között, illetve az élettársi kapcsolatban élők egy jelentős része ilyen formában gyakorlatilag sosem teszi ezt (4. ábra).

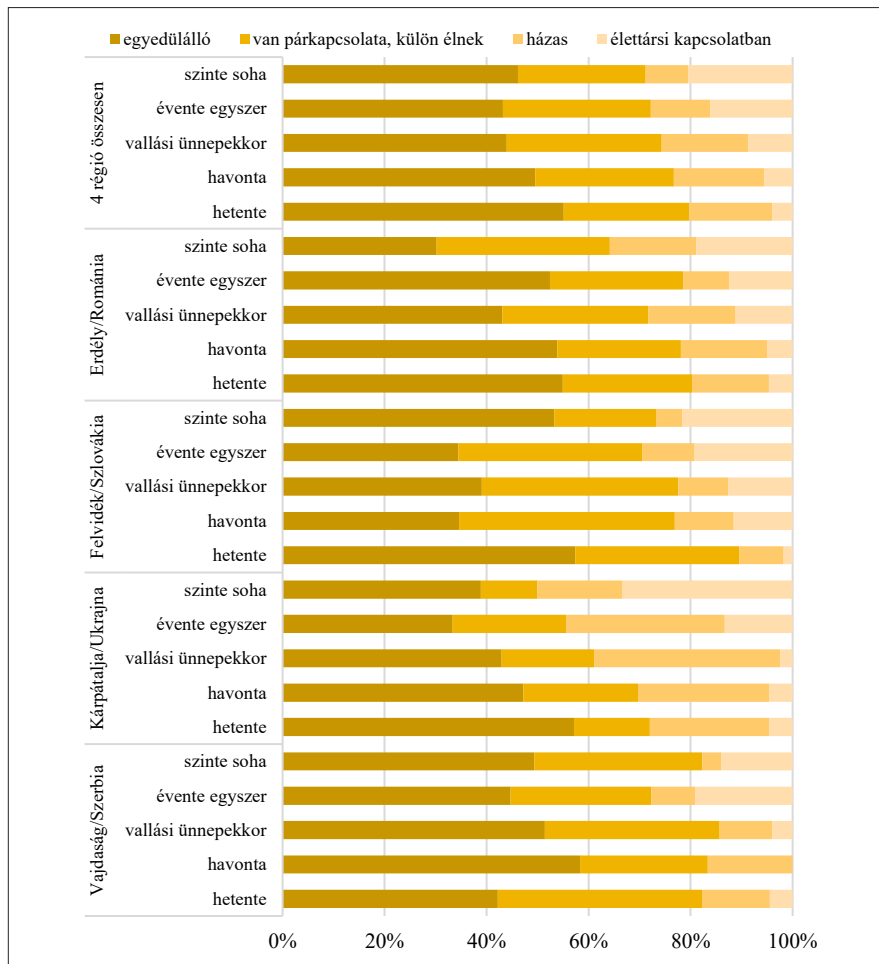
A fiatalok családi állapota szoros kapcsolatban van azzal, hogy milyen módon élnek meg a vallásosságukat.⁵⁸ A vallási kötődést befolyásolja egy sor szociodemográfiai tényező is, többek között a gyerekkori szocializáció vagy az életkor előrehaladásával fokozódik a vallási kötődés, a családalapítási életszakaszban például a gyerekek vallásos nevelése szerepet kap a szülők életében, és megerősíti azok vallásosságát.⁵⁹ A dolgozatban viszont nem foglalkozunk a gyermekvállalás kérdésével, ezúttal kifejezetten a párkapcsolat-típusokra fókuszálunk. Az előbbi megállapítással valamelyest összecseng, hogy elemzésünkben az egyházasan vallásosak, de általában véve a vallásosak között magasabb a házasok aránya, akik rendszerint az idősebb korosztályhoz, a 25 év fölöttiekhez tartoznak.

Az egyházi szertartások szerint élő fiatalok aránya az élettársi kapcsolatban élők körében a legalacsonyabb, 4,2 százalék. Az egyházilag vallásos párkapcsolattal rendelkezők számaránya (27,8 %) pedig kevéssel marad el a maguk módján

⁵⁸ A teljes mintában a Chi-négyzet próba szerinti szignifikancia $<0,001$, régiók szerint viszont nem szignifikáns a vallásosság módja és a családi állapot közötti kapcsolat.

⁵⁹ Bahr, 1970. Idézi Rosta Gergely: Hit és vallásgyakorlat. In: Székely Levente (szerk.): *Magyar Ifjúság 2012 Tanulmánykötet*. Budapest: Kutatópont, 2012. 316–330. 317.

vallásos párkapcsolatban élőkől (26,6%), viszont a nem vallásosak körében enyhén növekszik. A négy határon túli régió adatait együttvéve, ha a vallásosak felől haladunk a nem vallásosak irányába, növekedést tapasztalunk a párkapcsolatban élők és a házasságon kívül együtt élők esetében, vagyis az egyház tanítása szerint vallásosak körében e két csoport kisebb arányban van jelen, mint a nem vallásosak csoportjában.

4. ábra: A vallásgyakorlat mértéke a különböző családi állapotúak körében, régióként
 Forrás: GeneZYs 2015; a szerző számításai

Korábbi elemzésekkel egybehangzóan ezúttal a négy vizsgált régió magyar fiataljainak egészére vonatkozóan megerősíthetjük, hogy az élettársi kapcsolatban élők az egyéni vallásosság dimenziójában (maga módján vallásos), illetve a nem vallásosak csoportjában képviselnek relatív magas arányt, és különösen így van ez a Felvidéken, a Vajdaságban és Erdélyben.⁶⁰ Ugyanakkor azt is látjuk, hogy az élettárssal élők Erdélyben és a Felvidéken inkább kötődnek az egyházhoz, a másik két régióban aligha (7. táblázat).

7. táblázat. *A családi állapot megoszlásai a vallásosság típusa szerint, régióként (%)*

Vallásosság	Családi állapot			
	Egyedül- álló	Van pár- kapcsolata, külön élnek	Házas	Élettársi kapcsolat- ban
Kárpátalja/Ukrajna				
vallásos, az egyház szertartása szerint	49,0	13,7	33,3	2,0
vallásos, a maga módján	44,9	17,4	26,2	8,7
nem vallásos	44,2	23,3	18,6	9,3
Vajdaság/Szerbia				
vallásos, az egyház szertartása szerint	50,7	37,0	9,6	2,7
vallásos, a maga módján	51,4	28,6	9,2	10,5
nem vallásos	47,1	36,8	10,3	5,7
Felvidék/Szlovákia				
vallásos, az egyház szertartása szerint	52,1	35,0	6,8	5,1
vallásos, a maga módján	40,5	34,1	9,6	14,9
nem vallásos	44,8	32,8	7,8	14,7
Erdély/Románia				
vallásos, az egyház szertartása szerint	49,7	27,3	17,1	5,3
vallásos, a maga módján	48,3	25,9	15,3	9,9
nem vallásos	46,4	29,8	9,5	13,1
4 régió összesen				
vallásos, az egyház szertartása szerint	50,3	27,8	16,9	4,2
vallásos, a maga módján	46,5	26,6	15,0	10,9
nem vallásos	45,8	31,8	10,3	11,2

Forrás: GeneZYs 2015; a szerző számításai

Jelentősebb részt (80%) tesznek ki a vajdasági és kárpátaljai élettársak körében a maguk módján vallásos kategóriába tartozók, Erdélyben és a Felvidéken a házasságon kívüli együtt élő párok körülbelül háromnegyede vallja, hogy vallásos

⁶⁰ Pongrácz, 2009. 99.

a maga módján. Az élettársi viszonyban élők vallásosságában megfigyelt regionális különbségek vélhetően az élettársi kapcsolat régió belüli megítéléséből fakadnak. Az élettársi kapcsolatban élő párok szorosabb egyházi kötődése Erdélyben és a Felvidéken vélhetően annak köszönhető, hogy az élettársi együttélés kevésbé marginalizált kapcsolati forma a helyi társadalmi viszonyokon belül, mint a kárpátaljai kontextusban. Erre utal a kárpátaljai, leginkább a maguk módján vallásos élettársak nagyarányú jelenléte. Mint azt Pongrácz korábban kifejtette, az élettársi kapcsolatban élők között – szemben a házasokkal – azért (is) lehet magasabb a maguk módján vallásosok aránya, mivel a kapcsolat formája nem fér össze az egyházi tanokkal, viszont azzal sem, hogy ez a csoport vallástalannak minősítse önmagát.⁶¹

Az egyházilag vallásos kárpátaljaiak körében a két legkisebb csoportot az együtt járók és az élettársak alkotják. Ahogy a tanulmány előbbi részében említettünk, a demográfiai viselkedés és az értékrend tekintetében a legtradicionálisabb határon túli magyar közösség, ennek fényében az eredmény arra világít rá, hogy ebben a régióban fér össze legkevésbé egymással a házasságon kívüli párkapcsolat és a vallásosság, abban a formában, ahogy azt az egyházi tanok előírják.

Az élettársi kapcsolat és a házasság magyarázó modelljei

A tanulmány utolsó részében logisztikus regressziós modelleken keresztül mutatjuk be, hogy mely tényezők milyen mértékben befolyásolják a fiatalok párkapcsolati helyzetét. Elsősorban arra keressük a választ, hogy milyen társadalmi, értékrendbeli és demográfiai tényezők magyarázzák a határon túli magyar fiatalok esetében azt, hogy a hagyományosabb utat választva összeházasodnak, vagy az élettársi kapcsolat mellett döntenek. Mindkét párkapcsolat-típus magyarázatára külön regressziós modelleket alkalmazunk. A modellekben rendre a családi állapot kategóriái (dummy) képezik a függő változót, a független változók egy részét pedig a tanulmány deskriptív részében ismertetett szociodemográfiai változók és az értékrend, illetve vallásosság módját kifejező változók alkotják. A regressziók több lépcsőben készültek, viszont a tanulmányban csak a három legjobb illeszkedést mutató modellek szerepelnek.

A párkapcsolat-típusát magyarázó modellben a független változók a következők:

- 1) Nem (dummy: 0–férfi; 1–nő)
- 2) Korcsoport (kategoriális: 15–19; 20–24; 25–29)
- 3) Származási ország/régió (kategoriális: Kárpátalja/Ukrajna; Vajdaság/Szerbia; Felvidék Szlovákia; Erdély/Románia)
- 4) Lakóhely településtípusa (dummy: 0–falu; 1–város)
- 5) Iskolai végzettség (kategoriális: alapfokú; szakiskola; érettségit adó középiskola; egyetem)
- 6) Apa iskolai végzettsége (kategoriális: alapfokú; középfokú, felsőfokú)

⁶¹ Pongrácz, 2009. 99.

- 7) Értérendi változók, melyeket faktorelemzéssel⁶² képeztük a 6. és 7. táblázatban bemutatott értékpreferenciák alapján. A modellben két faktort szerepeltetünk, ezek a következők: siker és karrierorientált faktor; vallásos, hívő faktor
- 8) A szülői státusz, van-e gyereke a kérdezettnek (dummy: 0–nincs gyerek; 1–van gyerek)
- 9) A kérdezett szüleinek etnikailag vegyes házassága (dummy: 0–homogén magyar; 1–vegyes)

Az ifjúság körében az élettársi kapcsolatot leginkább valószínűsítő szocio–demográfiai változók a magasabb életkor és a származási régió, melyek erős szignifikáns hatást fejtenek ki, ugyanakkor az élettársi kapcsolat szorosan összefügg az alacsonyabb társadalmi státusszal, a szülőséggel, a kevésbé vallásos meggyőződéssel és a karrierorientáltsággal is. Vegyük ezeket sorra részletesebben. A 15–19 éves korosztályhoz képest a 25–29 éves korban lévők alakítanak legnagyobb valószínűséggel élettársi kapcsolatot, az alapfokú (legfeljebb 8 osztály) végzettséggel rendelkező apák gyermekeihez viszonyítva a középfokon végzetek gyerekei, régiós összehasonlításban a felvidékiek, továbbá a városi származásúak azok, akik inkább élettársi viszonyban élnek. A befejezett iskolai végzettség növekedésével csökken az élettársi együttélés esélye: a fiatalok körében az alapfokú végzettségűekhez képest (8 általános) főleg az érettségizettek és diplomások azok, akik kisebb eséllyel élnek élettársi kapcsolatban. Az előzetesen létrehozott értérendi faktorváltozók közül az individualizációra utaló siker, karrier és önmegvalósítási vágy szintén növeli az élettársi kapcsolatot, mint párkapcsolattípus esélyét, ezzel szemben a vallásosság szignifikánsan csökkenti eme esélyt. A fent említett változók kontrollálása mellett két további magyarázó változót is beemeltünk a végső modellbe, ezek közül az egyik arra vonatkozott, hogy a kérdezettnek van-e saját gyereke, a másik pedig a szülők házasságának etnikai heterogenitását ragadta meg. Ennek a két változónak a bevonása kismértékben növelte a teljes modell magyarázó erejét, ugyanakkor csökkentette az életkori hatásokat, de ezek továbbra is szignifikánsak maradtak, és a hatás iránya nem változott; tehát továbbra is érvényes, hogy az idősebb korcsoportba tartozók nagyobb eséllyel élnek élettársi kapcsolatban. Érdekes viszont, hogy a második és harmadik lépcsőben az apa iskolai végzettsége már negatív hatást gyakorol az élettársi kapcsolat kialakításának esélyére, vagyis a legfeljebb 8 osztályt végzett apák gyermekeihez képest a középfokú végzettséggel rendelkező apák és a diplomások gyerekei kisebb eséllyel élnek élettársi kapcsolatban. Másszóval, az életkori hatás kontrollálása mellett a kedvezőtlenebb társadalmi háttérű fiatalok, akiknek apái és maguk is alacsonyan iskolázottak, nagyobb

⁶² Maximum likelihood, Varimax rotálás.

8. táblázat. Az élettársi kapcsolatot valószínűsítő tényezők a 15–29 éves fiatalok körében, 2015. Logisztikus regresszió, függő változó: élettársi kapcsolatban él (dummy; 1–igen, 0–összes többi)

Változók	Élettársi kapcsolatban él					
	1. modell		2. modell		3. modell	
	Exp(B)	S.E.	Exp(B)	S.E.	Exp(B)	S.E.
Nem (1, ha nő)	1,165	0,144	1,203	0,156	1,038	0,162
Korcsoport (ref.: 15–19 éves)						
20–24 éves	13,178***	0,361	14,559***	0,426	2,888*	0,487
25–29 éves	16,109***	0,361	20,031***	0,425	3,287*	0,491
Ország (ref.: Ukrajna/ Kárpátalja)						
Szerbia/Vajdaság	1,376	0,275	1,058	0,312	1,450	0,324
Szlovákia/Felvidék	2,890***	0,246	2,256**	0,282	2,639***	0,294
Románia/Erdély	1,524	0,236	1,311	0,262	1,552	0,271
Lakóhely településtípusa (1, ha város)	1,581**	0,153	1,385	0,168	1,472*	0,172
Végzettség (ref.: alapfokú)						
szakiskola	0,640	0,258	0,707	0,277	0,664	0,284
középiskola (érettségi)	0,450***	0,228	0,433***	0,252	0,453**	0,265
egyetem	0,495**	0,253	0,496**	0,275	0,568*	0,289
Apa iskolai végzettsége (ref.: alapfokú – legfeljebb 8 ált.)						
középfokú	2,964***	0,444	0,474***	0,220	0,531**	0,230
felsőfokú	1,015**	0,432	0,429**	0,289	0,469*	0,297
Siker és karrierorientált (faktor)			1,234*	0,088	1,251*	0,091
Hit és vallás (faktor)			0,728***	0,088	0,714***	0,090
Gyerek (1, ha van)					2,080***	0,204
Vegyes házasság (1, ha igen)					1,427*	0,184
Konstans	0,016	0,405	0,015	0,475	0,051	0,569
Nagelkerke R2	0,144		0,159		0,117	
Exp(B)	0,108		0,106		0,139	

*p < 0,10, **p < 0,05, ***p < 0,01

Forrás: GeneZYS 2015; a szerző számításai

valószínűséggel választják a házasságon kívüli együttélést, ami itt az alacsonyabb társadalmi státusszal jár együtt.

Nem hagyható figyelmen kívül az a tény sem, hogy a (saját) gyermek jelenléte növeli az élettársi kapcsolat létrehozásának esélyét, vagyis a fiatalkori gyermekvállalás összekapcsolódik egy olyan párkapcsolattípussal, ami a határon túli magyarok körében kevésbé elterjedt. Mint később látni fogjuk, a házasságban élőknek sokkal nagyobb eséllyel van gyereke, mint az élettársi kapcsolatban élő fiataloknak.

Egy további szempont, amit figyelembe vettünk a modellben, a szülők házasságának hatása a fiatalok párkapcsolattípusára. Attól függően, hogy a szülők esetében etnikailag homogám, magyar felek között létrejött házasságról, vagy heterogámiáról beszélünk, ahol az egyik fél nem magyar nemzetiségű, elmondhatjuk, hogy a vegyes házasságban nevelkedettek nagyobb eséllyel választottak élettársi kapcsolatot azokhoz képest, akiknek mindkét szülőjük magyar nemzetiségű (8. táblázat).

Az utolsó modellben a házasságot valószínűsítő szociológiai mechanizmusokat igyekeztünk feltárni. Ebben a tekintetben a két legnagyobb magyarázó erővel bíró változó a kor, illetve a gyermek megléte. A 25–29 évesek messzemenően nagyobb eséllyel élnek már házasságban, mint a legfeljebb 19 évesek, és ez az erőteljes hatás bár csökken valamelyest a gyermekesség változó bevonásával, mindvégig erőteljes marad. Ebben a modellben a szocio–demográfiai jellemzők közül a kérdezettek neme is szignifikánsan befolyásolja a házasság létrejöttét, a fiatal nők ugyanis nagyobb eséllyel élnek házasságban, mint a velük egyidős férfitársaik. A régiók hatásának iránya megváltozik az előző modellekhez képest: itt továbbra is a kárpátaljai régiót vettük referencia kategóriának, amihez viszonyítva az összes többi régióban kisebb eséllyel élnek házasságban a magyar fiatalok. A regressziós elemzés szintén megerősíti, hogy a házasság valószínűsége egyre kisebb a felvidéki, majd a vajdasági, és ezt követően az erdélyi fiatalok esetében, ugyanakkor a házasság intézményének visszaszorulása legerőteljesebben a felvidéki fiataloknál érhető tetten. Ha csak a demográfiai változót hatását nézzük (1. modell) sem a befejezett iskolai végzettség, sem pedig az apa végzettsége nem befolyásolja szignifikánsan a házasság kialakítását. Az első két modellben ugyan nem szignifikánsan, de az egyetemi végzettség negatívan hat a házasságra, s ez a hatás akkor változik meg, illetve válik szignifikánssá, amikor figyelembe vesszük azt, hogy a kérdezetteknek van már saját gyermekük vagy sem (3. modell). Ugyanis a házasság kialakításnak esélye abban az esetben nagyobb, ha egyszerre érvényesül a magasabb iskolai végzettség és a szülővé válás kritériuma, vagyis az érettséggel és diplomával, továbbá a gyermekkel rendelkezők (szemben az alapfokú, gyermektelenekhez képest) nagyobb valószínűséggel élnek házasságban is. A munka világához kapcsolódó értékpreferenciák és az ezzel összefüggésben lévő életvitel kevésbé fér össze a házasságon alapuló kapcsolattal, erre utal, hogy a sikerre való

törekvés és a karriervágyak negatívan hatnak a házasságra. Nem véletlen ugyanakkor, hogy a vallásosságot és hitet magasan értékelők, a vallásos diskurzussal összhangban, nagyobb eséllyel élnek házasságban (9. táblázat).

9. táblázat. *A házasságot valószínűsítő tényezők a 15–29 éves fiatalok körében, 2015.*
Logisztikus regresszió, függő változó: házasság
(dummy; 1-igen, 0-összes többi);

Változók	Házasság					
	Exp(B)	S.E.	Exp(B)	S.E.	Exp(B)	S.E.
Nem (1, ha nő)	2,477***	0,138	2,265***	0,146	1,386*	0,170
Korcsoport (ref.: 15–19 éves)						
20–24 éves	8,448***	0,424	8,271***	0,429	2,557	0,603
25–29 éves	63,846***	0,410	62,447***	0,415	10,271***	0,597
Ország (ref.: Ukrajna/ Kárpátalja)						
Szerbia/Vajdaság	0,236***	0,229	0,315***	0,259	0,488*	0,304
Szlovákia/Felvidék	0,181***	0,215	0,241***	0,238	0,266***	0,280
Románia/Erdély	0,448***	0,176	0,539***	0,187	0,759	0,220
Lakóhely településtípusa (1, ha város)	0,611***	0,147	0,702	0,156	0,713*	0,182
Befejezett végzettség (ref.: alapfokú)						
szakiskola	1,417	0,271	1,275	0,286	1,656	0,344
középiskola (érettségi)	1,092	0,228	0,987	0,240	1,956*	0,300
egyetem	0,816	0,252	0,706	0,265	1,940*	0,330
Apa iskolai végzettsége (ref.: alapfokú – legfeljebb 8 ált.)						
középfokú	1,021	0,206	1,065	0,216	1,418	0,259
felsőfokú	1,053	0,252	1,169	0,266	1,458	0,315
Siker és karrierorientált (faktor)			0,843*	0,081	0,799*	0,094
Hít és vallás (faktor)			1,591***	0,097	1,471***	0,109
Gyerek (1, ha van)					15,496***	0,188
Vegyes házasság (1, ha igen)					0,941	0,219
Konstans	0,014***	0,439	0,012***	0,455	0,010***	0,671
Nagelkerke R2	0,353		0,374		0,493	
Exp(B)	0,167		0,172		0,229	

* $p < 0,10$, ** $p < 0,05$, *** $p < 0,01$

Forrás: GeneZYs 2015; a szerző számításai

Összefoglaló

Az utóbbi két évtizedben a kelet-közép-európai fiatalok párkapcsolati viselkedése és ennek folyamányaként családalapítási modelljei megváltoztak. A párkapcsolat-formálódás átalakulásának hátterében társadalmi, gazdasági és értékrendi tényezők egyaránt szerepet játszanak. Tanulmányunkban e tényezőknek a családi állapottal, párkapcsolattípusokkal való összefüggéseire fókuszáltunk. Az elemzés célja az volt, hogy a négy nagyobb Kárpát-medencei régióra kiterjedően feltárja és összehasonlító módon tárgyalja a 15–29 éves magyar fiatalok párkapcsolati helyzetét, továbbá rámutasson a partnerkapcsolatokat befolyásoló mögöttes szociológiai tényezőkre, amelyhez leíró statisztikákat és többváltozós modelleket használtunk az elemzés során. Vizsgálatunkkal arra a kutatási kérdésre kerestük a választ, hogy a fiatalok által választott párkapcsolati formákra – legfőképpen a házasságra és az élettársi kapcsolatra – hogyan és milyen mértékben hatnak bizonyos szocioökonómiai és értékrendi változók, továbbá, hogy ezek milyen különbségeket mutatnak a négy vizsgált csoport esetében.

Az egyik általános következtetése tanulmányunknak, és egyben a legfontosabb változás, hogy az együttélés keretei átrendeződnek, aminek jele, hogy változnak a házasságkötési szokások, és ezzel párhuzamosan a határon túli magyar fiatalok körében kezd elterjedni az élettársi együttélés. Láthattuk, hogy a fiatalok nagyobb eséllyel élnek élettársi kapcsolatban a Felvidéken, és vajdasági kortársaikkal együtt kisebb valószínűséggel alakítanak házasságkötést a húszas éveik végére, mint a Kárpátalján élők. Egyrészt tehát elmondhatjuk, hogy bár kevesebben élnek élettársi kapcsolatban, mint házasságban, az elmúlt húsz évben minden régióban nyilvánvalóan növekedett az élettársi együttélések aránya. Másrészt arra is rámutattunk, hogy a regionális hovatartozásnak és az etnikailag vegyes élethelyzetnek igen fontos a szerepe a fiatal generációk párkapcsolatformálódásában. Az itt elemzett régiók ugyan mind a kelet-közép-európai térséghez tartoznak, a fiatalok párkapcsolati viselkedésében térségenként eltérő mintázatok érvényesülnek, tehát nem beszélhetünk összességében egységes, egy irányba mutató párkapcsolatformálódási trendről.

Az elemzés alapján azt is kijelenthetjük, hogy a karrierfókuszú és egyben a társadalmi státusz megalapozására törekvő fiatalok életviteléhez hozzátartozik, hogy napjainkban egy jelentős részük a húszas éveiben még tanul, karriervágyai megalapozására, önmegvalósításra törekszik. Ezzel összefüggésben vizsgálatunk eredményei azt mutatják, hogy a hosszútávú elköteleződéssel járó párkapcsolati döntések, mint a házasságkötés, egyre kevésbé kapnak helyet a klasszikusan értelmezett ifjúsági életszakaszban, a házasságkötési életkor egyre inkább kitolódik, erre utal, hogy házasságot a fiatalok egy igen kis része köt 29 éves koráig. Mint rámutattunk, főleg a városi, tanulmányokat folytató fiatalok korcsoportjaiban

csökkent jelentősebben a házasságot kötők aránya, ugyanakkor a húszas éveik második felében lévő fiatalok az élettársi kapcsolat helyett jelentősebb mértékben preferálják a házasságot, amiből arra következtetünk, hogy az élettársi kapcsolat többféle típusai közül – a Felvidék kivételével – elsősorban a házasság előtti, „próbaházasság” jellegű típus a domináns. Minthogy Kelet-Közép-Európa több országában a rendszerváltásig a korai házasságkötés volt a partnerkapcsolatok domináns és szinte kizárólagos formája (főleg a nők esetében), a határon túli magyar fiatalok párkapcsolati viselkedését illetően azt is mondhatjuk, hogy e tekintetben a Hajnal-vonal keletre tolódásának lehetünk tanúi.⁶³

Összességében kiemelendő a fiatal lányok, továbbá a vallásos és gyermekkel rendelkező fiatalok tradicionális párkapcsolati értékorientációja, ami a házasságra való nagyobb mértékű igyekezetben nyilvánul meg. Az értékvilággal kapcsolatos alfejezetben rámutattunk arra is, hogy mindenik párkapcsolattípusnál a belső biztonságra, a privát szféra fontosságára irányuló értékek (szeretet, boldogság, család, igaz barátság) a maximumhoz közeli preferáltságot kaptak, és a kapcsolati formákban tapasztalható átrendeződés ellenére a családhoz köthető értékek ez esetben is fontos szempontként jelennek meg a fiatalok értéksettjében. Emellett az is kimutatható, hogy az élettársi kapcsolatban élők értékrendjében a szabadság igényére utaló, munkára fókuszáló értékrend erőteljesebben kirajzolódik, amit a többváltozós modellek eredményei szintén megerősítettek. A házasság és élettársi kapcsolatban élők között az egyik legfontosabb különbség az értékvilág szempontjából, hogy (1) a vallásosság, továbbá (2) a karrieraspirációk fontossága ellentétesen működik a különböző párkapcsolat-típusok létrehozásának esélyeit illetően: a házasság kialakításának esélye növekszik az intenzív vallásos hittel és világképpel összefüggésben, az élettársi kapcsolat létrejötte viszont a karriercélú értékek előtérbe kerülése mellett esélyesebb.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Andorka, Rudolf: *Bevezetés a szociológiába*. Budapest: Osiris Kiadó, 2006.
 Beck, Ulrich: *A kockázat-társadalom – Út egy másik modernitásba*. Budapest: Századvég Kiadó, 2003.
 Castiglioni, Maria – Hărăguș, Mihaela – Faludi, Cristina – Hărăguș, Paul Teodor: Is the family system in Romania Similar to those of Southern European Countries? *Comparative Population Studies*, 41 (1), 2016. 57– 86. doi: 10.12765/CpoS-2016-01en
 Eurostat database: <http://ec.europa.eu/eurostat/data/database>

⁶³ Hajnal 1965, idézi Kiss, 2010. 133–134.

- Harcsa István: A családformák változásának trendjei és azok értelmezése – a pluralizáció színe és fonákja. *Kapocs*, 2014/4. 2–13.
- Harcsa István – Monostori Judit: Demográfiai folyamatok és a családformák pluralizációja Magyarországon. In: Kolosi Tamás – Tóth István György (szerk.): *Társadalmi Riport 2014*. Budapest: TÁRKI, 2014. 83–109.
- Harcsa István – Monostori Judit: A háztartás- és családszerkezeti változások hosszú távú trendjei Magyarországon európai kontextusban: teóriák, tévképzetek, tények. *Demográfia*, 2018/4. 299–322.
- Kapitány Balázs: 'Látogató párkapcsolatok' Magyarországon. *Szociológiai Szemle*, 2012/1. 4–29.
- Kiss Tamás: *Adminisztratív tekintet. Az erdélyi magyar demográfiai diskurzus összehasonlító elemzéséhez. Az erdélyi magyar népesség statisztikai konstrukciójáról*. Kolozsvár: Nemzeti Kisebbségkutató Intézet – Kriterion Kiadó, 2010.
- Makay Zsuzsanna – Domokos Tamás: Társadalmi újratermelődés – a magyarországi ifjúság demográfiai folyamatai. In: Székely Levente (szerk.): *Magyar Fiatalok a Kárpát-medencében. Magyar Ifjúságkutatás 2016*. Budapest: Kutatópont Kft. – Enigma 2001 Kiadó és Médiaszolgáltató, 2018. 77–106.
- Mureșan, Cornelia: Cohabitation, an alternative for marriage in contemporary Romania: A life table description. *Demográfia*, English Edition, 51. 2008/5. 36–65.
- Murinkó Livia – Rohr Adél: Párkapcsolat, házasságkötés. In: Monostori Judit – Öri Péter – Spéder Zsolt (szerk.): *Demográfiai portré 2018. Jelentés a magyar népesség helyzetéről*. Budapest: KSH NKI, 2018. 9–28.
- Murinkó Livia – Spéder Zsolt: Párkapcsolatok. In: Monostori Judit – Öri Péter – Spéder Zsolt (szerk.): *Demográfiai portré 2015: Jelentés a magyar népesség helyzetéről*. Budapest: KSH NKI, 2015. 9–26.
- Papp Z. Attila – Vita Emese: Megmaradás és átörökítés – külhoni magyar fiatalok demográfiai, társadalmi folyamatai. In: Székely Levente (szerk.): *Magyar Fiatalok a Kárpát-medencében. Magyar Ifjúságkutatás 2016*. Budapest: Kutatópont Kft. – Enigma 2001 Kiadó és Médiaszolgáltató, 2018. 107–140.
- Papp Z. Attila (szerk.): *Változó Kisebbség. Kárpát-medencei magyar fiatalok. A GeneZys 2015 kutatás eredményei*. Budapest: Mathias Corvinus Collegium – Tihanyi Alapítvány – MTA TK Kisebbségkutató Intézet, 2017.
- Pongrácz Tiborné – Spéder Zsolt: Élettársi kapcsolat és házasság – hasonlóságok és különbségek az ezredfordulón. *Szociológiai Szemle*, 2003/4. 55–75.
- Pongrácz Tiborné: A párkapcsolatok jellegzetességei Erdélyben és Magyarországon. In: Spéder Zsolt (szerk.): *Párhuzamok. Anyaországi és erdélyi magyarok a századfordulón*. Budapest: KSH Népeségstudományi Kutatóintézet, 2009. 87–106.

- Potârca, Gina – Mills, Melinda – Lesnard Laurent: Family Formation in Romania, the Russian Federation and France: Towards the Second Demographic Transition? *European Journal of Population*, 29. 2013/1. 69–101.
- Rosta Gergely: Hit és vallásgyakorlat. In: Székely Levente (szerk.): *Magyar Ifjúság 2012 Tanulmánykötet*. Budapest: Kutatópont, 2012. 316–330.
- Rövid Irén: Pillanatfelvétel a szinglikről – A szinglik általános és területi jellemzői a népszámlálási adatok alapján. *Területi Statisztika*, 2018/3. 302–318. doi: 10.15196/TS580304.
- S. Molnár Edit – Pongrácz Tiborné: Az 1995-ben házasságon kívül szülő nők életforma-választásainak vizsgálata. In: S. Molnár Edit – Pongrácz Tiborné – Kamarás Ferenc – Habcsek László (szerk.): *Házasságon kívüli szülések*. Budapest: KSH Népeségtudományi Kutató Intézet, 1998. 55–156.
- Somlai Péter: *Család 2.0 Együttélési formák a polgári családtól a jelenkorig*. Budapest: Napvilág, 2013.
- Spéder Zsolt: Az európai családformák változatossága. Párkapcsolatok, szülői és gyermeki szerepek az európai országokban az ezredfordulón. *Századvég*, 2005. 10. (37.) 3–47.
- Spéder Zsolt: Gyermekvállalás házasságon kívül – egy terjedő magatartásminta összetevői. *Századvég*, 2004/1. 83–100.
- Szalma Ivett: „Nagyon elterjedt az az elképzelés, hogy akkor lehet valaki boldog, ha gyermeke születik.” In: Tanács Eszter (szerk.): *Nők gyermek nélkül*. Budapest: HVG Kiadó Zrt., 2019. 183–195.
- Székely Levente: Magyar fiatalok a Kárpát-medencében. In: Székely Levente (ed.): *Magyar Fiatalok a Kárpát-medencében. Magyar Ifjúságkutatás 2016*. Budapest: Kutatópont Kft.; Enigma 2001 Kiadó és Médiaszolgáltató, 2018. 41–76.
- Utasi Ágnes: *Feláldozott kapcsolatok. A magyar szingli*. Budapest: MTA Politikatudományok Intézete, 2004.
- Utasi Ágnes: A fiatal egyedülálló nők párkapcsolati esélye. In: Nagy Ildikó – Pongrácz Tiborné – Tóth I. György. (szerk.): *Szerepváltozások. Jelentés a nők és a férfiak helyzetéről*, 2001. Budapest: TÁRKI Szociális és Családügyi Minisztérium, 2002. 113–133.
- Van de Kaa, Dirk J.: Europe’s Second Demographic Transition. *Population Bulletin*, 42 (1), 1987. 1–59.

KULTÚRÁK – HÁZASSÁGBAN

KOVÁCS NÓRA*

Kínai-magyar párkapcsolatok Magyarországon: egy kvalitatív vizsgálat tapasztalatai¹

A migrációval összefüggésben létrejött vegyes házasságok az utóbbi évtizedekben globális jelenséggé váltak, és számos összefüggésben és földrajzi viszonylatban kerültek a kutatói figyelem középpontjába. A szociológia a vegyes házasságokat hagyományosan a migránsintegráció egyik számottevő indikátorának szokta tekinteni. Izgalmas kérdés, hogy a Magyarországra érkező transznacionális migráció miként jelenik meg a helyi párkapcsolati piacon, illetve, hogy az így létrejött párok, nemritkán szemmel láthatóan is vegyes családok életét milyen módon hatja át a transznacionalitás és a többféle kultúra egyidejű jelenléte. Jelen tanulmány ezt a problémakört a Magyarországra érkezett kínai népesség összefüggésében vizsgálja.

Magyarországon a kínaiak alkotják a legnagyobb látható migráns kisebbségi csoportot. A rendszerváltozást követő évek és gazdasági körülmények kedveztek a jövetelüknek, hiszen 1989 és 1992 között vízum nélkül léphettek be Magyarországra. A Központi Statisztikai Hivatal adatai szerint 1995 és 2000 között három és fél ezerről megközelítően mindössze kilencezer főre nőtt a Magyarországon élő kínai állampolgárok száma. Ugyanakkor informált becslések, és az itteni kínai népesség egyes szereplőinek – köztük néhány kínai beszélgetőtársam – vélekedése szerint a tényleges létszám jóval magasabb volt, és az 1990-es évek végére harminc-negyvenezer fő körül mozgott.² A KSH adatai ugyanerre az időszakra vonatkozóan kétszer annyi nőt, mint férfit szerepeltetnek, ám 2000-től viszonylag

* A szerző antropológus, az ELKH TK Kisebbségkutató Intézetének tudományos munkatársa. E-mail: Kovacs.Nora@tk.hu

¹ A kutatás az NKFI támogatásával valósult meg (OTKA 112282).

² STADAT 1.7. Magyarországon tartózkodó külföldi állampolgárok földrészek, országok és nemek szerint. (1995–)*(1/2) https://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_eves/i_wnvn001a.html?down=483. A Magyarországon tartózkodó kínai állampolgárok száma ezen adatsor szerint így alakult 1995 és 2000 között: 1995: 2,394; 1996: 2,891; 1997: 4,383; 1998: 5,088; 1999: 5,132; 2000: 5,407.

kiegyenlített arányban voltak jelen közöttük nők és férfiak. Sok húszas, harmincas éveiben járó fiatal felnőtt kerekedett fel, hogy Magyarországra jöjjön, és jelentős volt azok aránya, akik láncmigrációval jöttek. A róluk szóló első jelentések az 1990-es évek elején viszonylag magasán iskolázott, önellátó népességgént mutatták be őket, akik a transznacionális kapcsolathálók társadalmi tőkájével rendelkeztek. Legtöbben vállalkozóként ruha és cipő kis- és nagykereskedelmével foglalkoztak Budapesten és vidéken, bár többségük Budapesten telepedett le. A kereskedelmi egységek, üzletek, piacok, büfék és éttermek mellett számos kínai szervezetet és intézményt hoztak létre Magyarországon az 1990-es évek eleje óta.

Valószínűleg a változó jogi és gazdasági körülmények is hozzájárultak, hogy sokan távoztak az országból a 2010-es évek elejére. A 2010-es népszámlálás kevesebb, mint 9000 Magyarországon élő kínai állampolgárt regisztrált; a bennfentes becslések szerint sem tartózkodtak már többen, mint 15 ezren.³ Ezt a demográfiai állapotot alakította át a 2013-ban induló letelepedési vízumkötvény program, amelynek hatásait az itt bemutatott kutatás nem vizsgálja. Az ideérkezők nem egyazon földrajzi térségből indultak, bár azonosítható volt a Zhejiang és Fujian tartományokból érkezők markáns csoportja, akik jellemzően a vendéglátás területén kezdtek vállalkozásba. Arányuk a magyarországi kínai népességen belül a 2000-es évek második felében megemelkedett.⁴ A kínai vállalkozók meghatározó részének az üzleti modellje változáson ment keresztül az 1990-es évek óta: a kiskereskedelmet a már korábban is létező transznacionális hálózatokon alapuló, más európai országokat is érintő, formalizálódott nagykereskedelem váltotta fel, amelyet ugyanakkor jellemzett a szolgáltatások, főleg a kínai turizmus kiszolgálása felé való terjeszkedés is.

A befogadó társadalom szemszögéből tekintve a Magyarországra érkező kínaiakat, mint potenciális párkapcsolati partnereket az alábbi ismérvek jellemezték az 1990-es évek kezdetén: A „típusos kínai migráns” a húszas vagy harmincas éveiben járó férfi vagy nő lehetett a Kínai Népi Köztársaság bármely régiójából, rendelkezhetett középfokú, vagy akár valamiféle főiskolai végzettséggel, Magyarországon kereskedelmi vállalkozásba kezdett, és nem, vagy csupán mérsékelt erőfeszítést tett a magyar nyelv elsajátítására.

A magyarországi kínai népességet az 1990-es évektől tanulmányozó Nyíri Pál megállapította, hogy „az együttélések és a vegyes házasságok magyarokkal gyakoribbak vidéken, de ott is ritkák”.⁵ Úgy tűnik, ennek okai vélhetően nem a kínai

³ STADAT 1.7.

⁴ Nyíri Pál: Egy transznacionális „közvetítő kisebbség”: kínai vállalkozók Magyarországon. In: Feischmidt Margit (szerk.) *Etnicitás. Különbségteremtő társadalom*. Budapest: Gondolat – MTA Kisebbségkutató Intézet, 2010. 141–151.

⁵ Nyíri Pál: Kínai migránsok Magyarországon: Mai tudásunk és aktuális kérdések. In: Hárs Ágnes és Tóth Judit szerk.: *Változó migráció – változó környezet*. Budapest: MTA ENKI, 2010. 147–171.

diaszpóra endogámiára irányuló normáiban voltak keresendők. „Az exogámia megengedett. Néhány kínai férfi, különösen kisvárosi vállalkozások tulajdonosai, magyar nőkkel élnek együtt, és léteznek vegyes házasságok is.”⁶ A bevándorlók második generációjának párválasztásakor a „kínai szülők számára nem probléma, hogy fiaik és lányaik magyarokkal randevúzzanak; nem szólnak bele a választásba.”⁷ Ám ha valóban ez volt a helyzet, akkor miért nem jött létre több ilyen kapcsolat? A 2010-es évek második felében végzett terepmunkám során sikerült találni vegyes párokat, de a magyarországi kínai népesség létszámához képest keveset. Bár a vegyesházasság a bevándorlók társadalmi integrációjának gyakran hivatkozott indikátora,⁸ a kínaiak magyarországi integrációját vizsgáló kutatók figyelme vélhetően azért nem irányult megkülönböztetett módon a vegyesházasságokra, mert nem tűnt gyakori jelenségnek.

Az utóbbi évek társadalomtudományos vizsgálódásaiban jelentősen differenciálódott, milyen társadalmi dimenziókban kísérelték mérni vagy megragadni a kutatók az egyes migráns népességek integrációját. A politikai, gazdasági, oktatási integráció mellett olyan újabb megközelítések is megjelentek, mint például a baráti kapcsolatokon, a párkapcsolatokon, intimitáson keresztül megvalósuló integráció. Ugyanakkor a fogalomról való gondolkodás tovább árnyalódott, finomodott. A migrációval összefüggésben létrejött vegyesházasságok kapcsán Miri Song a Kenti Egyetem kutatója megkérdőjelezte, hogy a vegyesházasságok létrejötte a sikeres migráns integráció indikátora lenne, különösen azokban az esetekben, ahol nagy a különbözőség, a társadalmi távolság a házasság felek csoportjai között.⁹ Sikeres integrációnak tekinthető-e az a vegyes házasság, ahol az abból származó gyerekek szemmel látható másságuk miatt diszkrimináció célpontjaivá válnak és elkerülhetetlenül marginalizálódnak, veti fel a kérdést a Song.¹⁰

A párkapcsolatok kialakulása és a vegyes házasságon keresztül elért társadalmi beilleszkedés vonatkozásában is gondolatébresztő a közvetítő kisebbségek elgondolása, amelyet ugyancsak Nyíri vezetett be a magyarországi kínai diaszpóráról való tudományos gondolkodásba. A kínai kereskedők magyar társadalomban betöltött szerepét a közvetítő kisebbségek fogalmának segítségével értelmezte, amelyet Jonathan Turner és Edna Bonacich alkotott meg 1980-ban.¹¹ A közvetítő kisebbségek olyan migránsok, akik országhatárokon keresztül nyúló etnikai alapú kapcsolathálóik segítségével intézményesült pozíciókat foglalnak el a gazdaság bizonyos jól körül-

⁶ Nyíri, 2006. 44.

⁷ Uo.

⁸ L. pl. Dribe, Martin – Lundh, Christer: Inter-marriage and immigrant integration in Sweden: An exploratory analysis. *Acta Sociologica*, Vol. 2008. (51)4. 329–354.

⁹ Song, Miri: Is intermarriage a good indicator of integration? *Journal of Ethnic and Migration Studies*. 2009. 330–348. DOI: 10.1080/13691830802586476

¹⁰ Song, 2009.

¹¹ Idézi Nyíri, 2010.

határolható területein a legfelső és a legalsó társadalmi rétegek között, miközben maguk, idegenek lévén, kívül maradnak a társadalmi hierarchián.¹² Kérdés, hogy a kívülmaradás a közvetítő kisebbségek esetében cél vagy az elfoglalt társadalmi pozíció jellegéből adódó következmény, mindenesetre a fogalom kiindulópontot jelenthet a kínai magyar vegyes házasságok alacsony arányának értelmezéséhez.

A kínai-magyar vegyes párkapcsolatok problémakörének megközelítése

A Magyarországra érkező kínaiak és a helyi társadalom tagjai közti interetnikus párkapcsolatok témaköre szorosan kapcsolódik a családszociológia és a migrációkutatás több kérdésköréhez, köztük a migránsoknak a házasság következtében létrejövő társadalmi mobilitásához, valamint a transznacionalitáshoz. Demográfusok, szociológusok, antropológusok és migrációkutatók több olyan kutatási problémát fogalmaztak meg, amelyek relevánsak a kínai-magyar vegyes párkapcsolatok vizsgálatában is. A jelenség megközelítésében a nemzetközi szakirodalom három ága bizonyult inspirálóknak. A kiterjedt párkapcsolati vizsgálódásokon belül azok a vegyes házassággal foglalkozó kutatások, amelyek kitértek a rassz, a kulturális háttér és a transznacionalitás kapcsolatokban játszott szerepére;¹³ azok a migrációs kutatások, amelyek a vegyes házasság és a bevándorlók integrációjának viszonyára fókuszáltak; valamint a kínai társadalom, különösen a családon belüli kapcsolatok változásaira irányuló kutatások eredményei. Bár a tudomány világánál szélesebb olvasóközönséget céloztak, a vegyes házaspárok gyereknevelési gyakorlatának értelmezése során tanulságosnak bizonyultak a kínai-amerikai Amy Chua nézetei arról az Amerikában megfigyelt jelenségről, amelyet „kínai gyereknevelésnek” nevezett,¹⁴ illetve az írásai által kiváltott közösségi reakciók.

A vegyes házasságról, mint társadalmi jelenségről értekezve a témakör egyik nemzetközi szakértője Matthijs Kalmijn, aki empirikus és elméleti tanulmányok alapján tekintette át az endogámia (a közösségen belüli házasság) és a homogámia (a hasonló státuszú partnerek közötti házasság) lehetséges okaival kapcsolatos hipotéziseket.¹⁵ Kalmijn azt fogalmazta meg, hogy a párválasztással kapcsolatos

¹² Ez a fogalom segíti az első generációs magyarországi kínaiak párválasztásának értelmezését. A helyzet változik a következő, kétnyelvű generációval, akik a 2010-es évekre fiatal felnőtteké válnak, és akik helyzete a magyar társadalomban nagyon különbözik a szüleiktől.

¹³ Hohmann-Marriott, Bryndl E. – Amato, Paul: Relationship Quality in Inter-Ethnic Marriages and Cohabitations. *Social Forces*, Vol. 87, No. 2 (Dec., 2008.) 825–855.

¹⁴ Chua, Amy: *Battle hymn of the tiger mother*. Penguin Books, 2011.; Chua, Amy: *The triple package: how three unlikely traits explain the rise of fall of cultural groups in America*. Penguin Books, 2014.

¹⁵ Kalmijn, Matthijs: Intermarriage and homogamy: Causes, patterns, trends. *Annual Review of Sociology*, Vol. 24. 1998. 395–421.

tos elméletek nagyon fontos pontokon segítenek megérteni a vegyes házasságok létrejöttének okait. Álláspontja szerint a házasságok mintázatait három jelentős társadalmi erő formálja: az egyén preferenciái a potenciális partnerben rejlő erőforrásokat illetően; a társadalmi csoport befolyása; és a párkapcsolati piac kínálatának korlátai.¹⁶ A házasság szakirodalmának áttekintéséből a szerző azt a következtetést vonta le, hogy a szociológiai elméletalkotás sok év alatt kifejlesztett sokrétű perspektívája alkalmasabb a jelenség értelmezésére, mint a pszichológusok és közgazdászok által kifejlesztett párválasztási elméletek.¹⁷ A válás kockázataira irányuló másik, Hollandiára fókuszáló kutatásában tesztelte az ún. heterogámia-hipotézist, amely szerint a vegyes házasságok gyakrabban végződnek válással, mint a homogám kapcsolatok.¹⁸ A nemzetiséget és a vallást figyelembe véve a szerzők azt találták, hogy minél nagyobb a házaspár társadalmi csoportjai közötti különbség, annál nagyobb a válás kockázata is, valamint, hogy Hollandiában az új csoporthatárok nehezebben átjárhatók, mint a régiek. Egy összehasonlító tanulmány ugyanezt a kérdésvetést fejlesztette tovább, és arra kereste a választ, hogy az Egyesült Államokban egyes etnikai alapú csoportok miért hajlamosabbak a vegyes házasságra, mint mások.¹⁹ Eredményeik között a szerzők kiemelik bizonyos kontextuális tényezők, különösen a kultúra fontosságát az endogámia kialakulásában.²⁰

Dribe és Lundh a vegyes házasság és a migráns integráció összefüggéseit vizsgálták meg Svédországban, különös figyelmet fordítva a gazdasági integrációra 39 bevándorló csoport anyakönyvi keresztemszeti adatai alapján.²¹ A szerzők számos fontos kérdésre hívták fel a figyelmet. Kiemelték a bevándorlási mintázatok és a migráns integráció különbségeit Európa és az USA között, és hangsúlyozták, hogy amerikai tanulmányok alapján nehezen lehet következtetéseket levonni az európai vegyes házasságok integrációban betöltött szerepére vonatkozóan.²² Azt találták, hogy a befogadó országban eltöltött adaptációs időszak hossza magasabb vegyesházassági arányokhoz kapcsolódik, de ez erősebben jelenik meg a menekültek, mint a gazdasági bevándorlók esetében.²³ Adataik jelzik az azonos származású potenciális házastársakat kínáló lokális közösség viszonylagos méretének negatív hatását is. Erős kapcsolatot találtak a befogadó társadalom tagjaival kötött

¹⁶ Uo.

¹⁷ Uo..

¹⁸ Kalmijn, Matthijs – de Graaf, Paul M. – Janssen, Jacques P. G.: Intermarriage and the risk of divorce in the Netherlands: The effects of differences in religion and in nationality, 1974–94. *Population Studies*, Vol. 59, No.1. (Mar., 2005.) 71–85.

¹⁹ Kalmijn, Matthijs – van Tubergen, Frank: A comparative perspective on intermarriage: Explaining differences among national-origin groups in the United States. *Demography*, Vol. 47, No. 2. (May 2010.) 459–479.

²⁰ Uo.

²¹ Dribe & Lundh, 2008.

²² Uo.

²³ Uo.

házasság és a gazdasági integráció között a foglalkoztatottság és a jövedelem területein. A szerzők azt is hangsúlyozták, hogy a családi kultúra (családi rendszerek, rokoni kapcsolatok, házassági szokások) terén nagy különbségek vannak az egyes bevándorló közösségek között, és hogy ezek a különbségek nagyon időtállóak.²⁴

Szociológusok részéről történtek kísérletek vegyes házassági tipológiák megalkotására is. Sofia Gaspar Európán belüli migrációval létrejött vegyes párokat vizsgált Olaszországban és Spanyolországban.²⁵ 1974 és 2003 között migrációs döntést hozó, Európán belüli migránsok nagyszámú adatát elemezte és megállapította, hogy a szerelem, az érzelmi motívumok nagyon erőteljesen jelentek meg a migrációt kiváltó okok között a gazdasági vagy életminőségi magyarázatok mellett. Gaspar az alábbi hármas vegyes partnerkapcsolati tipológiát alkotta meg: szerelmi migráns kétnemzetiségű párok; Eurostar, azaz magasan képzett, a nemzetközi munkaerőpiacon magas értékű kétnemzetiségű párok; valamint a nyugdíjas migráns kétnemzetiségű párok.²⁶ A három típus közül az első az, amelynél a migrációt kiváltó ok tisztán a szerelem volt.

A nemzetközi migráció különféle vetületeit az 1990-es években vizsgáló társadalomtudományi kutatások a migráns népességek megközelítésének új fogalmi kereteit hozták létre. A transznacionális antropológia figyelme a migránsok életét befolyásoló kettő vagy több helyszínre, a társadalmi kapcsolatok határokon átívelő hálózataira, eltérő diskurzus- és szimbólumrendszereire egyidejűleg kezdett el irányulni. A migrációs kutatások fókusza elmozdult az asszimilációs modellektől, az olvasztótégely-elmélettől és a második generáció kultúráváltásától a diaszpórák több lokációhoz egyidejűleg fűződő gazdasági, családi és kulturális kapcsolataik felé.²⁷ A kínai diaszpórák tagjait a köztudatban gyakran kapcsolják össze ezzel a transznacionális életformával, amely a szakirodalom és az empirikus kutatás tapasztalatai szerint jellemzi a magyarországi kínaiakat is.

A nyugati antropológia régóta érdeklődést mutat a kínai társadalom és kultúra iránt. A klasszikus antropológia kérdésfelvetései a kínai társadalom intézményeire, valamint az őket alkotó társadalmi kapcsolatok különféle aspektusaira irányultak.²⁸ Az utóbbi évtizedek során a kínai társadalom és intézményei jelentős átalakulásokon mentek keresztül. A család, a házasság intézményeit, ezek változásait kiterjedten tanulmányozták Kínában, és ezeken belül a társadalmi nemek kérdése²⁹ és

²⁴ Uo.

²⁵ Gaspar, 2011.

²⁶ Uo.

²⁷ Basch, Linda – Nina, Glick Schiller – Szanton Blanc, Cristina: *Nations unbound. Transnational projects, postcolonial predicaments and deterritorialized nation-states*. Gordon and Breach Science Publishers, 1994.

²⁸ L. pl. Emily Martin Ahern klasszikus monográfiáját a kínai rítusokról és politikáról, vagy Maurice Freedman, Burton Pasternak, és Myron Cohen munkáit.

²⁹ Egy hongkongi leszármazási csoport hagyományos házassági mintázatainak antropológiai elemzésében Watson összekapcsolta a házasság által létrehozott affinális viszonyokat

a hatalmi viszonyok már több évtized óta megkülönböztetett figyelmet kapnak.³⁰ Kutatások széles köre irányult a család változásaira, a hozzá kapcsolódó értékek és normák alakulására a globalizáció kontextusában. A legutóbbi időszak nemzetközi tudományosságában a nyugati kutatók mellett megjelentek a kínai antropológia képviselői is, akik a legutóbbi évek társadalmi és kulturális folyamatait a saját társadalom nézőpontjából kísérelték meg feltárni és értelmezni³¹.

Az elvándorlás és a visszavándorlás, a transznacionális mobilitás, a mobilitás mint életforma jelenségét és társadalmi következményeit a kibocsátó társadalom nézőpontjából nemcsak Kínában, és különösen Hong-Kongban vizsgálták, hanem Délkelet-Ázsia számos térségére vonatkozóan is. A transznacionális házasságipar következtében Ázsia különböző országaiból kiinduló házassági célú migráció társadalmi hatásait több relációban tanulmányozták mélyrehatóan. Bélanger és Tran például vietnami nőknek a Tajvan és Dél-Korea felé irányuló házassági migrációja kapcsán megmutatták, hogy ez miként vezetett társadalmi változásokhoz a kibocsátó közösségekben, milyen mértékben emelte meg saját társadalmi státuszukat, valamint a házassági migrációra esélyes falubeli fiatal nők társadalmi megítélését is.³²

Ellen Efron Pimentel közel kétezer kínai házaspár saját kapcsolatára és házasságának minőségére irányuló tapasztalatait vizsgálta az ezredforduló idején.³³ A házasságok nehezen megragadható minőségét több dimenzióban, a boldogság-közelség, illetve a nézeteltérés-instabilitás tapasztalati párokon keresztül mérte. A házasság magasabb minőségét több boldogság-közelség, illetve kevesebb nézeteltérés-instabilitás jellemezte.³⁴ Kutatása eleven képet festett a városi környezetben élő kínai házasságok működéséről a 20. század végén. „Vajon élhetünk-e ugyanazokkal az előfeltételezésekkel a házassági kapcsolatról egymástól különböző társadalmakban?” – tette fel a pekingi házaspárokra irányuló vizsgálata egyik

a társadalmi osztályok és a társadalmi egyenlőtlenségek reprodukciójával. L. Watson, Rubie S.: Class differences and affinal relations in South China. *Man*, New Series, Vol. 16, No. 4. (Dec., 1981). 593–615.

³⁰ L. pl. Davin, Delia: *Woman-work: women and the Party in revolutionary China*. Clarendon Press, 1976.; valamint Davin, Delia: Book review on Domenach, Jean-Luc – Chang-Ming Hua (1987) *Le mariage en Chine*. Paris: Presses de la Fondation des Sciences Politiques. *The China Quarterly*, No. 113. (Mar., 1988.) 119–120.

³¹ L. Kwok-bun, Chan (ed.): *International Handbook of Chinese Families*. New York: Springer, 2013.; Stafford, Charles (ed.): *Ordinary ethics in China. London School of Economics Monographs on Social Anthropology*, Volume 79. London: Bloomsbury, 2013.; Davin, Delia: *Internal migration in contemporary China*. New York: St. Martin's Press, 1999. 177.; Kleinman, Arthur [et. al.]: *Deep China. The moral life of the person. What anthropology and psychiatry can tell us about China today*. Berkely: University of California Press, 2011.

³² Bélanger, Danièle – Tran Giang Linh: The impact of transnational migration on gender and marriage in sending communities of Vietnam. *Current Sociology*, 2011. Vol. (59)1. 59–77.

³³ Efron Pimentel, Ellen: Just how do I love Thee?: Marital relations in urban China. *Journal of Marriage and Family*, Vol. 62, No. 1. (Feb., 2000.) 32–47.

³⁴ Efron Pimentel, 2000.32.

központi kérdését az amerikai kutató.³⁵ Efron Pimentel kiemelte, hogy „a házassági kötelék történelmileg messze másodlagos szerepet töltött be a szülők és gyerekek generációi közti kapcsolatokhoz képest, és különösen a fiúgyerekek és szülei viszonyához képest.”³⁶ A patrilineáris kínai leszármazási rendszer, a közvetített házasság, a házasságkötést követő virilokalitás a házassági kötelék jelentőségét a családon belüli intergenerációs kapcsolatok mögé helyezte. „A házasság univerzális és utilitarista volt, célja a gyermekáldás, valamint a nagyobb családi csoport jólétének keresése volt.”³⁷ A 20. század során a házassággal kapcsolatos elgondolások nagymértékű változáson mentek keresztül. A kommunista párt fizetett állásba irányította a nők többségét, megváltoztatta a házasságkötés törvényi kereteit, és a párválasztási szempontok között előtérbe tolta a házasuló felek közti kölcsönös szeretetet és partnerséget. A válást szabályozó kínai törvény a házas felek közti szeretet hiányát válóokként ismerte el.³⁸ Az amerikai kutató azt találta, hogy a család keretein kívüli interakciók a házas felek között nem befolyásolták számottevően a házasság minőségét. A válaszadók túlnyomó többsége nem randevúzott a házasságkötésük előtt. A szülői jóváhagyás láthatóan nagyon erősen befolyásolta a házasság minőségét, emellett a kínai házaspárok tagjainak felfogása a szerelemtől nem volt romantikus.

A kínai-magyar párkapcsolatokat kialakító személyek egymásról való elképzelései minden bizonnyal nem függetlenek a két társadalom egymáshoz képest eltérő globális státuszától, azok időbeli változásaitól. Az ausztrál sinológus Geremie Barmé 1995-ben megjelent esszéje posztkoloniális keretben értelmezte a kínai társadalom történetileg rétegzett és komplex viszonyát a nyugati világgal. Tanulmánya finomíthatja arról alkotott felfogásunkat, hogy a kínai oldalról milyen történetileg formálódott érzületek, attitűdök, sztereotípiák jellemezheték a kínai diaszpóra frissen érkezett tagjait a rendszerváltást követően.³⁹ A legutóbbi években kutatások egész sora valósult meg, amely kínaiakat is érintő vegyes házasságokat és a kapcsolatokon belüli intimitás kérdéskörét geopolitikai összefüggésben is értelmezték.⁴⁰

Terepmunka Magyarországon

A több éven keresztül folytatott terepkutatás kezdetén, 2013-ban tájékoztató interjút készítettem egy akkor hetvenes éveiben járó kínai férfival, aki egy ismerős kínai

³⁵ Uo.

³⁶ Uo.

³⁷ Uo., 33.

³⁸ Uo.

³⁹ Barmé, Geremie R.: To Screw Foreigners is Patriotic: China's Avant-Garde Nationalist. *The China Journal*, No. 34. (1995). 209–234.

⁴⁰ L. pl. Barabantseva, Elena – Ní Mhurchú, Aoileann – Peterson, V. Spike: Introduction: Engaging geopolitics through the lens of the intimate. *Geopolitics*, 2019. 1–15. DOI: 10.1080/14650045.2019.1636558

nagykereskedő szerint jól ismerte a helyi kínai közösség tagjait, és egyfajta közvetítői szerepet töltött be az itt élő kínaiak és a magyar társadalom között. Egész szakmai életútját annak szentelte, hogy magas szinten elsajátítsa a magyart, és mint idegen nyelvet tanítsa azt egy rangos kínai egyetemen. Élete során hosszabb időszakokat töltött Magyarországon, mielőtt végleg Budapesten telepedett le. Már az előzetes telefonos egyeztetés során jeleztem, hogy a segítségét kérném, hogy kínai-magyar párokkal összeköttetésbe kerülhessek. A bennünket összekapcsoló ismerős kereskedő utalt arra, hogy a professzor maga is személyesen érintett volt vegyes párkapcsolatban. Lelkesen beszélt a magyar nyelvről és a hozzá fűződő személyes kapcsolatáról. Ismételt felvetésemre, hogy kössön össze kínai-magyar párokkal, hogy antropológusként a vegyes házasságokat tanulmányozhassam, elmondta, hogy sajnálja, nem tud segíteni, nem ismer ilyeneket, és utalt arra, hogy neki volt egyszer egy magyar barátnője, de az a kapcsolat nem jól alakult, nem működött. Miután hazaértem a beszélgetésből, megcsörrent a telefon, idős kínai interjúalanyom hívott, hogy ott ül a feleségével, és úgy gondolják, mégis tudnának nekem segíteni. Elmesélte, hogy felesége két harminc év körüli unokaöccse, akik nemrég érkeztek Magyarországra Kínából, egy elegáns kínai étteremben dolgoznak Budapesten szakácsként, nagyon jó fizetéssel, és a közeljövőben kilátásban van ennek emelése is. Szívesen házasodnának korukbéli vagy kicsit idősebb, de semmiképpen nem elvált magyar nőkkel. Igyekeztem újra elmagyarázni, hogy tanulmányozni szeretném a már létező kapcsolatokat, és nem egymásnak kívánom kiközvetíteni a vegyes házasságok lehetséges résztvevőit. Elbeszéltünk egymás mellett. Az epizód számomra jelezte, hogy bár egyazon nyelvet beszélünk, ebben a kínai-magyar kontextusban bizonyos fogalmak, például a kínaiak és magyarok közti „házasság” és ezek „antropológiai kutatása” kulturálisan meglehetősen eltérően kondicionált asszociációkat támasztott.

A kutatás fókusza, módszerei

A dolgozatban tárgyalt vizsgálat eredetileg a Magyarországon tartósan vagy időszakosan tartózkodó, formalizált házasságban élő párokat célozta, végül azonban a terepkutatás látóterébe került együtt élő, randevúzó, külön élő és elvált párokról gyűlt kvalitatív adatokat, sőt viszonyítási pontként néhány nem Magyarországon élő pár tapasztalatait is hasznosította. Hogy megértsük, milyen szerepet tölthetnek be az eltérő szociokulturális hátterek az interetnikus kapcsolatok belső dinamikájában, érdekes szempontokat hozhatnak be a sikertelen kapcsolatok résztvevőinek tapasztalatai, reflexiói. Viszonylag sokan utasították el a beszélgetést, így még értékesebbnek tűnt minden, a kérdéskörhöz kapcsolódó empirikus ismeret.

Az adatgyűjtés 2014 és 2017 között zajlott. A kínai-magyar házasságkötések összesített adatai nem szerepeltek külön a központi nyilvántartásban. Az egyes

házasságkötéseket a kerületi anyakönyvekbe vezették be. Néhány koncentráltabb kínai jelenlétet mutató budapesti kerület (VIII., IX., X.) anyakönyvvezetőitől kapott tájékoztató adatokból az derült ki, hogy a 2014-et megelőző évtizedben évente átlagosan egy-két olyan házasságot rögzítettek, amely legalább egy (de néhány esetben kettő) kínai állampolgár kötött. Itt kell megjegyezni, hogy a jelen vizsgálat látóterébe került formalizált párkapcsolatok mindegyikét Magyarországon kívül kötötték.

Az interjúk elkészítése egyes esetekben több hónapos egyeztetést követően jött létre, részben e népesség munkavégzési sajátosságai, illetve mobilitása miatt; akadt továbbá, aki a kapcsolatfelvételnél elhárította a megkeresést, később mégis megsztotta a tapasztalatait.

Egy hároméves intenzív kínai nyelvtanulás nyomán kialakult ismeretsegek, valamint személyes baráti kapcsolatrendszer segítségével igyekeztem beazonosítani kínai-magyar vegyes párokat. Az így összeállt minta nem lett reprezentatív az itt élő kínai népességre nézve. Többen nem kívántak közülük részt venni, illetve a résztvevők közül is többen nem kívántak bizonyos témákat (munkatevékenység részletei, anyagi helyzet, személyes érzelmek) részletesebben érinteni. Bár töredékesek és nem teljesek, e beszélgetések során gyűjtött adatok magyar és kínai oldalról is bepillantást kínáltak a vegyes párkapcsolatok mindennapi valóságába.

A kínai nyelvtudás fontos eleme lehet a magyarországi kínai népességre irányuló empirikus kutatásoknak. A vegyes házasságra irányuló beszélgetések többségében magyarul, illetve néhány esetben angolul folytak. A terepmunka alatt egyébként az volt a benyomásom, hogy a kutatásban való közreműködés elutasításában a magas szintű kínai nyelvtudás hiányának nem volt jelentős a szerepe.

A kínai-magyar vegyes házasságok témakörét firtató első beszélgetést egy sikeres kínai nagykereskedővel és Kínában született, de már Magyarországon felnőtt és egyetemi diplomát szerzett fiával folytattam egy külvárosi bevásárlóközpontban. Segítséget és kontaktokat kértem tőlük a kutatáshoz. Az első generációs apa egy dossziéval érkezett a találkozónkra, amely egy kézzel írott listát, valamint helyi kínai lapokból származó újságkivágásokat tartalmazott kínai-magyar vegyes párok kínai tagjairól. A találkozó során egyesével mentünk végig a listán, amelyet kínai feleségével állítottak össze. Minden egyes tételhez, azaz vegyes párkapcsolathoz fűzött néhány személyes megjegyzést, és mellétt egy mindenki számára hozzáférhető, publikus újságkivágást is. Végül megkért, hogy kezeljem diszkréten ezeket az információkat.

Az adatok egy része párok tagjaival, valamint őket közről ismerő harmadik, többnyire magyar személyekkel (kínai gyerekeket tanító pedagógusok, a kínai nyelv és kultúra magyarországi specialistái) készült beszélgetésekből származott. Ezt egészítették ki a virtuális terepmunkán keresztül gyűjtött ismeretek, internetes oldalakról, online magazinokból, dokumentumfilmekből, közösségi oldalakról származó publikus információk. Ezek, és minden más adat ebben a tanulmányban anonimizált módon, a résztvevők személyazonosságát elrejtve szerepel.

A teljes minta: 37 pár

A terepmunka során – nyilvánvalóan a teljesség igénye nélkül – 37 kínai-magyar működő vagy már megszakadt vegyes párkapcsolatot sikerült feltérképezni. Közülük 11 pár tagjaival készült interjú, és bár cél lett volna, csupán három esetben vállalkozott a beszélgetésre a pár mindkét tagja. A feltérképezett kapcsolatok közül többen reagáltak a megkeresésre, néhány adattal is szolgáltak, de a személyes beszélgetésre végül nem került sor. A formálisan meg nem interjúvolt párok közül 18 kapcsolatról egyetlen és gazdag, bár bizonyos vonatkozásokban hiányos adatok gyűltek össze, a 8 párról töredékesek és hiányosak.

Néhány vegyes párról, családról sok publikus információ volt elérhető a világhálón.⁴¹ A Kínai Magyar Kéttannyelvű Iskolának, mint a magyar és a magyarországi kínai világ egyik találkozási pontjának a nyomtatott sajtó és az elektronikus média rendszeres figyelmet szentelt. Több vegyes család tagjai, szülők és gyerekeik beszéltek az életükről, és mondták el dokumentumfilmeseeknek, hogy miért a kínai magyar iskolába járatják a gyerekeiket.⁴² Néhány vegyes házasságból származó fiatal ázsiai szépségverseny helyezettjeként, vagy kiemelkedő sportteljesítménye miatt került a sajtó érdeklődési körébe.

Minden beazonosított párról igyekeztem megtudni, hogy a kínai fél hanyadik generációs és mikor érkezett Magyarországra, illetve, hogy férfi vagy nő-e, illetve milyen iskolai végzettséggel rendelkezik; hogy együtt élnek-e, és hogy Magyarországon, Kínában, vagy egy harmadik országban tartózkodnak hosszasan, rendszeresebben; illetve, hogy milyen korcsoporthoz tartoznak. Próbáltam azt is kideríteni, hogy a felek milyen szinten beszélik partnerük anyanyelvét, vannak-e gyerekeik, és hogy a gyerekek beszélik-e és mennyire szüleik anyanyelvét. Lehetőség szerint igyekeztem megtudni azt is, hogy a pár formalizálta-e a kapcsolatát.

A vizsgálat során összeállt mintába került személyek életkora 27 és 83 év között volt, és a kapcsolatok is eltérő életszakaszban jártak, szerepelt köztük formalizált házasság, randevúzás, látogatásokon keresztül működő távolsági kapcsolat, különélés és válás. Ahol nem sikerült ezeket az adatokat közvetlenül beszerezni, a párok környezetében élő személyektől származó információt vettem figyelembe.

A kínai-magyar vegyes házasság témájáról beszélgetve a Magyarországon élő kínaiakkal közeli ismeretségben álló magyarokkal (kínai nyelvtanárokkal, tolmácsokkal, fordítókkal, a tajcsi és a kungfu művelőivel), két jellegzetes és egymásnak ellentmondó sztereotípiát fogalmazódott meg e kapcsolatok tipikus nemi összetételére vonatkozóan. Az egyik képviselői szerint jellemzően kínai nők léptek kapcsolatba

⁴¹ Ezek az adatok is anonimizálva jelennek meg ebben az írásban.

⁴² Az iskolára irányuló nagy médiafigyelem több kínai-magyar vegyes házasságban élő szülőt érzékelhetően visszafogott a kutatásban való részvételtől. A problémákkal küzdő kapcsolatban élő férfiak tapasztalataim szerint kevésbé voltak hajlandók megosztani a vegyes házassággal kapcsolatos tapasztalataikat, függetlenül attól, hogy magyarok vagy kínaiak voltak-e.

magyar férfakkal, a másik szerint meghatározóan kínai férfiak választottak magyar partnert. E vizsgálat véletlenszerű mintájába 18 kínai férfi és 19 kínai nő került.

A 37 párból 13 pár kínai tagja volt a migrációs motívumai, munkavégzése, érkezése időpontja szempontjából a „tipikus kínai migránsnak” tekinthető, aki a piacgazdaságba történő átmenet időszakában vállalkozási céllal az 1990-es évek elején érkezett, és aki a kutatás időszakában transznacionális nagykereskedelemmel foglalkozott. Közülük négyen voltak nők, kilencen férfiak. További három kínai férfi egyetemi tanulmányok céljából érkezett Magyarországra, magyar nőt vett feleségül, és vagy itt maradt az egyetem elvégzése után, vagy később a tipikus kínai migránsok vállalkozási céljaival tért vissza. Ha az utóbb említett három esetet is hozzáadjuk a korábban említett 13 „tipikus kínai vállalkozóhoz”, a vizsgálat számára láthatóvá vált kínai-magyar vegyes párokon belül ők így is kisebbségben maradtak.

Hét kapcsolat létrejöttének körülményeit nem sikerült feltérképezni. A fennmaradó harminc pár viszont a vizsgálati minta meglehetősen sokfélesége ellenére is két markánsan különböző mintázatba rendeződött és két nagyobb kapcsolati típust körvonalazott. A kategóriák kialakítása során támpontokat nyújtott Sofia Gaspar spanyolországi és olaszországi párokra kialakított tipológiája.⁴³ Az első csoport-hoz tartozó kapcsolatok a „diákszerelem” kategóriájába kerültek. Az elnevezést az a körülmény indokolta, hogy e kapcsolatok tagjainak többsége egyidőben és egy helyen folytatott egyetemi tanulmányai alatt ismerkedett meg Kínában, Magyarországon vagy egy harmadik országban. E párok résztvevői mindannyian hasonló iskolai végzettséggel rendelkeztek, mindannyian végeztek felsőfokú tanulmányokat. Ebbe a csoportba a mintából 17 pár került, közülük a kutatás időszakában csak két elvált vagy különélő pár volt, a kapcsolatok időtartama öt évtől ötven évig terjedt, és kapcsolatonként átlagosan egy-két gyermek született.

A másik közös jegyeket mutató kapcsolatforma a „tipikus migráns vállalkozók” kapcsolati típusa, ezekhez volt sorolható a fennmaradó 13 pár. E kapcsolatok különböző forgatókönyveket követtek, elsősorban attól függően, mekkora volt a felek között az iskolázottsági különbség és mennyire tért el társadalmi osztályuk, hátterük. Ez a 13 kapcsolat jellemzően kevésbé tűnt sikeresnek, mint a „diákszerelem” kapcsolattípushoz tartozó viszonyok. A 13 párból 8 végződött különválással, további kettő a terepmunka időszakában évek óta krízisben volt, és nem működött olajozottan. Míg a kutatási minta „diákszerelem” kategóriájának tagjai többségükben magasan képzett személyek, kínai nyelvtanárok, egyetemi oktatók, és legalább egyikük, de gyakran mindkét fél beszélt partnere anyanyelvét, a nyelvi szakadék távolságot tartott fent a „tipikus kínai migráns vállalkozók” és magyar partnereik között.

⁴³ Gaspar, 2011.

Mélyfúrás: az interjúk

A kutatás során kínai-magyar párok tagjaival 14 formális interjút sikerült személyesen készíteni, elsősorban magyar nyelven. A témában további 4 beszélgetést sikerült megvalósítani a jelenségre nagyobb rálátással bíró két magyar és két kínai személlyel. Az interjúk néhány kigyűjtött adata látható az 1. táblázatban. Két interjú két ülésben zajlott. A 11 párt alkotó kínai személyek közül öten voltak férfiak, hatan nők. A 11 párból 8 kötött házasságot. A 11 kapcsolat számos vonatkozásban nagyon eltér egymástól. A megkérdezett párok kapcsolatának néhány adata szerepel az I. táblázatban.

A beszélgetőtársak és párjaik néhány demográfiai alapadatán túl nyitott végű kérdések segítségével igyekeztem megismerni a kapcsolat történetét, a migráció körülményeit, a pár vagy család nyelvtudását és nyelvhasználati stratégiáit, a szülői stratégiákat és gyakorlatot, a pár mindennapi életét, munkavégzését, otthoni munkamegosztását, a pár kínai és magyar baráti és családi társas kapcsolatait, illetve a kínaiak és a magyarok általuk tapasztalt és fontosnak tartott különbségeit.

Első beszélgetőpartnerem egy nyolcvanas éveiben járó egyetemi oktató volt, aki tudós férjét egy pekingi egyetemen ismerte meg az 1950-es években. Férjével és első gyermekükkel az 1950-es évek végén költözött Magyarországra, Budapestre élte le az életét, néhány évvel a találkozásunk előtt megözvegyült. Magyarul az egyik legfolyékonyabban kommunikáló kínai személy volt a kutatásban. Második interjúalanyom, egy harmincas éveiben járó kínai nyelv-szakértő évek óta állt távollégi látogató kapcsolatban egy Kínában fontos állami hivatalba betöltött férfival. Magyarországon egyedül nevelte közös gyermeküket, de elmondása szerint középtávú terveikben a Kínában megvalósuló családintegráció központi elem volt. A tájcsirajongó középkorú magyar közgazdász évekkel beszélgetésünk előtt vált el kínai feleségétől. Elmondása szerint a válás anyagi és pszichés szempontból egyaránt nagyon nehéz volt a számára. A negyedik párkapcsolati történetet a kínai vállalkozó férjétől különváltan élő, nagykamasz gyerekeiket egyedül nevelő középkorú magyar asszony tárta fel. Az utóbbi két pár esetében nagy kulturális és társadalmi távolság állt fenn a kínai és a magyar felek között. Az ötödik kapcsolatról a harmincas éveik végén járó magyar férj és kínai felesége is beszélt. Kínában ismerkedtek meg egy egyetemen, és két, Magyarországon született gyerekükkel Budapesten éltek. Nyolcadik interjúalanyom egy Magyarországon felnőtt kínai nő volt, aki egy fiatal magyar férfival járt együtt. Az általa elmondottak bepillantást engedtek a második generáció párvalasztással kapcsolatos szempontjaiba. A következő, nyolcéves kapcsolat egy harmincas éveiben járó magyar nő szemszögéből tárult föl, aki egy olyan Budapesten élő középkorú sikeres kínai transznacionális vállalkozó férfival találkozgatott rendszeresen, aki nem sokkal a rendszerváltás után érkezett Magyarországra. A nyolcadik páros magyar tagjának elbeszéléséből egy válással végződő, évekig fennálló házasság képe bontakozott ki, ahol azonban

a gyerekek megtanultak kínaiul, és ezáltal mindkét szülő világához kapcsolódni tudtak. A kilencedik pár, amelynek tagjai Kínában, egyetemi környezetben ismerkedtek meg, Nyugat-Európában alapítottak családot. Egy magyar férj és egy kínai vállalkozó feleség alkotta a következő párost, amely az interjú időszakában harmonikusan működött, annak ellenére, hogy a feleség Magyarországon élő transznacionális vállalkozó rokonsága nem nézte jó szemmel a kapcsolatot, amelyből egy gyerek is született. Az utolsó pár egy több évtizede harmonikusan működő, „diákszerelem” típusú, többgyerekes házasság volt, ahol a kínai fél a szolgáltatások területén vállalkozott sikeresen Magyarországon.

A kínai-magyar párok tagjaival készült interjúk alapján számos vonatkozásban nagy volt a különbség a kapcsolatok és élethelyzetek között. Egy idős kínai hölgy egész felnőtt életét Magyarországon, magyar családtagjaival töltötte, egy tízéves korában érkezett kínai nő pedig még nem kötelezte el magát végleg a kapcsolatában. Egy magyar asszony távkapcsolatban nevelte Magyarországon kínai párjával közös gyermeküket. Egy kínai szakos magyar egyetemista beleszeretett egy lányba Pekingben, és a pár Magyarországon alapított családot. Egy másik páros tagjai évtizedekkel korábban ugyancsak egyetemi környezetben, nemzetközi diákként ismerkedtek meg egy afrikai országban. A kínai férj szakmai életútja a későbbiekben megegyezett az 1990-es években Magyarországon szerencsét próbáló migráns vállalkozók pályaképével. Ugyancsak más migrációs stratégiát jelez az eredetileg kínai férjével az USA-ba készülő, de csak Magyarorszáig eljutott kínai asszony, aki Budapesten elvált kínai férjétől, és egy magyar férfival kötött újabb házasságot. Kapcsolatuk és a férj számára küzdelmes válasuk történetét az elvált magyar férj elbeszélése tárta fel a kutatás számára. A feleség nem vállalt állást, és férjétől függött, ráadásul a párnak nem volt olyan közös nyelve, amelyet mindketten jól beszéltek volna. Ennek a kínai-magyar házasságnak a vonatkozásában különösen indokolt felidézni a párkapcsolati irodalom azon megállapítását, hogy a férj és a feleség eltérő módon tapasztalja meg ugyanazt a kapcsolatot, olyannyira, hogy a két verzió, azaz a férj házassága és a feleség házassága nem kapcsolható össze egy közös jelentésekkel teli verzióban.⁴⁴

A megkérdezett párok kapcsolatai eltérő életszakaszokban voltak. Egy házasság a férj halálával ért véget, kettő válással. A második leghosszabb kapcsolat különböző szakaszokon, köztük több külön élő időszakon ment keresztül, és az interjú idején válás lebegett a látóhatáron. A legrövidebb kapcsolat néhány hónapig tartott, a leghosszabb közel 58 évig.

Bár nem adnak teljes képet, ezek a beszélgetések belülről tárják fel a Magyarországon élő kínai-magyar vegyes párok élettapasztalatainak és mindennapjainak több aspektusát. A kutatás során gyűjtött adatok ráirányították a figyelmet arra,

⁴⁴ Efron Pimentel, 2000. 35.

hogy a házasság társadalmi jelenségek köre és fogalma, a vele kapcsolatos értékek és elvárások szociálisan és kulturálisan mélyen beágyazottak.

1. táblázat. *Áttekintő táblázat a 11 kínai-magyar párról, melyek tagjaival 2013 és 2017 között interjú készült*

Pár	#1	#2	#3	#4	#5	#6	#7	#8	#9	#10	#11
Nő♀ / férfi♂	♀ ♂	♀ ♂	♀ ♂	♀ ♂	♀ ♂	♀ ♂	♀ ♂	♀ ♂	♀ ♂	♀ ♂	♀ ♂
Kínai	+ -	- +	+ -	- +	+ -	+ -	- +	- +	+ -	+ -	- +
Kínai fél kereskedő/ vállalkozó	-	-	+	+	-	-	+	+	-	+	+
Felsőfokú végzettség	+ +	+ +	- +	+ -	+ +	+ +	- +	- +	+ +	- -	+ +
Interjú készült	+ -	+ -	- +	+ -	+ +	+ -	+ -	+ -	+ +	+ +	- +
Házasságkötés	+	-	+	+	+	-	-	+	+	+	+
Válás, különélés	-	-	+	+	-	+	-	+	-	-	-
Közös gyermekek	+	+	-	+	+	-	-	+	+	+	+
Magyarországi lakhely	+ +	- -	- +	+ +	+ +	+ +	+ +	+ -	- -	+ +	+ +
Gyerekevelés nyelve a kínai is	- -	+ +		- -	+ +			- +	+ +	+ -	- -

A szociokulturális tényezők és a mobilitás, mint a párkapcsolati dinamika tényezői

Az interjúk során több olyan kulturális kondicionáltságú téma merült fel, amelyek a partnerrel való együttélésben fontos tényezőnek bizonyultak, és amelyekkel kapcsolatban beszélgetőtársaimnak sok mondanivalójuk volt. E témák közt szerepeltek értékek, normák, gyakorlatok és szociokulturálisan kondicionálnak vélt magatartásformákkal kapcsolatos megfigyelések. A kapcsolatok magyar tagjai a kínaiaknál valamivel explicitebb formában jelezték bizonyos kínainak vagy magyarnak tartott kulturális, érték, norma, viselkedésforma meglétét vagy hiányát a házastársuknál. A magyar résztvevők részéről bizonyos jellegzetesen kínainak vélt tulajdonságok (érzelmelek elrejtése, a kínai családi kultúra normái és elvárásai, a nukleáris család pénzköltésének szempontjai) több esetben is negatívan kereteződtek, más értékek (így a konzervatív családi értékek, a magas szintű munkakultúra) egyértelműen pozitívan. A továbbiakban ezek tárgyalása következik a kutatás során összegyűjtött empirikus adatok fényében.

Család, családi kultúra, szülőtisztelet, konzervatív értékek

A család fogalmának kulturális értelmezései, a szülőtisztelet, a családdal kapcsolatos normák, elvárások és gyakorlatok részletesen tárgyalt témák voltak a beszélgetések többségében. Amint a szakirodalmi áttekintésben láthattuk, a kínai családi kapcsolatokra irányuló kutatások feltárták a házasság szülői jóváhagyásának jelentőségét, valamint a házastársak szüleivel és rokonaival fenntartott tiszteletteljes kapcsolat fontosságát. Efron Pimentel eredményei azt mutatták, hogy a szülői jóváhagyás hiánya az általa vizsgált pekingi házasságok esetében összefüggést mutatott a házasság alacsonyabb minőségével.

A tekintélyelvű családi normák és gyakorlatok a magyar társadalomban is jellemzőek voltak. A családformák és a családi értékvilágok elmúlt évszázadát áttekintő munkájában Somlai Péter külön tárgyalja ezt, hangsúlyozva a gyermekek szülők iránti engedelmességének családon belüli kívánalmát.⁴⁵ Az utóbbi évtizedekben megfigyelhető volt a tekintélyelvű nevelési normák gyengülése Magyarországon, ugyanakkor ezek nem tűntek el teljesen.⁴⁶

A pár, házastárs rokonságával való kapcsolattartás 11 interjúból hétben részletesen tárgyalt téma volt. Több esetben okozott sorozatos feszültséget a kapcsolatban az, ahogyan a kínai fél igyekezett megfelelni a szülők, közeli rokonok és a tágabb nagycsalád iránti tiszteletadás és kötelezettségvállalás normáinak, illetve, ahogy a egyes pár az ezekből fakadó véleménykülönbségeket kezelte. Volt, ahol az keltett feloldhatatlan feszültséget, hogy a kínai fél szülei meghatározott vagy előre meghatározatlan időtartamra beköltöztek a párhoz magyarországi otthonukba. A magyarországi kínaiaktól és saját szüleitől bevallása szerint tudatosan távol-ságot tartó második generációs fiatal kínai nő azt emelte ki, hogy a kínai kolóniához tartozó kortársai közül többen szüleik nyomására elrendezett házasságot kötöttek, illetve, hogy életük szüleik folyamatos ellenőrzése alatt áll, a kommunikációs csatornáknak köszönhetően még akkor is, amikor a szülők Kínában vannak. A két kislgyereket Budapesten nevelő páros részletesen számolt be erőfeszítéseikről, hogy a kínai feleség nemrég nyugdíjba vonult, de viszonylag fiatal szüleit magukhoz költöztethessék Magyarországra.

Tekintve központi jelentőségüket a vegyesházasságú élethelyzetekben, különösen a transznacionális vállalkozók kapcsolataiban, álljon itt egy interjúidézet az eltérő családfogalmak percepcióinak érzékeltetésére. Az idézet egy magyar aszszonnyal készült interjúból származik, akit itt most Zsuzsának nevezünk, és akinek férje évtizedek óta egy sikeres transznacionális vállalkozó volt, aki kínai rokonai-val dolgozott együtt a kereskedelmi vállalkozásában Magyarországon és Kínában,

⁴⁵ Somlai Péter: *Család 2.0 Együttélési formák a polgári családtól a jelenkorig*. Napvilág Kiadó, 2013.

⁴⁶ Somlai Péter – Tóth Olga: A házasság és a család változásai az ezredforduló Magyarországon. *EDUCATIO*, 2002/3. 339–348.

de egyéb helyszíneken is. Kapcsolatuk feszült és konfliktusokkal teli volt, Zsuzsa elbeszélése azonban segít megvilágítani ennek okait. Fontos kiegészítés, hogy a pár kapcsolata közel harminc éven át tartott, házasságukból öt gyerek született.

„Zsuzsa: Én ezt magamnak úgy tudom megmagyarázni, hogy hiába beszél az én férjem négy nyelven, bármilyen nyelven beszélénk, a fogalmak nem azt jelentik. Tehát, amikor azt mondom, hogy a családom, ő azt mondja, hogy a családom, nem ugyanaz jelenik meg a fejében. (...) A családom, az örökre az anyját-apját jelenti elsősorban. És az őseit. És persze minket is, a nagy családot, ahol valahol toldalékként mi is ott vagyunk, de nem mi vagyunk az elsődlegesek. Teljesen más a családnak a koncepciója. Mert ilyen az ő családképük. Mert elsősorban minden energiája és erőfeszítése elsősorban arra irányul, hogy a szüleinek megmutassa, hogy ő milyen jó fiú, és a szüleit maximálisan megtámogassa. Hát, mondjuk, én most egy szélsőséges példát mondok, azért ment tönkre többek között a mi házasságunk, mert minket soha, semmilyen szinten nem tartott el, úgy gondolta, hogy mivel én keresek is elég jól, ezért miért adjon ő a gyerekeire pénzt. Tartsam el én. És mindent, ami van, azt felhalmozok, és abból házat veszünk a szülőknek, éttermet veszünk az unokatestvéreknek otthon, Kínában. (...)

Nóra: De hát egy unokatestvér fontosabb kötelék?

Zsuzsa: Abban igen... igazából nem. Érzelmileg nem. Hanem az is a szülőknek szól. Hogy én milyen jó ember vagyok. És nemcsak a szülőknek személyesen, hanem hogy a szülő büszke lehessen rá az utcában, meg a kerületben. Tehát, hogy a szülőt segítsen. A szülőknek segítsen a szülők presztízsét följebb vinni, hogy amikor ők a többi öreggel beszélgetnek, madzsongoznak, akkor ők elmondhassák, hogy az ő gyerekük ezt vette, azt vette, így segítette a családot, úgy segítette a családot. Érted?”

Ez az idézet jól érzékelteti a család lehetséges eltérő kulturális értelmezéseit: az asszony számára a család nukleáris családját, férjét és gyerekeit jelenti, akiket érzelmek és bensőségesség kapcsol össze, a férj számára a család elsősorban a kínai rokonaiból álló tágabb családi csoport, amelynek tagjait a bizalom, a tisztelet és különféle kötelezettségek tartanak össze.

A „tipikus migráns vállalkozók” kapcsolatainak tagjaival a család kulturálisan kondicionált fogalmáról beszélgetve gyakran esett szó a gyermeki kötelességekről. A szülőtisztelet kínai ethosza és a hozzákapcsolódó tiszteletadási normák a szülők, az idősebbek és hatóságok irányába gyakran tárgyalt kérdései a család és a társadalom Kínára vonatkozó szakirodalmának. A szülőtisztelet norma- és magatartásrendszere hatással volt a kínai-magyar bensőséges párkapcsolatok létrejöttére, fejlődésére, időtállóságára és minőségére, különösen azokban az esetekben, melyekben nagy társadalmi és kulturális különbségek álltak fent a partnerek között.

(Itt meg kell jegyezni, hogy a szülőtisztelet normái nem ugyanolyan erővel voltak érvényben az egyes megismert esetekben.)

Egy szerző páros, Zhen Cong and Merril Silverstein a generációk közti segítségnyújtás és az idős emberek jólétének összefüggéseit tanulmányozta Kínában, vidéki környezetben. Az találták, hogy az idős szülőket egyértelműen a fiúgyermeküktől és családjától kapott segítség teszi a legelégedettebbé, ugyanakkor ezen belül is a fiúgyermek feleségétől érkező segítség bizonyult a legpozitívabb hatásúnak az idős emberekre. Ez azt jelezte, hogy a generációk közti segítségnyújtás és annak jóléttel való összefüggése kulturálisan előírt normákon alapult.⁴⁷

A kínai partner szülei felé irányuló segítségnyújtás több interjúban is megjelent témaként, bár keretezése és kezelése páronként eltérő volt, elsősorban attól függően, hogy a pár melyik kapcsolati típusba tartozott. A „tipikus migráns vállalkozó” kapcsolattípusban ezek nem riktán váltak feszültség és konfliktusok forrásaivá, míg a „diákszerellem” kapcsolattípus tagjai e családi feladatokat jellemzően könnyedebben, szoros együttműködésben oldották meg.

A családi kapcsolatok szakirodalmának megállapításaival egybeesett egy kínai beszélgetőpartnerem véleménye, aki szerint bár nagyon gyorsan változnak ezek a viszonylatok a mai Kínában, különösen nagyvárosi környezetben, mégis, a konzervatív családi értékek és a szülőtiszteletet célzó nevelési stratégiák továbbra is érvényesek a kínai társadalom bizonyos csoportjaiban. Ellentétben a kínai családi szerepek és elvárások nemritkán kritikus megítélésével, a kínai partnert választó magyar nők közül hárman is úgy vélték, döntésükben fontos szerepet játszott saját, konzervatív családi neveltetésük, valamint az a hasonlóság, amelyet párjukban ezen a téren felfedeztek.

A család anyagi erőforrásainak felhasználása

A pár bevételeinek felhasználása, elosztásának szempontjai több beszélgetésben kaptak szerepet, leginkább a szűkebb és tágabb kínai rokonság tagjai felé érvényes, szociokulturálisan kondicionált kötelezettségek és felelősségvállalás összefüggésében. Nézeteltérések jellemzően abból fakadtak, hogy a felek számára máshol húzódtak a család határvonalai, és nem pontosan ugyanazokat a személyeket vélték a saját anyagi gondoskodási körükbe tartozónak. A pár bevételeinek felhasználása két pár esetében a kapcsolatot megrendítő, komoly konfliktushoz, küzdelmes jogi váláshoz, különváláshoz vezetett. Az egyik beszélgetés abba a folyamatba is bepillantást engedett, hogy egy transznacionális családi vállalkozást működtető kínai kereskedő által megtermelt bevétel miként áramlik Kínába a kereskedő családi kapcsolatai mentén. A bevételek felhasználása kapcsolódik a szülőtisztelet fentebb tárgyalt problémaköréhez. A szülőtisztelet ily módon nem csupán kulturális

⁴⁷ Cong, Zhen – Silverstein, Merril: Intergenerational Support and Depression among Elders in Rural China: Do Daughters-in-Law Matter? *Journal of Marriage and Family*, Vol. 70, No. 3. 2008. 599–612.

sajátosság, hanem nagyon konkrét gazdasági jelentőséggel bír, hiszen Kínában a szülőkről való gondoskodás a gyerekek feladata, így a nemzetközi kapcsolatrendszernek egyes viszonylatokban létfenntartó jellege is van.

Transznacionalitás, transznacionális vállalkozás, nyelvismeret

Egy bevándorló által kötött vegyes házasság már önmagában transznacionális helyzetet hoz létre. Vajon milyen mértékig állt és hogyan valósult meg ez a kínai-magyar vegyes párok, gyereket nevelő családok esetében? Milyen formában jelentek meg életükben a transznacionalitás, a térbeli mobilitás, az egyidejű többes kötődés? Volt-e kapcsolat a migráns egyéni transznacionális stratégiái és a vegyes páron, vegyes családon belül formálódó transznacionális stratégiák között? Vajon a kínai-magyar vegyes párok gyermekeinek életét a transznacionalitás milyen módon határozta meg?

A transznacionalitás és a mobilitás a kínai migráns vállalkozók életmódjának egyik gyakran tárgyalt vetülete. A bevándorlók és a helyi társadalom tagjai közt létrejövő házasságok révén elkerülhetetlen módon különböző földrajzi térségekhez egyidejűleg fűződő társadalmi, rokonsági, vérségi kapcsolatok jönnek, jöttek létre. A transznacionális családi kapcsolatok alakulása szempontjából érdekes képet mutattak a kutatás látóterébe került viszonylatok, és eltérő mintázatok körvonalazódnak attól függően, hogy a párban a kínai fél kereskedő vállalkozóként, vagy más területen, alapvetően alkalmazottként vagy valamilyen szolgáltatóként dolgozott-e.

E kérdés terén nagy a jelentősége annak, hogy a migráns vállalkozók üzleti modelljében a családi kapcsolatok, és ezeken belül a tágabb nagycsaládon belüli kapcsolatok konstitutív szerepűek.⁴⁸ A transznacionális kapcsolati háló alapú üzleti modellben a kereskedelmi folyamat minden állomásán hídfoket működtet, gyakran közeli rokonok személyében. A magyarországi nyilvános cégjegyzéki adatok tanúsága alapján a magyar házastársak segítik kínai partnerüket a hivatalos magyar hídfoállások kialakításában, ám rendszerint nem rendelkeznek nyelvtudással, és a nincsenek tisztában a rokonsági szerepelvárások részleteivel. Továbbá a fentebb idézett Zsuzsához hasonlóan a bensőséges családi kapcsolatokról alkotott képük individualisztikusabb. A magyar házastársak, és itt a mintából elsősorban a magyar feleségekre utalok, több esetben nem tudtak vagy nem akartak megfelelni a férjük és a hagyományosabb szemléletű kínai rokonságuk által támasztott szerepelvárásoknak. A családi alapon működő transznacionális vállalkozásban betöltött munkakör egyes esetekben ellentétben állt az egyéni preferenciák és megfontolások által vezérelt szakmai pályával.

A megkérdezett párok helyzete e tekintetben is eltért egymástól. Az első pár élete javarészt a transznacionális korszak, a kommunikációs forradalom, a világháló térhódítása előtt élte le. A második pár Kínában élő férfi tagja elválaszthatatlanul

⁴⁸ Várhalmi, 2013.

szorosan kapcsolódott Kínához munkája és a vele járó felelősség, valamint családi kapcsolata miatt, magyar párjával és gyermekével fizikailag ritkán találkozott. Bár a harmadik pár gyakran utazott Kínába, és végül le is telepedett ott, a kínai feleség nem kezdett transznacionális vállalkozásba magyarországi élete alatt. A negyedik pár esetében a kínai kereskedő férj családi alapú transznacionális vállalkozást hozott létre és működtetett, ebben az értelemben kivételnek tekinthető. Ugyanakkor az apa nem tanította meg a gyermekeit kínaiul, és a férfi magyarországi családjá a transznacionális gyakorlatoknak, működési módnak végül nem vált részesévé. A Pekingben megismerkedett pár tagjai Kína és Magyarország irányában egyaránt intenzíven ápoltak családi kapcsolatokat, kínai nyelvi munkájuk azonban alapvetően Magyarországhoz kapcsolta őket a kutatás időszakában. Lényegében a magyar és a kínai beszélgetőtárs egyaránt arról számolt be, hogy szívesen utazna gyakrabban, töltene több idő Kínában, és jelezték ennek anyagi korlátait is, mivel mindez drága dolog, és hacsak nincs transznacionális vállalkozásuk ez nem létszükséglet.

A vegyes párok és a gyerekeik esetében a transznacionális mobilitás, mint létforma nehezen látszott megvalósíthatónak a kínai nyelv előzetes elsajátítása nélkül. Izgalmas és szerteágazó kérdés, hogy egy migrációs helyzetben, vegyes családban élő szülő miért nem tanítja meg a gyermekének saját anyanyelvét, különösen olyan esetekben, amikor házastársa nyelvét nem beszéli az anyanyelvét megközelítően magas szinten. A migráns szülői nyelvstratégiák nagyon sokfélék, és számos tényező befolyásolhatja őket; ráadásul a multikulturalitás átértékelődésével párhuzamosan jelentős változásokon mentek keresztül az elmúlt évtizedekben. A nyolc, egyébként évtizedeken keresztül létező, Magyarországon élő és gyerekeket nevelő párból három vegyes családban a szülők egyáltalán nem tanították meg a gyerekeiket kínaiul. Az élete nagyobb részét Magyarországon leélt kínai feleség kérdésére, hogy egykor miért nem kínaiul beszélt a gyerekeivel, miközben magyar férje jól ismerte a nyelvet, azzal válaszolt, hogy akkoriban nem ez volt az elvárás, nem ez volt a korszellem. Utólag sajnálta, főleg, mert felnőttként gyerekei később ezt mulasztásként rótták fel neki. Egy nagykamasz gyerekeivel együtt élő kínai vállalkozó apuka elmondása szerint mélyen megbánta, hogy munkája miatt nem fordított kellő gondot gyerekei kínai nyelvtudására, amit megítélése szerint utólag pótolni már nem lehet. Egy másik kínai vállalkozó apa magyar felesége visszaemlékezése szerint saját magyar nyelvtanulását következetesen előtérbe helyezte a gyerekek kínai tanulásához képest. Az egyik megkérdezett családban a pár házasságkötése után Magyarországra költöző és velük közös háztartásban élő kínai nagymamának köszönhetően tanulták meg a gyerekek apjuk anyanyelvét. A közös gyereket Magyarországon egyedül nevelő mama számára kiemelten fontos volt, hogy a gyerek apjával tudjon kommunikálni, ezért megtanította őt kínaiul. Három pár esetében a családban a gyereknevelés egyik nyelve a magyar, a másik a kínai volt, ezek a gyerekek értettek és beszéltek mindkét nyelven. A Magyarországon nem vegyes

házasságban élő, nagyon intenzíven dolgozó kínai vállalkozók körében gyakran tapasztalt kiszervezett gyermekgondoskodási forma gyakori következménye, hogy életük első éveiben a gyerekek magyar gondozóik otthonában élve nem sajátítják el szüleik nyelvét.⁴⁹

Kulturálisan kondicionált érzelmek, érzelemnyilvánítás

A beszélgetés során több kérdés célozta meg a szerelemmel és az érzelmekkel kapcsolatos kulturális különbségeket, illetve azt, hogy azok kifejezésére milyen hatással van a kínai, illetve a magyar háttér. A kínai és a magyar interjúalanyok többsége egyetértett abban, hogy a gondolatok és az érzelmek elrejtése kínai jellegzetesség. Legidősebb, kínai beszélgetőtársnőm úgy vélte, hogy „a kínaiak megtartják maguknak az érzelmeiket”, a gyermekét egyedül nevelő magyar anyuka pedig úgy fogalmazott, hogy „a kínaiak nem engedik, hogy látszon rajtuk, mit éreznek. Egy kínai mindig elrejtí azt, ami számára a legértékesebb. Nem engedi, hogy látszódjék.” Az elvált magyar férj szerint kínai felesége éveken keresztül elrejtette előle valódi személyiségét és valódi érzelmeit. Egy magyar anyuka így beszélt kínai férje érzelmi megnyilvánulásairól összegyűlt tapasztalatairól: „a férjem nem mutatja ki az érzelmeit. Ők [a kínaiak] nem úgy szeretnek, ahogyan mi gondolkodunk a szerelemtől. A gyerekei szintén azt érzik, hogy nem szereti őket. És ő nem érti, hogy miért gondolják, hogy nem szereti őket.”

Morál és munkaetika

A kínai személyközi kapcsolatokra, az élet szerteágazó területeit érintő erkölcs és az etika normáira, azok változásaira ugyancsak irányult kutatói figyelem az antropológia területén.⁵⁰ Az erkölcs és az etika kultúraspecifikus jellegére több interjúalany is utalt a beszélgetések során. Egyik magyar beszélgetőpartnerem nagyon pozitívan jellemezte kínai partnere erkölcsi elveit és az életét irányító etikai elveket, és összekapcsolta azokat a közösségi jóért való cselekvés kínai ideáljával. A kínai feleségétől elvált magyar férfi saját személyes negatív tapasztalatait egy nagyobb trend tágabb kontextusában értelmezve úgy látta, hogy létezik egy erkölcsileg kétes megítélésű „a külföldi férfiak anyagi kiforgatására szakosodott érdek-házasság-ipar”, amelynek maga is áldozatául esett.

Kínai és magyar interjúalanyaim rendre szembeállították a magyar és a kínai munka ethoszát, és az összehasonlítás során magyarok és kínaiak megítélésében egyaránt a munkához való kínai viszonyulás jelent meg kedvezőbb megvilágításban. A vegyesházasság kihívásai, a család fogalmának szociokulturális értelmezései, valamint a munkaetika hármas összefüggésrendszeréről spekulálva érdemes felidézni Steven Harrell megállapítását. Harrell annak okait firtatta, hogy mi húzódhat a kínai

⁴⁹ Kovács Nóra: Transznacionális migráns vállalkozók gyermekgondozási stratégiái a gondozók tükrében: kínai gyerekek magyar otthonokban. *Regio*, 2019/3. 149–182.

⁵⁰ L. pl. Stafford, 2013; Kleinman et al., 2011.

munkamorál mögött. Szerinte a szocializáció és az anyagi haszonszerzés önmagukban elégtelen magyarázattal szolgálnak a Kínában érvényes munkagyakorlatokra. A szerző arra a következtetésre jutott, hogy a kínai szocializáció nem csupán a kemény munkát célozza meg, hanem a család javát szolgáló kemény munkát is.⁵¹

Összegzés, záró észrevételek

A kínai-magyar interetnikus párokra fókuszáló kvalitatív kutatás a magyarországi kínaiak integrációjának egy kevésbé feltárt jelenségre összpontosított. A egyes házasság nem bizonyult domináns párvalasztási stratégiának a Magyarországra érkezett kínaiak körében. A vizsgálat nem volt reprezentatív a magyarországi kínai népességre nézve, az állítások a megismert esetekre vonatkozóan fogalmazódtak meg.

A kutatási minta két eltérő típust körvonalazott. A „diákszerelem” típusba tartozó kapcsolatok jellemzően sikeresebbek és időben állandóbbak voltak, míg a „tipikus kínai vállalkozó” kapcsolattípushoz tartozók kevésbé tűntek tartósnak és sikeresnek. A kutatási mintában szereplő kapcsolatok közül jellemzően azok tűntek tartósabbnak, ahol a kínai fél nő volt. A nem elvált vagy nem külön élő párok aránya 53% volt azoknál a pároknál, ahol a kínai fél férfi volt, és 87% azoknál a pároknál, ahol a kínai fél nő volt (az elvált/nem elvált adat öt esetben hiányzott).

A házasság szociológiai irodalma alapján azt feltételezhettük, hogy a homogám, azaz a hasonló tulajdonságokkal rendelkező partnerek közti kapcsolatok időben valószínűleg tartósabbnak, mint a heterogám kapcsolatok, melyekben a partnerek hátterei között nagy a különbség.⁵² A vegyesházasságot célzó tanulmányok jelzik, hogy minél nagyobbak a kulturális különbségek a partnerek között, annál nagyobb a kapcsolat megszűnésének a kockázata. Jelen kutatás eredményei megerősíteni látszanak a heterogámiahipotézist. Minél nagyobb társadalmi, kulturális, iskolázottságbeli, nyelvi különbség állt fenn a kínai-magyar felek között, kapcsolatuk annál kevésbé bizonyult tartósnak és feszültségmentesnek.

A szakirodalom kiemelte a kínai családi kapcsolatok néhány jellegzetességét, és azt, hogy ezek viszonylag lassan változnak. A egyes párok tagjaival készült interjúk alátámasztották a szakirodalom állításait a házasság és a család fogalmainak erős szociokulturális beágyazottságáról, és a családi szerepelvárások, valamint a szerelem és az erkölcs kulturálisan kondicionált fogalmairól. Bizonyos konzervatív értékek elsősorban a vidéki környezetből származó magyar személyek és az ide érkező kínaiak között kapcsolódási felületet jelentettek.

⁵¹ Harrell, Stevan: Why do the Chinese work so hard? Reflections on an entrepreneurial ethic. *Modern China*, Vol.11. No.2. 1985. 203–226.

⁵² Kalmijn, 1998.

Bár a migrációs szakirodalom alapján a befogadó országban eltöltött idő nagyon fontos tényező a bevándorlók párkapcsolatokon keresztül is megvalósuló integrációjában, és minden bizonnyal ez lesz a hosszabb távú trend Magyarországon is, főleg a kínai második generáció párválasztásának esetében, a terepmunka adatai egy másik irányú, a kutatási eredményeket megerősítő jelenséget is körvonalaztak: több kínai transznacionális alapon dolgozó kínai férfi partnerpreferenciái módosultak az életútjuk során: többen választottak kínai párt az első, magyar partnertől való válás, különválás után. A párkapcsolati kudarc, valamint a kulturális generativitás⁵³ együttesen játszhatnak szerepet a párkapcsolati preferenciák változásában, a homogámabb kapcsolatok kialakítására irányuló törekvésben. Fontos hangsúlyozni, hogy az utóbbi évtizedekben a házassággal, a családi kapcsolatokkal, a gyerekekkel, valamint a szülői gyakorlatokkal kapcsolatos elképzelések nagyarányú változáson mentek keresztül Kínában és Magyarországon is. Érdeemes emellett felidézni, hogy a kutatás során megismert párok jó része évekkkel, egyes esetekben hosszú idővel a terepmunka előtt került kapcsolatba, így tapasztalataik a migrációs folyamat egy korábbi időszakát jellemzik.

Meg kell említeni azt is, hogy a magyarországi kínaiak a helyi nyelvet már jól beszélő, lényegesen beágyazottabb második generációjának helyzete a párkapcsolati piacon nagyon különbözik szüleik generációjától. A kínai-magyar interetnikus párkapcsolatok jövőbeli alakulása szempontjából ugyancsak jelentős, hogy a 2013 óta Magyarországra a letelepülési vízumkötvény-program keretében érkezett több ezer kínai bevándorló munkavégzése, életformája az 1990-es években munkavégzési céllal érkezettekétől eltérő habitusú népességet körvonalaz.

Sajnálatos módon a kutatásba több nőt, mint férfit sikerült bevonni, ezért az interjúk nyomán kirajzolódó kép inkább a női fél kapcsolatát, nézőpontját körvonalazza. Különösen szerencsés lett volna, ha az elemzésbe több kínai vállalkozó férfitől származó adat kerül be.

Bár a kutatás a kínai-magyar kapcsolatok bensőséges találkozási zónájára összpontosított, a kvalitatív adatokból kirajzolódó kép minden kutatói igyekezet ellenére a kínainál erőteljesebben jelenítette meg a magyar perspektívát.

A kutatás összefüggést állapított meg a társadalmi nem és az interetnikus párkapcsolati stabilitás, valamint a transznacionális mobilitás és a vegyes párkapcsolati instabilitás között a magyarok és kínaiak esetében.

Végül, több beszélgetőpartnerem emelte ki azt, hogy a partnerükkel meg tapasztalt érzelmi közelség, az intimitás és a bensőségesség nagyban segítette őket a kulturális másság megértésében és elfogadásában, még azokban a kapcsolatokban is, amelyek zátonyra futottak. Egyértelmű, hogy a látszólag univerzális érvényű fogalmak, mint például a házasság és a család, eltérő kulturális értelmezései

⁵³ Erikson, Erik H.: *The life cycle completed*. Extended version with New Chapters on the Ninth Stage of Development by Joan H. Erikson. New York: W. W. Norton, 1997.

önmagukban nem kell, hogy a kínai-magyar kapcsolatok feloldhatatlan konfliktusához vagy kudarcához vezessenek.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Barabantseva, Elena – Ní Mhurchú, Aoileann – Peterson, V. Spike: Introduction: Engaging geopolitics through the lens of the intimate. *Geopolitics*, 2019. 1–15. DOI: 10.1080/14650045.2019.1636558
- Barmé, Geremie R.: To Screw Foreigners is Patriotic: China's Avant-Garde Nationalist. *The China Journal*, No. 34. (1995). 209–234.
- Basch, Linda – Nina, Glick Schiller – Szanton Blanc, Cristina: *Nations unbound. Transnational projects, postcolonial predicaments and deterritorialized nation-states*. Gordon and Breach Science Publishers, 1994.
- Bélanger, Danièle – Tran Giang Linh: The impact of transnational migration on gender and marriage in sending communities of Vietnam. *Current Sociology*, 2011. Vol. (59)1. 59–77.
- Chua, Amy: *Battle hymn of the tiger mother*. Penguin Books, 2011.
- Chua, Amy: *The triple package: how three unlikely traits explain the rise and fall of cultural groups in America*. Penguin Books, 2014.
- Cong, Zhen – Silverstein, Merrill: Intergenerational Support and Depression among Elders in Rural China: Do Daughters-in-Law Matter? *Journal of Marriage and Family*, Vol. 70, No. 3. 2008. 599–612.
- Davin, Delia: *Woman-work: women and the Party in revolutionary China*. Clarendon Press, 1976.
- Davin, Delia: Book review on Domenach, Jean-Luc – Chang-Ming Hua (1987) *Le mariage en Chine*. Paris: Presses de la Fondation des Sciences Politiques. *The China Quarterly*, No. 113. (Mar., 1988.) 119–120.
- Davin, Delia: *Internal migration in contemporary China*. New York: St. Martin's Press, 1999.
- Dribe, Martin – Lundh, Christer: Inter-marriage and immigrant integration in Sweden: An exploratory analysis. *Acta Sociologica*, Vol. 2008. (51)4. 329–354.
- Efron Pimentel, Ellen: Just how do I love Thee?: Marital relations in urban China. *Journal of Marriage and Family*, Vol. 62, No. 1. (Feb., 2000.) 32–47.
- Erikson, Erik H.: *The life cycle completed*. Extended version with New Chapters on the Ninth Stage of Development by Joan H. Erikson. New York: W. W. Norton, 1997.
- Harrell, Stevan: Why do the Chinese work so hard? Reflections on an entrepreneurial ethic. *Modern China*, Vol. 11. No. 2. 1985. 203–226.

- Hohmann-Marriott, Bryndl E. – Amato, Paul: Relationship Quality in Inter-Ethnic Marriages and Cohabitations. *Social Forces*, Vol. 87, No. 2 (Dec., 2008.) 825–855.
- Kalmijn, Matthijs: Inter-marriage and homogamy: Causes, patterns, trends. *Annual Review of Sociology*, Vol. 24. 1998. 395–421.
- Kalmijn, Matthijs – de Graaf, Paul M. – Janssen, Jacques P. G.: Inter-marriage and the risk of divorce in the Netherlands: The effects of differences in religion and in nationality, 1974–94. *Population Studies*, Vol. 59, No.1. (Mar., 2005.) 71–85.
- Kalmijn, Matthijs – van Tubergen, Frank: A comparative perspective on inter-marriage: Explaining differences among national-origin groups in the United States. *Demography*, Vol. 47, No. 2. (May 2010.) 459–479.
- Kleinman, Arthur [et. al.]: *Deep China. The moral life of the person. What anthropology and psychiatry can tell us about China today*. Berkely: University of California Press, 2011.
- Kovács Nóra: Transznacionális migráns vállalkozók gyermekgondozási stratégiái a gondozók tükrében: kínai gyerekek magyar otthonokban. *Regio*, 2019/3. 149–182.
- Kwok-bun, Chan (ed.): *International Handbook of Chinese Families*. New York: Springer, 2013.
- Nyíri Pál: Egy transznacionális „közvetítő kisebbség”: kínai vállalkozók Magyarországon. In: Feischmidt Margit (szerk.) *Etnicitás. Különbségteremtő társadalom*. Budapest: Gondolat – MTA Kisebbségkutató Intézet, 2010. 141–151.
- Nyíri Pál: Kínai migránsok Magyarországon: Mai tudásunk és aktuális kérdések. In: Hárs Ágnes és Tóth Judit szerk.: *Változó migráció – változó környezet*. Budapest: MTA ENKI, 2010. 147–171.
- Somlai Péter – Tóth Olga: A házasság és a család változásai az ezredforduló Magyarországon. *EDUCATIO*, 2002/3. 339–348.
- Somlai Péter: *Család 2.0 Együttélési formák a polgári családtól a jelenkorig*. Napvilág Kiadó, 2013.
- Song, Miri: Is inter-marriage a good indicator of integration? *Journal of Ethnic and Migration Studies*. 2009. 330–348. DOI: 10.1080/13691830802586476
- STADAT 1.7. Magyarországon tartózkodó külföldi állampolgárok földrészek, országok és nemek szerint. (1995–)*(1/2) https://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_eves/i_wnvn001a.html?down=483
- Stafford, Charles (ed.): Ordinary ethics in China. *London School of Economics Monographs on Social Anthropology*, Volume 79. London: Bloomsbury, 2013.
- Watson, Rubie S.: Class differences and affinal relations in South China. *Man*, New Series, Vol. 16, No. 4. (Dec., 1981). 593–615.

AUTONÓMIA ELŐFELTÉTELEK

BERETKA KATINKA

A nemzetiségi autonómia Szerbiában: visszaemlékezés a kezdetek előtti időkre

1. A címválasztás magyarázata

Talán túlzásnak tűnhet a címet részletesen magyarázni, azonban mindezzel voltaképpen a tanulmány keretét is megadjuk. Először is, nem csak a vajdasági magyar autonómiáról lesz szó, habár kétségtelenül a vajdasági magyar elképzeléseknek sikerült leginkább érvényt szerezni a politikai lobbizás során, illetve a jogalkotási folyamatokban, és emiatt legtöbbször a nemzetiségi autonómia, azaz a nemzeti tanácsok ügyét „magyar ügyként” állítják be – egyébként nem alaptalanul, ám a jelen írás igyekszik ettől szélesebb kontextusban vizsgálni a nemzetiségi autonómia kialakulásának körülményeit Szerbiában. Korabeli újságcikkekből, politikai iratokból, személyes levelezésekből és beszélgetésekből szemezgetve próbáljuk igazolni, súlyozni a vajdasági magyar politika, a szerb kormányzat, az anyaország, a nemzetközi közösség és úgy általában a kilencvenes évek balkáni eseményeinek a szerepét a nemzeti kisebbségi tanácsok létrejöttében.¹ Másodszor, a kilencvenes évek elejétől a nemzeti kisebbségi tanácsok a szövetségi kisebbségvédelmi törvényben (2002) történő megjelenéséig terjedő bő tíz évvel foglalkozunk. Az úgynevezett politikai kezdettel. Ugyanis több kezdetről is beszélhetünk: a gondolat megszületésétől, majd rögzítésétől kezdve a különböző (kisebbségi) politikai programokban, a gondolat megvalósítását támogató (nemzetközi, belföldi) ígéreteken

* A szerző jogász az Union Egyetem Dr. Lazar Vrkatić Jogi és Üzleti Tanulmányok Karának docense, Újvidéken. E-mail: beretka.katinka@gmail.com

¹ A tanulmány a Társadalomtudományi Kutatóközpont Kisebbségkutató Intézetének támogatásával készült. A felhasznált interjúk gépelt változata (amelyből a beidézett részeket kurziváltuk) és a magángyűjteményből származó dokumentumok a TK KI digitális szövegtárában kutathatók. Vajdasági interjúk: https://file.tk.mta.hu/index.php/apps/files/?dir=/Shared/VAJ-DASAGI%20INTERJUK_2019%20TAVASZ&fileid=6087125 Szerbiai MNT előzményei, iratok: <https://file.tk.mta.hu/index.php/s/9NJXsHWEr2Deizc>

keresztül, egészen azok jogszabályi beágyazásáig. A 2002-es évi „jogi kezdetet” megelőző első autonómiakoncepciókról, pontosabban az azokra ható tényezőkről keveset tudunk, különösen, ha megpróbáljuk elvonatkoztatni a nemzetiségi autonómia megjelenését a (zárt ajtókon kívüli) politikai diskurzusokban a vajdasági magyar autonómiamozgalmaktól. És harmadszor, a tanulmány, bár objektivitásra törekszik, az utóbbi években publikált beszélgetések, illetve jelen írás kapcsán született interjúk is azt támasztják alá, hogy néha még a legeggyértelműbbnek tűnő kérdésekben sincs feltétlenül konszenzus. Mindenkinek megvan a saját változata egy-egy eseményről, amelyet jobb esetben jegyzőkönyvek, hivatalos feljegyzések vagy legalább a nyomtatott sajtó igazol. Ahol ez sikerül, abban az esetben a visszaemlékezés sem kizárólag szubjektív.

A bevezető után először is a nemzetiségi autonómia szerbiai kontextusával foglalkozunk: az autonómia intézményének különböző felfogásaival részben a titói Jugoszláviában, részben a rendszerváltozás utáni Szerbiában. Körbejárjuk, hogyan módosult az autonómia jelentéstartalma az elmúlt évtizedek alatt, elsősorban az országban, illetve, hogy ennek mennyire volt jelentősége volt a nemzeti kisebbségi tanácsok megalakulásában.

A tanulmány legterjedelmesebb része a nemzetiségi autonómia szerbiai evolúciójára ható egyes tényezők részletes ismertetése, több alfejezetre bontva a releváns faktorok bemutatását. Mivel az egyes próbálkozások gyakran egymással párhuzamosan történtek, illetve bizonyos szereplők egyszerre több vonatkozásban is megjelentek, a módszertan kiválasztásának döntő szempontja ebben az esetben nem az egyes tényezők fontossága, esetleg az események időbeli sorrendje volt; hanem kiindulópontként a vajdasági magyar autonómiatervek szolgáltak, amelyekből (részben) levezethető Magyarország szerepe, a szerbiai kormányzat/ellenzék és a nemzetközi közvélemény viszonyulása is a témához. Ennek megfelelően a vajdasági magyar politikumnak, Magyarországnak mint anyaországnak, a nemzetközi közösségnek, valamint a miloševići korszaknak szenteltünk külön alfejezetet.

A tanulmány időkeretét a szövetségi kisebbségvédelmi törvény 2002-es elfogadása zárja, amelyben a 19. törvénycikkely szól a nemzeti kisebbségi tanácsokról. Ennek a rendelkezésnek a szakmai előkészítése külön fejezetet érdemel (ez szám szerint negyedik a sorban), különösen a vajdasági magyar politikusok és szakértők részvétele, illetve elképzeléseinek hatékony érvényesítése miatt a munkacsoportban, sőt, még a munkacsoport megalakulása előtt a nemzetközi szervezetekkel, illetve a rendszerváltó szerb politikai erőkkkel való együttműködésük tükrében. A fejezet azonban nem elemzi, értékeli magát a törvénycikkelyt, sem pedig az arra vonatkozó politikai reakciókat.

Összegezve, az elkövetkezőkben a szerbiai nemzeti kisebbségek autonómiatestülete, a nemzeti kisebbségi tanácsok kialakulásának történetét járjuk körbe az 1990 (a perszonális autonómia megjelenése a Vajdasági Magyarok Demokratikus Közösségének /VMDK/ 1990. évi programjában) és 2002 (a nemzeti kisebbségi

tanácsokra vonatkozó első törvényi rendelkezés közzététele) közötti időszakban, a különböző résztvevők hozzájárulásának bemutatása és szükség szerint annak értékelése mellett választ keresve arra az alapvető kérdésre is, voltaképpen kinek/kiknek köszönhető, hogy közel tíz évnyi alkudozást követően a nemzeti kisebbségi tanácsok működése jogi alapot kapott (még ha ez a jogi alap igen kezdetleges és általános is volt). Bár egyértelmű válasz valószínűleg nincs, kétségtelen, hogy maga a kezdeményezés vajdasági magyar volt, amely kezdeményezést politikai előjelektől, külföldi támogatástól, belpolitikai együttműködéstől függően sikerült hol hatékonyabban, hol kevésbé hatékonyan érvényre juttatni az idők folyamán.

2. A nemzetiségi autonómia szerbiai kontextusa

A nemzeti kisebbségi jogok hierarchiájában az autonómia a legfelsőbb szinten helyezkedik el, melynek lényege, hogy meghatározott kisebbségi ügyekben a nemzetiségi csoport önállóan gyakorolhat hatásköröket az állam keretein belül. Valójában ez a jogi pozíciók maximuma, amelyet egy közösség elérhet (kiharcolhat) úgy, hogy ezzel egyidőben tiszteletben tartja az adott ország szuverenitását.² A szakirodalom megkülönbözteti a személyi elvű (nem területi) és a területi autonómiát. Alapvető különbség a két forma között, hogy ki, illetve mi az *autonóm*: egy, általában a nemzeti kisebbség által többségében lakott terület (régió, tartomány, megye, stb.), vagy pedig a nemzetiségi közösség tagjainak csoportja lakóhelyüktől függetlenül az országhatárokon belül.

A személyi elvű autonómia eredeti ausztromarxista felfogása a 20. század elejére datálódik, amikor is az elméletet létrehozó Karl Renner és Otto Bauer szembe ment az akkor divatos, kulturális szempontból homogén nemzetállam-koncepcióval, és a nemzetiségek részére saját önkormányzatot képzelt el oktatási, művelődési ügyeik önálló irányítása céljából. Ez a nemzetiségi önkormányzat azonban nem területi alapon szerveződött, hanem a nemzetiségi választói névjegyzékbe/névjegyzékekbe szabadon feliratkozott egyének közössége választotta meg, és közhatalmi jogosítványait az ország teljes területén gyakorolhatta.³ Voltaképpen a ma Szerbiában működő nemzeti kisebbségi tanácsok is ezt a logikát követik. Másrésről, ez a Renner–Bauer féle elmélet kimondottan ellenkezett Lenin nemzeti kérdésre vonatkozó téziseivel is, mely szerint a nemzetek önrendelkezésre való

² Brunner, Georg – Herbert Küpper: European Options of Autonomy: A Typology of Autonomy Models of Minority Self-Governance. In: Gál, Kinga (ed.): *Minority Governance in Europe*. Budapest: Local Government and Public Service Reform Initiative of the Open Society Institute, 2002 19.

³ Renner, Karl: State and Nation. In: Nimni, Ephraim (ed.): *National Cultural Autonomy and its Contemporary Critics*. London: Routledge, 2005. 13–41. Bauer, Otto: *The Question of Nationalities and Social Democracy*. Minneapolis and London: University of Minnesota Press, 2000.

joga politikai önrendelkezés, azaz magába foglalja az országtól való elszakadást és új, saját állam létrehozását. Lenin tézisében a kulturális-nemzeti autonómia negatív kicsengésű, figyelemmel a kultúra nemzetek feletti jellegére, és amelyet a következő idézet is jól illusztrál: „A mi feladatunk, hogy feláldozzuk magunkat a teljes demokráciáért és valamennyi nemzeti privilégium felszámolásáért, és hogy egyeítsük a német munkásokat Oroszországban a többi nemzet munkásával a szocializmus nemzetközi kultúrájának fenntartásával és fejlesztésével.”⁴

A nemzeti(ségi) kérdés lenini stílusú, területi alapú rendezése azonban nem volt idegen a szocialista Jugoszláviától, hiszen az országban is az alkotmányosan nemzetként (*narod*) elismert közösségek (szerb, horvát, szlovén, macedón, montenegrói, bosnyák) által többségében lakott területeken alakították ki a föderáció szuverén tagköztársaságait. Másfelől azonban a jugoszláv megoldás nem teljesen egyezett meg a Lenin által elképzelttel, hiszen különbséget tett az államalkotó nemzetek, illetve a nem államalkotó, ún. nemzetiségek (*narodnost*) között; és ez utóbbiak részére csak fokozatosan ismert el, már-már az egyenrangúság felé mutató jogokat (például a nyelvhasználat terén).⁵ Ennek megfelelően a Vajdaság területén koncentráltan élő, nagyszámú magyar és a Koszovóban élő, szintén nagyszámú albán közösség „nem kapott” saját tagköztársaságot, hanem áthidaló megoldásként autonóm tartományok keretén belül gyakorolhatták idővel a kvázi tagországi jogosítványait (a tartományokban élő többi nemzettel és nemzetiséggel együtt).

A valamikori Jugoszláviában a nem államalkotó nemzeti közösség, azaz nemzetiségek vertikális önszerveződésének tilalma⁶ miatt az autonómia elsősorban a Vajdaság és Koszovó-Metóhia tartományok *területi autonómiájaként* jelent meg, amelyek, különösen az 1974-es szövetségi alkotmányt követően, széles körű kisebbségi jogokat biztosíthattak (és biztosítottak) az ott élő nemzetiségi közösségeknek az oktatás, a hivatalos nyelvhasználat, a kultúra terén.⁷ Míg azonban Ko-

⁴ Lenin, Vladimir Ilyich: *Theses on the National Question*. 1913. <https://www.marxists.org/archive/lenin/works/1913/jun/30.htm> (letöltés ideje: 2020. október. 30.)

⁵ A jugoszláv jogszabályokban a testvériség-egység szellemiségének térhódításával fokozatosan hagyták el a nemzeti kisebbség kifejezést, illetve általában a kisebbségi jelzőt, és tértek át a nemzetiség szó használatára.

⁶ Hornyák Árpád: A jugoszláviai különút kisebbségpolitikai következményei. Magyarok a horvát, szerb és szlovén tagköztársaságokban. A vajdasági autonómia és a magyarok 1945–1989. In: Bárdi Nándor – Fedinec Csilla – Szarka László (szerk.): *Kisebbségi magyar közösségek a 20. században*. Budapest: Gondolat Kiadó – MTA Kisebbségkutató Intézet, 2008. 250–255.

⁷ Habár létezett egyfajta magyar kulturális intézményrendszer a Vajdaságban (magyar könyvtárak, újságok, magyar tannyelvű tagozatok az oktatás valamennyi szintjén, magyar színházak stb.), azt jogi értelemben semmiképpen sem tekinthetjük a magyar nemzetiség kulturális autonómiájának, különösen mert a Kommunista Párt által kinevezett és irányított, illetve annak pártpolitikai céljait követni kénytelen (magyar) káder vezette a művelődési, oktatási, tájékoztatási intézményeket (illetve azok nagy részét), nem pedig a magyar közösség által per se demokratikus úton megválasztott vezetők. Igaz voltak a rendszerrel szembeforduló próbálkozások, de azokat rendre elfojtották.

szóvó az albán lakosság többségi aránya miatt az államalkotó szerbséghez képest akár nemzetiségi területi autonómiaként is definiálható volt (természetesen csak elméleti síkon), a Vajdaság olyan multinacionális területi autonómia, amelyben több nemzetiség és a többséget alkotó szerb nemzet hagyományos együttélése indokolta az autonómiával együtt járó többlet hatásköröket.⁸

Az 1990. évi szerbiai alkotmány kihirdetését és azzal együtt a két tartomány törvényhozó és egyéb autonóm hatásköreinek megvonását, megcsonkítását követően⁹ továbbra is megmaradt az autonómia – értsd a területi autonómia – iránti igény, azonban az nem volt összeegyeztethető a decentralizációval szemben a központosított kormányzást preferáló szerb nemzetállami törekvésekkel. Ezt az állapotot súlyosbította, hogy a koszovói autonómia kérdése még kifejezettebben jelent meg az albán nemzetiség (külső) önrendelkezésének eszközeként, mint korábban. A vajdasági autonómia ilyen fokú összekapcsolása (sőt, kiegyenlítése), egy vagy akár több nemzeti kisebbség autonómiatörekvéssel – már csak a lakosságon belüli számarányok miatt – sem kerülhetett szóba. Miközben a koszovói intézményrendszer egybeesett az albán intézményrendszerrel, addig a vajdasági autonómia – a tartomány többnyelvű, többnemzetiségű jellegéből kifolyólag – nem helyettesíthette egyetlen nemzeti közösség – így a magyar közösség – intézményrendszerét sem, legfeljebb kiegészíthette azt. Ez egyébként ma sincs másként. Másrésztől, ki-mondottan a magyar közösségnek sokkal jobb keretet nyújthatott az érvényesülés szemszögéből nézve,¹⁰ hiszen az 1991. évi népszámlálás eredményei szerint a magyar közösség a tartományi lakosság jelentős, 16,8%-át tette ki – a szerb közösség éppen, hogy többségi, 56,8%-ához képest.¹¹ Talán ez is generálta az egyébként ma is néha megjelenő vádaskodásokat, hogy a vajdasági magyar autonómiamozgalom

⁸ Korhecz Tamás, Autonómiák és regionális modellek Európában. In: Szakács Ildikó Réka (szerk.): *Nemzetpolitikai ismeretek*. Szeged: SZTE ÁJTK NRTI, 2017. 145–189.

⁹ Az 1990. évi alkotmány kihirdetéséig Vajdaság és Koszovó törvényhozó, végrehajtó, alkotmányozó hatalommal, saját igazságszolgáltatással, Nemzeti Bankkal (igaz, saját pénznemmel nem) rendelkezett. 1990 után viszont ebből semmi sem maradt. A tartományi hatalom felszámolása azt jelentette, hogy az állam (értsd Szerbia) törvényeit végrehajtó tartományi rendeleteket hozhattak csak, és azokkal is legfeljebb a törvény betűjét ismételték meg. Semmiféle önálló normatív tevékenységre nem volt mód a tartomány területén. A bírósági rendszert központosították (ez igazán negatív hatással volt a kisebbségi nyelvű eljárásvezetésre, a nemzetiségi bírák, ügyészek részarányos foglalkoztatására), a tartományi alkotmányt tartományi státútum váltotta fel, amely kötelezően valamennyi szerbiai törvénnyel összhangban kellett, hogy álljon. Ergo, a tartományi autonómia csak a nevében volt autonóm, de valójában egy minden politikai szubjektivitást nélkülöző közigazgatási egységgé silányult. Ustav Republike Srbije, Službeni glasnik RS, 1/1990, 109. szakasz.

¹⁰ Losonc Márk – Tóth Szilárd János: Beszélgetés Vékás Jánossal. In: Losonc Márk – Rác Krisztina (szerk.): *A vajdasági magyarok politikai esztörténete és önszerveződése 1989–1999*. Budapest: L'Harmattan, 2018a. 301–327.

¹¹ Republika Srbija Republički zavod za statistiku: Stanovništvo i domaćinstva Republike Srbije prema popisu 1991. godine. Beograd: Republički zavod za statistiku, 1995.

a szeparatizmust tűzte a zászlajára – különösen a VMDK magyar önkormányzatokat is magába foglaló hárompilléres koncepciójának megszületése után. A területi elhatárolódás azonban még a magánbeszélgetésekben sem jelent meg.¹² Valójában a belföldi szereplők mind tudták, hogy „a magyarok nem veszélyesek már régóta a szó semmilyen értelmében, mert demográfiailag annyira legyöngültek, hogy se nem jelentettek olyan hatékony erőt, se nem bonyolítottak le semmilyen olyan tevékenységet, ami virtuálisan valami fajta államiság felé mutatott volna.” (Losonc Alpár)¹³

„Abban az időben, amikor Jugoszlávia éppen, hogy csak szétesett, a területi elhatárolódás gondolata nagy bűn volt, a Vajdaság autonómiájának gondolata egy kis bűn volt, a személyi elvű autonómiával kapcsolatban pedig egyszerűen maga az akkori politikai elit sem tudott mit kezdeni.” (Józsa László)¹⁴ Ez is (és ahogyan a továbbiakban bemutatásra kerül, ezernyi más ok is) közrejátszott abban, hogy a perszonális autonómia gondolata csak jó sok év múltán ágyazódott be a nemzeti kisebbségek jogainak és szabadságainak védelméről szóló, akkor még szövetségi törvény (2002) 19. szakaszába: „A nemzeti kisebbségek tagjai nemzeti tanácsot választhatnak az Alkotmányban szavatolt önkormányzathoz való joguk érvényesítése céljából a kultúra, az oktatás, a tájékoztatás és a hivatalos nyelv- és íráshasználat terén. / A nemzeti tanács képviseli a nemzeti kisebbséget a kultúra, az oktatás, a tájékoztatás és a hivatalos nyelv- és íráshasználat területén, részt vesz a döntéshozatalban, vagy dönt az említett területekre vonatkozó egyes kérdésekről, és e területeken intézményeket alapít.”¹⁵ Az alapvető kérdés tehát, amelyet a tanulmányban boncolgatunk, hogy voltaképpen ez a gondolat honnan eredt, milyen fázisokon ment keresztül, míg végül jogszabályi alakot öltött az idézett törvényhelyben.

¹² Losonc Márk – Tóth Szilárd János: Beszélgetés Csorba Bélával. In: *Losonc Márk – Rác Krisztina* (szerk.): *A vajdasági magyarok politikai esztétörténete és önszerveződése 1989–1999*. Budapest: L'Harmattan, 2018b. 207–228.

¹³ Losonc Alpár vajdasági magyar filozófus, közgazdász, rendes egyetemi tanár. 2018 óta a Szerb Tudományos és Művészeti Akadémia levelező tagja.

¹⁴ Józsa László ügyvéd, politikus, a Páncs-kormányban emberi jogi és kisebbségi helyettes államtitkár, az Ideiglenes Magyar Nemzeti Tanács és 2002–2010 között a Magyar Nemzeti Tanács elnöke.

¹⁵ Törvény a nemzeti kisebbségek jogainak és szabadságjogainak védelméről (A JSZK Hivatalos Lapja, 11/2001. szám, Szerbia és Montenegró Államközösségének Hivatalos Lapja, 1/2003. szám – Alkotmányos Alapokmány és az SZK Hivatalos Közlönye, 72/2009. szám – másik törvény, 97/2013. szám – AB határozat és 47/2018. szám) 19. szakasz 1–2. bekezdés.

3. A nemzeti kisebbségi tanácsok evolúciójára ható tényezők

A múlt évezred utolsó évtizedében az autonómia egyike volt a fontosabb mobilizációs tényezőknek (Korhecz Tamás szóhasználatára szerint),¹⁶ különösen a Balkánon, de akár a tágabb régióban is (lásd például a székelyföldi autonómiamozgalmat). Nagy tömegeket lehetett mozgósítani mind az autonómia mellett, mind pedig ellen (függetlenül annak konkrét fajtájától). *„Azt gondolom, hogy a 90-es éveknek majdnem az egésze, de az első fele mindenképpen az autonómia jegyében telt el. S ennek köze van ahhoz a folyamathoz, ami a közép-kelet-európai szocialista államoknak az összeomlását jelenti és a liberális demokrácia és a kapitalizmus térhódítását. Ekkor éri el a csúcspontját a kisebbségi különjogok vagy kollektív jogoknak a nemzetközi kodifikációja. ... És ebben az időszakban dönt el az, hogy igazából a húr meddig feszíthető, meg hogy mire van valójában fogadókészség.”* (Korhecz Tamás)

Habár nem egyforma fajsúllyal és különböző időszakokban, de az autonómia kérdése több szintéren is megjelent Európa-szerte, illetve az egész világon, amelyek végezetül együttesen formálták a nemzeti kisebbségi tanácsok szerbiai koncepcióját.

Nemzetközi/európai viszonylatban az autonómia elsősorban a béketeremtés eszközeként, a kilencvenes évek jugoszláv háborújának egyik lehetséges megoldásaként szolgált, de az is igaz, hogy maga a nemzetiségi önkormányzatok kérdése a nemzetközi rendezési tervekben igen burkoltan és gyakran téves értelmezési rendszerben jelent meg. A „nemzetközi prioritási listán” a valamikori szocialista Jugoszláviában hagyományosan kisebbségi státusban élő nemzetiségi csoportok kollektív jogok kiterjesztésére irányuló kezdeményezései a második (vagy sokedik) helyet foglalták el, ugyanis a velük szemben elkövetett etnikai, nyelvi, vallási alapú atrocitások megszüntetése volt a nemzetközi közösség alapcélja.

Jugoszláv (pontosabban ezen a ponton inkább exjugoszláv) viszonylatban az immáron már független nemzetállamokban a nemzeti kisebbségekké vált valamikori államalkotó nemzetek „kallódó” státusának egyik – bár később nem realizálódott – megoldása az önálló/párhuzamos intézményrendszer felállítása volt, legalábbis a nemzeti identitás megőrzése szempontjából fontos területeken. Ez azonban csak elméleti síkon jelent meg, a gyakorlatban semmilyen kezdeményezést nem ismerünk, amely ténylegesen tett volna azért, hogy (a példa kedvéért) a szerbiai horvátoknak vagy a horvátországi szerbeknek valamiféle önkormányzatiságot ismerjenek el.

Szerbiai viszonylatban az autonómia bármely változatával való mély ellenszégülés mind az „új”, mind pedig a hagyományos kisebbségi közösségek autonómiaharcát komoly akadályok elé gördítette, azonban politikai alkukért cserébe nem

¹⁶ Korhecz Tamás alkotmánybíró, rendes egyetemi tanár, tartományi kisebbségi titkár 2002–2010 között, a Magyar Nemzeti Tanács elnöke 2010–2014 között.

feltétlenül lehetetlenítette el. Fontos hangsúlyozni, hogy a jugoszláv hagyományok miatt a szerb közvélemény az autonómiát területi autonómiaként ismerte, a nemzetiségek részére esetlegesen kialakítandó kulturális autonómia, nemzetiségi önkormányzat létrehozása teljes mértékben ismeretlen volt, és a tudatlanság miatt is bármilyen hasonló elképzelés a további (újabb) területvesztés potenciális veszélyforrásként jelent meg.

Magyar-magyar viszonylatban az újonnan létrejött vajdasági magyar pártok ön kifejezése, önigazolása a különböző autonómiakoncepciókban nyilvánult meg, amelyeket egymástól eltérő logikák mentén igyekeztek prezentálni a szavazók előtt, illetve érvényre juttatni a szerb (illetve szövetségi) parlamentben. Ebből a szempontból különböző érdemeket írhatunk az egyes vajdasági magyar pártok javára az autonómiamozgalom egyes szakaszaiban. Magyarország szerepe, illetve viszonyulása, aktivitása vagy éppen tartózkodása a jugoszláv események alakulásának tükrében változott, figyelemmel saját politikai céljaira, a vele szemben támasztott nemzetközi/európai elvárásokra.

A továbbiakban a nemzetiségi autonómia evolúciójára ható tényezők rendezésében kiindulópontként a vajdasági magyar autonómiatervek szolgálnak, amelyekből (részben) levezethető Magyarország szerepe, a szerbiai kormányzat/ellenzék és a nemzetközi közvélemény viszonyulása is. Ugyanis bármennyire szeretnénk függetleníteni a nemzetiségi autonómia kérdését Szerbiában a vajdasági magyar ambícióktól, ahogyan majd az a következőkben bebizonyosodik, mindig volt legalább egy vajdasági magyar résztvevője az idevágó nyilvános/félhivatalos diskurzusoknak.

3.1. *A személyi elvű autonómia a magyar kisebbségi politizálásban*

Az első hivatalos autonómiaprogram a Vajdasági Magyar Demokratikus Közösség (VMDK) Tanácsa által 1990. november 6-án Újvidéken elfogadott dokumentum: *Önkormányzatot! Kezdeményezés a személyi elvű kisebbségi önkormányzat létrehozatalára* címmel. Ennek értelmében a Szerbiában élő magyar választópolgárok demokratikus úton megválasztanak a vajdasági magyarok önkormányzati tanácsát mint a perszonális autonómia közjogi testületét, amelynek az oktatás, a kultúra és a tájékoztatás területén hozott határozatai és álláspontjai a javaslat erejével bírnának a képviselőházi eljárásban. A területi autonómia csak később, Hódi Sándor intervenciója és közreműködése mentén került bele a VMDK programjába: „Nem értettem, milyen megfontolásból erőltetik kizárólag a személyi autonómiát, hiszen ez a túléléshez kevés.”¹⁷ Másfelől már ezen a ponton kilágylott az észak-bácskai és a dél-bácskai magyarság egyes vezetői, képviselői között fennálló bizonyos fokú ellentét. Csorba Béla erre így emlékezett vissza: „Mi a perszonális autonómia

¹⁷ Losoncz Márk – Tóth Szilárd János: Beszélgetés Hódi Sándorral. In: Losoncz Márk – Rác Krisztina (szerk.): A vajdasági magyarok politikai eszméletörténete és önszerveződése 1989–1999. Budapest: L'Harmattan, 2018c. 285.

modelljét általános érvényűként fogtuk fel, amit kiegészíthet a területi autonómia, de nem helyettesítheti azt, hiszen ez utóbbi etnikailag nem egy vegyértékű. Mások viszont a perszonális autonómiát a szórványok számára tartották volna fenn, afféle csökkent értékű önkormányzatiságként.”¹⁸

A VMDK *A vajdasági magyarság a rendszerváltásban* elnevezésű dokumentuma szintén említést tesz a vajdasági magyarság önkormányzati tanácsáról, amelynek „demokratikus, reprezentatív testületnek kell lennie, amely demokratikus választások útján jön létre, demokratikus ellenőrzés közepette, és amely közvetlenül kifejezi a vajdasági magyarok érdekeit”¹⁹, de a magyar önkormányzatra vonatkozó bővebb rendelkezéseket csak később, a VMDK kanizsai közgyűlésén, 1992. április 25-én elfogadott, a magyar autonómia immáron már három pilléren nyugvó tervezete tartalmazta. A három pillér magába foglalta 1) a területileg összetartozó, különleges státussal rendelkező magyar többségű községek által alkotott Magyar Autonóm Körzetet, 2) a szórványban élő magyarság azon településein, ahol a helyi magyarság egyszerű többségben él, a magyar helyi önkormányzatokat, illetve 3) a személyi (perszonális) önkormányzatot. Ez utóbbi a tervezet szerint parlamenttel, mint „legfelsőbb szintű törvényhozó testülettel”, (végrehajtó) tanáccsal és elnökkel rendelkezne, és hatásköreit tekintve a magyarság nemzeti, etnikai és nyelvi önazonosságának, valamint oktatási, művelődési, tájékoztatási és nyelvhasználati közösségi jogainak érvényre juttatására és védelmére, illetve a történelmi hagyományok, a tárgyi és szellemi kultúra ápolására, gyarapítására és erősítésére fókuszálna.²⁰ Ennek a tervezetnek ma már jóformán mindenki, politikai meggyőződéstől, hátterétől függetlenül elismeréssel adózik, hiszen „[e]gy korszakos mű volt, amelyben nyilvánvalóan az utódállamok politikai közgondolkodásával és politikai elitjének álláspontjával szembemenő dolgokról volt szó.” (Józsa László) A dokumentum szinte minden részletre kiterjedt, ami az autonómia kapcsán kérdésként felmerülhet, azonban az akkori alkotmányjogi kereteket és a szövegezését tekintve további kidolgozásra szorult (volna) ahhoz, hogy tényleges törvényjavaslat formájában a parlament elé kerüljön. „Az autonómia-koncepciót olvasva az ember láthatja, hogy azt alapvetőleg nem jogászok írták. Azt mondják, hogy Hódi Sándor dolgozott legközvetlenebbül rajta, Hódi Sándor pedig pszichológus... Tehát, azt akarom mondani, hogy ez nem jogi dokumentum, ez egy politikai dokumentum volt.” (Korhecz Tamás) Ezt egyébként maga Hódi Sándor is alátámasztotta: „...politikai döntést akartunk hozni, mondtam, a szöveg kizárólag arra szolgál, hogy a tagságot meggyőzze. Aztán majd ráérünk keresni jogászokat, akik jogi nyelven megformázzák törekvéseinket.”²¹

¹⁸ Losoncz – Tóth, 2018b. 215.

¹⁹ VMDK: A vajdasági magyarság a rendszerváltásban. Ada, 1991. április 13.

²⁰ VMDK: Kezdeményezés a Szerb Köztársaságban élő magyarság önkormányzatának létrehozására. 11§, 17§. Magyarkanizsa, 1992. április 25.

²¹ Losoncz – Tóth, 2018c. 286.

A pártszakadást követően a VMDK 1995. március 11-ei közgyűlésén tovább finomította az ún. magyar autonómia modelljét, és még részletesebben kidolgozta a területi autonómia kérdéskörét a Magyar Autonóm Körzeten kívül. A perszonális autonómia tekintetében pedig szervezeti változtatásokat eszközölt: immáron az autonómia legfelsőbb szerve a kétkamarás Vajdasági Magyarok Gyűlése lett, mely a Politikai és a Perszonális Autonómia Tanácsból áll, a végrehajtó szerv pedig az Ügyintéző Bizottmány.²²

1994. június 18-án, főleg a VMDK-ból kilépett tagokból tömörülve megalakult a Vajdasági Magyar Szövetség (VMSZ), amely elsősorban a vajdasági magyarság kulturális autonómiájáért és a Vajdaság tényleges autonómiájának visszaállításáért szállt síkra az első programjában.²³ *„Ekkorra már teljesen világos volt az, hogy a magyar területi autonómia fogalmával közép-, de valószínűleg hosszú távon nem lehet semmit sem kezdeni. Ez a fölismerés arra volt jó, hogy a VMSZ a retorikájának a kezdeti idején ezt a kérdést, tehát a területi autonómiát, nem forszírozta, pontosabban inkább agyonhallgatta. És ez az agyonhallgatás a mai napig érvényes.”* (Józsa László) A VMSZ szintén hárompilléres autonómiatervében, amelyet Kasza József kezdeményezésére fogadtak el, bár megjelenik az ún. Körzeti Önkormányzat, mint a területi önszerveződés alapja, azt maga a dokumentum is a középtávú tervek közé sorolja. Átmeneti (rövid távú) megoldásnak a fennálló szerbiai közigazgatási rendszerbe illeszkedő Magyar Autonóm Körzet létrehozását javasolták, amely voltaképpen kisebb szabálmódosításokkal, körzethatárok átrajzolásával teremtette volna meg a magyar többségű önkormányzatok, illetve települések körzetét. Ami a perszonális autonómiát illeti, a VMDK-val ellentétben a VMSZ által elfogadott elképzelés öt tematikus testület létrehozásából indult ki (Politikai, Oktatási, Művelődési, Tájékoztatási és Tudományos Tanács), amelyek összetétele a már meglévő intézményrendszer magyar tagjaiból, a magyar illetőségű szervezetek delegáltjaiból, valamint a magyar képviselőkől állt volna össze, és a tevékenységét a vajdasági (vagy felsőbb) szervek által oktatásra, művelődésre, tájékoztatásra és tudományra elkülönített eszközök 17 százaléka, azaz a magyarok vajdasági részaránya szerinti százalékban fedezték volna.²⁴ Habár a VMDK-n belüli konfliktus eredendően nem az autonómia különböző felfogásából eredt, a későbbiekben a VMSZ-t rendre autonómiaellenesnek kiáltották ki – és nem csak a területi autonómia háttérbe szorítása miatt; bár későbbiekben ez kapott nagyobb hírverést. A VMDK elnöksége erről így fogalmazott: *„A VMDK politikai ellenfelei vagy nem akarnak egyáltalán autonómiát, vagy pedig megelégednének formális autonómiával, amely nem tartalmazza sem a politikai szubjektivitás elvét és ezzel*

²² VMDK: Kezdeményezés a Szerb Köztársaságban élő magyarság önkormányzatának létrehozására. 1995. március 11.

²³ VMSZ: Magyarként itt maradni. Szabadka, 1995. június 17.

²⁴ VMSZ: A vajdasági magyarok önszerveződésének alapjairól szóló megállapodás terveze-
te. 1996. január 18.

*összefüggésben az önálló döntéshozatal igényét, sem pedig a sokak számára nem túl vonzó, lefelé, a magyarok felé irányuló felelősséget.*²⁵

1997. február 22-én megalakult a Vajdasági Magyar Demokrata Párt (VMDP), amely elsősorban a VMDK-ból kivált tagokat tömörítette, Ágoston Andrással együtt, és a VMDK eszméi, illetve politikai örökösének tekintette magát.²⁶ Fél év múlva a VMDP Választmánya elfogadta *A perszonális autonómia modellje* című dokumentumot,²⁷ amely már az elnevezésében is jelzi, hogy szakít az addigi területi koncepciókkal, és (újra) csakis a személyi elvű önkormányzatra fókuszál.

„Ami számomra nagyon fontos elem volt, az az a közös autonómiakoncepció, ami miatt 98-ban egy asztal mellé kényszerítette a FIDESZ-kormány az akkori három magyar pártot. És itt a bombák, bombázás árnyékában megszületett egy közös autonómiakoncepció. Szerintem az a legtöbb, amit valaha ez a koordináció ilyen szempontból elért; amit végül az Ágoston András nem írt alá, de végig részt vett benne, és amelyre ő is rábólintott.” (Korhecz Tamás) *A Vajdaság és a Vajdasági Nemzeti Közösségek önkormányzatának politikai és jogi keretéről szóló megállapodás*²⁸ azért is jelentős, mert voltaképpen megalapozta az Ideiglenes Magyar Nemzeti Tanács (IMNT) megalakítását, és több, a jövőendő nemzeti tanácsra vonatkozó eleme a ma hatályos nemzeti kisebbségek nemzeti tanácsairól szóló törvény rendelkezéseiben is visszaköszön.²⁹ A megállapodásba foglaltak szerint „a vajdasági magyar nemzeti közösség közvetlen, egyenlő, általános és titkos választások útján létrehozza a Magyar Nemzeti Tanácsot, amely a vajdasági magyarok perszonális önkormányzatának legfelső szerve”, szabadkai székhellyel (3.3 pont). Hatásköreit tekintve a magyar nemzeti közösség kulturális, oktatási-nevelési, nyelvhasználati és egyéb, az identitással összefüggő jogaival kapcsolatban jogosult dönteni (például a nemzeti szimbólumok használatáról), azaz az elképzelés egy kulturális-perszonális autonómiát irányozott elő. Az akkori tervek szerint a soron következő tartományi választásokkal egyidőben rendezték volna meg az első közvetlen nemzeti tanácsi választásokat a magyar választói külön névjegyzék alapján, amelynek összeállítása az addig működő IMNT megszűnését is jelentette volna (3.8. pont). Kis kitérő az időben: a Magyar Nemzeti Tanács végül a 2002-es kisebbségvédelmi törvény rendelkezései nyomán alakult meg, közvetett módon (elektorok választották meg), a választói névjegyzéket pedig csak 2010-ben sikerült felállítani.

²⁵ A VMDK Elnöksége: Állásfoglalás a válságról. Ada, 1994. június 15.

²⁶ Ez a megállapítás annyiban vitatható, hogy maga a VMDK nem szűnt meg, hanem továbbra is működött a VMDK megmaradt tagságával, Páll Sándor vezetésével.

²⁷ VMDP: *A perszonális autonómia modellje*. Temerin, 1997. november 8.

²⁸ VMSZ: *Vajdaság és a Vajdasági Nemzeti Közösségek önkormányzatának politikai és jogi keretéről szóló megállapodás*. 1999. július 5.

²⁹ A közvetlen választásra vonatkozó rendelkezések, a hatáskörök a kulturális autonómia területén, az állami intézmények alapítói jogainak gyakorlása, a pályázatok kihirdetése, az oktatási tantervek kidolgozásában való részvétel a hatályos nemzeti tanácsi törvény részét képezik.

Az 1999. július 10-i budapesti tárgyalás után a Magyar Köztársaság Külügyminisztériuma augusztus 10-én elküldte az IMNT-re vonatkozó dokumentumot az USA külügyminisztériumának, illetve a Nemzetbiztonsági Tanács Európai Főigazgatóságának. Ezt a lépést egyébként a szerb kormány élesen elítélte,³⁰ akárcsak magának az IMNT-nek a megalakulását 1999. augusztus 20-án.³¹ „*Próbáltunk egy egyelőre pontosított kompetenciák nélküli autonómiaképletet az asztalra tenni. Mutatni, hogy hogyan is nézzen ez ki, és mutatni azt is, hogy ez nem a világvége a többség számára sem.*” (Várady Tibor) A jugoszláv emberi jogi és kisebbségügyi miniszter mégis államellenes cselekedetnek minősítette: mivel egyetlen szerbiai jogszabály sem irányozta elő a nemzeti kisebbségek kollektív jogait, magától értődően ezért az IMNT is megfelelő jogi megalapozás nélkül született meg.

„*Az IMNT értelemszerűen nem jöhetett létre választások révén. Azonban olyan formulát akartunk kitalálni, hogy a választásokon már részt vett, megméretett, legitimitást elnyert személyek funkciójukból kifolyólag kerüljenek be az Ideiglenes Magyar Nemzeti Tanácsba.*” (Józsa László) Így az összesen 61 tagot számláló testületben a Jugoszláv Szövetségi Képviselőház a vajdasági magyar politikai pártok képviselőjében megválasztott 3, a Szerb Köztársaság Népképviselőházának 4, valamint a Vajdaság Autonóm Tartomány Képviselőházának 11 képviselője kapott helyet, továbbá a vajdasági magyar politikai pártok képviselőiként megválasztott helyi önkormányzati képviselők együttese, figyelembe véve a párhovatartozási arányokat (ez 37 tanácstagot jelentett), és a vajdasági magyar pártok 6 képviselője. Az IMNT munkájában a VMSZ-en és VMDK-n kívül csak a Vajdasági Magyar Polgári Mozgalom (VMPM)³² vett részt, a VMDP, a Vajdasági Magyarok Kereszténydemokrata Mozgalma (VMKDM)³³ és a Kereszténydemokrata Tömörülés (KDT),³⁴ egyebek mellett éppen a tagsági felépítmény miatt, ellenezte az intézményt. A VMDP nem mutatott különösebb érdeklődést egy ideiglenes testület iránt, amellyel, véleményük szerint, a VMSZ valójában a vajdasági magyarok választási névjegyzékének a felállítását akarta megakadályozni.³⁵ A VMKDM pedig nem kívánt együttműködni azokkal a képviselőkkel – az IMNT tagjaival –, akik

³⁰ Wágner Tamás Zoltán: A vajdasági magyarság politikai kronológiája 1989–1999. In: *Losoncz Márk – Rác Krisztina* (szerk.): A vajdasági magyarok politikai eszméletörténete és önszerveződése 1989–1999. Budapest: L'Harmattan, 2018. 394.

³¹ Az IMNT első elnöke a VMSZ akkori elnöke, Kasza József volt, akitől az elnöki pozíciót Józsa László vette át, miután Kasza kormányalelnök lett.

³² 1995. március 18-án, Zentán alakult, elnöke Böröcz József. Programja a VMDK háromlépcsős autonómia-konceptiójának alternatívájaként jelent meg.

³³ 1997. január 26-án, Úvidéken alakult, elnöke Papp Ferenc, a VMDK helyi szervezete addigi elnöke.

³⁴ 1997. július 4-én alakult, elnöke Tóth Horti Gábor korábbi VMSZ-es alelnök. A VMSZ frakciójaként kívánt működni továbbra is a párton belül, de ezt Kasza József elutasította.

³⁵ Hódi Sándor: Magyarok a forrongó Szerbiában. <http://hodi.vmmi.org/delivegeken/Magyar-Msz-1.htm> (letöltés ideje: 2020. október. 20.)

a VMSZ és a Szerbiai Demokratikus Ellenzék közös listáján jutottak mandátumhoz. „A gyakorlatilag ismeretlen számú magyar szavazattal rendelkező két párt (a VMSZ és a VMDK – a sz. megj.) ezzel a jogi alapját is elvesztette az Ideiglenes Magyar Nemzeti Tanács új tagjainak a megválasztására, mert arra csak azok a politikai szervezetek hivatottak, amelyek legitim magyar támogatással rendelkeznek.”³⁶ De kritikát fogalmazott meg a Magyarok Világszövetsége Jugoszláviai Országos Tanácsa is, mely úgy ítélte meg, hogy „a Nemzeti Tanácsnak létrehozásának kizárólag akkor van értelme, ha az a kormánytól és pártoktól független intézmény. ... a civil szervezetek, a történelmi egyházak és az emigráció bevonásával jelentősen növelhető a vajdasági magyarság önépítő ereje, melyek nélkül, kizárólag pártos alapon, semmiféle önkormányzat, autonómia vagy Nemzeti Tanács nem hozható létre.”³⁷

Miután Ágoston András arra kérte Magyarország kormányát, hogy ne legitimálja az IMNT-t, Martonyi János, Magyarország külügyminisztere válaszelevelében arra mutatott rá, hogy az IMNT egy többlépcsős szakértői, politikai egyeztetés eredménye, amelynek jó esélye van elnyerni a nemzetközi közösség, illetve a szerb ellenzék szimpátiáját is; ez az autonómia első állomása.³⁸

Az IMNT alapvető feladata volt „a vajdasági magyarság autonómiaelképzeleléseinek és érdekeinek képviselése a hazai, az anyaországi és a nemzetközi szervezetek és szervezetek előtt, illetve a vajdasági magyarok választói névjegyzékének felállítása.”³⁹ Ez utóbbiban, mint tudjuk, sikertelennek bizonyult. Célját tekintve a magyar kisebbségi önkormányzat előfutáraként, de (nem létező) jogalanyiságát nézve inkább egyfajta politikai fórumként működött. „Nevezzük úgy, egy konferencia. ... De nem volt ennek valódi súlya. Inkább a kommunikáció szempontjából volt fontos, hogy itt van, született valami, mi elkezdjük azt megvalósítani, és kialakul egy fórum, ami egy kicsit pártok fölött is álló, intézményjellegű is ölt. ... Mivel az állam nem hajlandó erről tárgyalni, csinálunk egy látszatot, hogy mégis van itt valami, ami összegyűjti a magyarságot.” (Korhecz Tamás) Józsa László, az IMNT (második) elnöke szerint, bár alkotmányjogilag nagyon sok kritika érheti ezt a koncepciót, azonban ennek a kérdésnek nemcsak alkotmányjogi dimenziója van, hanem igen komoly politikai is. Természetesen az IMNT politikai súlyának megítélése (a szerb hatalommal szemben kényszerítő erővel bíró jogi rendelkezések hiányában) elsősorban szubjektív vélemény, hiszen a „felállítása szimbolikus volt és

³⁶ Uo.

³⁷ Magyarok Világszövetsége Jugoszláviai Országos Tanácsának állásfoglalása a Nemzeti Tanácsról: Akkor van értelme, ha független lesz. *Magyar Szó*, 1999. augusztus 14.

³⁸ Ágoston András 1999. augusztus 24-ei levelében arra kérte Magyarország kormányát, hogy ne legitimálja az IMNT-t. Erre válaszolt Martonyi János 1999. szeptember 7-én.

³⁹ Határozat az Ideiglenes Magyar Nemzeti Tanács megalakításáról. 7. szakasz. Szabadka, 1999. augusztus 20.

jelzésül szolgált a belgrádi vezetés felé”,⁴⁰ másrésztől azonban a magyar kormány fent ismertetett álláspontja is jól illusztrálja az IMNT és általában az kisebbségi önkormányzat kapcsán kialakult magyar-magyar (erő)viszonyokat a kétezres évek küszöbére, illetve az együttműködés további irányát a jövőben.

3.2. Magyarország és a vajdasági magyar autonómiamozgalom

Ezen a ponton talán érdemes volna külön szót ejteni az anyaország viszonyulásáról is, illetve a felé támasztott elvárásokról. Az első, 1992-es VMDK-s autonómia-program kidolgozására magyarországi szakértők, államtitkárok részvételével került sor, majd a soron következő koncepciókat is (szóbeli) támogatásáról biztosította a mindenkori kormány. 1996-ban javasolta a VMSZ és a VMDK elképzelésének az összefésülését,⁴¹ 1999-ben pedig, ahogyan a fentiekben olvashattuk, mind szakmailag, mind politikailag kiállt az IMNT megalakítása mellett. Természetesen felvetődik a kérdés, mennyire szükséges az anyaországi támogatás a nemzetiségi autonómia életre hívása során. Jeszenszky Géza külügyminiszter már 1994-ben kijelentette, hogy „a jugoszláv vezetés előtt jól ismert, hogy a magyar kormány — a demokrácia és az önkormányzat elveiből kiindulva — támogatja a VMDK autonómiakoncepcióját, nem tartja azonban feladatának, hogy erről a jugoszláv kormánnyal tárgyaljon a vajdasági magyarok s a legutóbbi választásokon az autonómiaprogrammal újból nagyarányú támogatottságot kapott VMDK helyett, mintegy a magyarok feje felett.”⁴²

Az interjú során Korhecz Tamás megjegyezte, hogy amikor Joseph Markot, osztrák származású autonómia- és kisebbségjogászt kérdezte, mi a dél-tiroli autonómia sikerének a titka: a közösségnek az összetartása, a kiállása, homogenitása, ha kell, keménykedése, vagy az anyaországnak a föllépése, a válasz az volt, hogy ez a kettő csak együtt tud eredményt hozni. A kép azonban jóval árnyaltabb, hiszen figyelembe kell venni a nemzeti többség hozzáállását is, amellyel szemben a kisebbség az érdekeit érvényesíteni szeretné. Ezzel összhangban pedig a szakirodalomban négy lehetséges modell rajzolódik ki még a legszervezettebb és legelszántabb nemzetiségek esetében is: 1) konfliktushelyzet (ha egy elnyomó nemzeti többséggel szemben a nemzetiséget támogató lobbizást folytat az anyaország); 2) a sikeres tárgyalások és végkifejlet szemszögéből leginkább optimális helyzet, ha mind a nemzeti többség, mind pedig az anyaország támogatónak lép fel a kisebbségi követelésekkel szemben; 3) a nemzetiség a legsérülékenyebb, ha két

⁴⁰ Ördögh Tibor: Vajdaság politikatörténete. In: Ördögh Tibor (szerk.): *Vajdaság I. – Vajdaság társadalmi és gazdasági jellemzői*. Szabadka: VMDOK, 2017. 28.

⁴¹ Wágner, 2018. 383–384.

⁴² Vékás János: Jugoszlávia 1989–1999. In: Bárdi Nándor – Éger György (szerk.): *Útkeresés és integráció. Határon túli magyar érdekvédelmi szervezetek dokumentumai 1989–2000*. Budapest: Teleki László Alapítvány, 2000. <http://adatbank.transindex.ro/cedula.php?kod=50> (letöltés ideje: 2020. június 30.)

„rossz” közül kell választania: egy elnyomó nemzeti többséggel vagy pedig egy nem támogató és konfliktus esetén kihátráló anyaországgal kell együttműködnie; és végezetül 4) a nem elnyomó nemzeti többséggel megvalósulható békés együttélés állapota, melynek azonban feltétele egy tartózkodó (nem lobbizó) anyaország és egy viszonylag mérsékelt, a központtal együttműködő nemzeti kisebbség.⁴³ Nem túlzunk, ha azt állítjuk, hogy a magyar-(vajdasági) magyar-szerb viszonyok jóformán valamennyi elméleti modellt megtapasztalták az elmúlt harminc évben.

Magyarország „a kisebbségi kérdést nemzetközi ügyként kezelte: az Antall-doktrína révén Magyarország védőhatalomnak deklarálta magát a határon túli magyarság ügyeiben, másrészt a szomszédos országok magyar pártjait a nemzetközi kapcsolatok tényezőiként fogta fel”.⁴⁴ Ennek megfelelően Várady Tibor is tartózkodott Magyarország túlzott, nyilvános bevonásától egy olyan érzékeny kérdésbe, mint amilyen az autonómia, mert az akkoriban revíziós félelmet is kelthetett volna: „én úgy láttam, hogy az anyaország segítsége az természetes, logikus, helyes, de vigyázni kell, hogy ne tűnjön beavatkozásnak, mert ennek ellenhatása lehet. De számottevő ellenhatásra tulajdonképpen nem került sor. Ezen a ponton fontos az is, hogy milyen politikai kapcsolat alakul az anyaország és az az állam között, melyben a kisebbségek élnek ... én Magyarország segítségét elsősorban a nemzetközi tényezők felé való érvelésben láttam. Magyarországnak, azt hiszem, akkor ezen a ponton jobb tárgyalópozíciója volt, mint mondjuk ma,” de a problémákat elsősorban országon belül kellett megoldani. A fellelhető dokumentumok között nem is találunk utalást arra, hogy Magyarország és Szerbia (valamikor Jugoszlávia) kiemelten tárgyalt volna a magyar autonómia kérdéséről a kilencvenes évek folyamán. A bilaterális kisebbségvédelmi szerződés megkötésekor természetesen már más a helyzet, de arra csak a 2000-es rendszerváltás utáni események függvényében kerülhetett sor, már 2003-ban. Józsa László szerint a valamikori MDF-kormány „a Kalasnyikov szállításával a horvát félnek ki is zárta magát az aktív cselekvés lehetőségéből, és nem volt sok mozgástere az azt követő kormánynak, a Horn-kormánynak sem.” 1999-ben a NATO Jugoszlávia elleni légi hadműveletsorozata során Magyarország korlátozás nélküli légtérfelhasználást tett lehetővé. Bár előre jelezték a szövetségeseknek az ország különleges helyzetéből eredő korlátokat, amelyek a szomszédos viszonyokból, illetve a vajdasági magyarság kisebbségi létéből eredtek, az akciót a szerbiai hatalmi politikával szemben álló vajdasági magyarok mégis megsínylették.⁴⁵ Másfelől viszont, „nem szabad

⁴³ Jenne, Erin: A Bargaining Theory of Minority Demands: Explaining the Dog that Did not Bite in 1990s Yugoslavia. *International Studies Quarterly*, 2004/48. 736–737.

⁴⁴ Bárdi Nándor: Törésvonalak keresése a határon túli magyar politikában 1989–1998. In: Bárdi Nándor – Éger György (szerk.): Útkeresés és integráció. Határon túli magyar érdekvédelmi szervezetek dokumentumai 1989–2000. Budapest: Teleki László Alapítvány, 2000. <http://adatbank.transindex.ro/cedula.php?kod=50> (letöltés ideje: 2020. június 30.)

⁴⁵ Szilágyi Imre: A magyar külpolitika és a délszláv térség 1990 után. *Külgügyi Szemle*, 2004/1. 17.

elfelejteni, és a mindenkori magyar kormányzatok tevékenységének kiértékelése során, a kritikát félretéve, a javukra kell elfogadni és elismerni, hogy a háborúban lévő kis Jugoszláviával a magyar kisebbség jogairól tárgyalni egy eléggé vesztesre ítélt ambíció” volt – idézet Józsa Lászlótól. Ezzel teljes mértékben egyetérthetünk.

A magyar Országgyűlés 1993-ban fogadta el a nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól szóló LXXVII. törvényt, amely előkészítésének egyik fázisaként a Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Hivatal 12 pontban foglalta össze a Hivatal által fontosnak tartott alapelveket. *A nemzeti és kisebbségi törvény politikai elvei* című dokumentum egyik eleme, hogy a törvényhozó a hazai kisebbségek adottságaihoz igazítsa a készülő jogszabályt, ne pedig a határon túli magyar kisebbségek helyzetéből induljon ki. „A határon túli szempontok *csupán* (a szerző kiemelése) a nemzetközi kisebbségvédelmi előírások alkalmazásában jelenjenek meg, de úgy, hogy a törvény lépje át ezen normák minimumát, különösen az anyagi szerepvállalás és a kollektív jogok biztosítása terén.”⁴⁶ A nemzetiségi törvény kisebbségi önkormányzatiságra vonatkozó rendelkezései tehát valamilyen módon mégiscsak jelzés értékűnek számítottak a szomszéd országok, így Szerbia irányába is, hogy a reciprocitás elvéből kiindulva egyfajta pozitív jogalkotási gyakorlatot mutassanak a nemzeti kisebbségi jogok területén. Mivel a szerbiai (akkor még jugoszláv szövetségi) kisebbségvédelmi törvényt majdnem egy évtized múlva hozták meg, a magyar próbálkozás – szerb-magyar viszonylatban – a téma szempontjából eredménytelennek bizonyult. Várady Tibor Miodrag „Mile” Isakovnak, a Vajdasági Reformpárt elnökének küldött személyes levelében le is szögezte, hogy a vajdasági problémákat nem a magyarországi politikai lehetőségek inspirálták, ahogyan azok megoldása sem a magyarországi kormányzó párt leváltásától függ majd.⁴⁷ Korhecz Tamás gondolata is voltaképpen ezt erősítette meg: „*Nem helyettesítheti Magyarország föllépése azt, amit mi itthon nem tudunk elérni. Ha nem tudunk leülni a tárgyalóasztalhoz, akkor hiába próbálja ezt napirendre tenni a magyar kormány; milyen alapon teszi napirendre. Van saját, nemzeti jogalapja, de az semmit nem ér a nemzetközi kapcsolatokban, mintha nem is lenne.*”

A tanulmány keretein túlmutat a magyar külügyi stratégia mélyebb elemzése a vizsgált időszakban. Kétségtelen azonban, hogy az egyik első számú politikai prioritás az eurointegráció volt (a szomszédos népekkel való jó kapcsolat kialakítása, illetve a határon kívül élő magyarság támogatása mellett)⁴⁸, amelyet egyes vajdasági magyar politikusok a vajdasági magyar autonómiamozgalom visszatartó

⁴⁶ Dobos Balázs: A magyarországi kisebbségpolitika szakpolitikai elemzése. A kisebbségi törvény példája. 293. http://phd.lib.uni-corvinus.hu/517/1/dobos_balazs.pdf (letöltés ideje: 2020. június 30.)

⁴⁷ Várady Tibor levele Miodrag „Mile” Isakovnak, Budapest, 1994. május 17. Magángyűjteményben.

⁴⁸ Szilágyi idézi Póti László: A „htm”-től a „HTM”-ig – a prioritások kérdése a magyar külpolitikai orientációváltásban, 1990–1997. In: Zsinka László (szerk.): *Külpolitika és modernizáció. Stratégiák és eszközök*. BIGIS. 8. Budapest 1996. 75–89.

erejeként értékelték. „Igazodni akartak az Európai Unióhoz, nem kívántak kockáztatni a határon túli magyarok követeléseinek támogatásával.”⁴⁹ Csorba Béla szerint az MSZP éppen azért támogatta a VMSZ létrehozását, „mert tőlük remélték az autonómia ügyének takaréklángra helyezését,”⁵⁰ és a szocialista-SZDSZ kormány idején a két ország parlamentjének emberi jogi bizottságai találkozóján külön fel is szólították, hogy „semmi szín alatt sem” beszéljen a VMDK autonómiaköveteléséről.⁵¹ Hódi Sándor emlékei szerint a magyarországi pártok félvállról vették a vajdasági magyar ügy támogatását, és egy baráti beszélgetés alkalmával a külügyminiszter azt mondta neki: „Sándor, el kéne hallgatni az autonómiatörekvések emlegetésével. Brüsszelben ezt most rossz szemmel nézik.”⁵² Ami bizonyosan elvárás volt, hogy se Magyarország, se pedig másik tagjelölt állam ne exportáljon államközi feszültségeket az EU-ba (melynek nem egy esetben a magyar nemzeti kisebbség rendezetlen helyzete, a kollektív jogok, illetve a politikai szubjektivitás elismerésének elutasítása volt az egyik mozgatórugója); *ergo*, a csatlakozást „a szomszédos országokkal történő »megegyezés«, a bizalomerosztást célzó szerződésesmegállapodás kell[ett] hogy megelőzzön.”⁵³ A Horn-kormány idején ez a fajta együttműködés kialakítása elsősorban a Szlovákiával és Romániával megkötendő alapszerződésre vonatkozott. „A hosszú évek óta dúló délszláv háború és a nemzetközi elszigeteltsége következtében Jugoszláviával nem kerülhetett sor a kétoldalú kapcsolatok rendezésére.”⁵⁴ Ennek megfelelően a nemzetiségi autonómia magyarországi támogatása Jugoszlávia felé egyszerűen elmaradt (ebben az időszakban).

Habár nem léteznek univerzális minták a kisebbségi autonómia tekintetében, az összehasonlítás mégis hasznos lehet. A határon kívüli magyarlakta területek helyzetét a dél-tiroli németek státusával szokás leginkább egy lapon említeni, hiszen valaha egyugyanazon birodalom része voltak, hasonló fogalomrendszert alakítottak ki a nemzetről, a nemzetiségről, a nyelvi közösségről stb. Kasza József is hasonló analógiával élt, igaz teljesen más kontextusban, az autonómia fenntarthatóságára reflektálva a szerb, illetve a vajdasági magyar társadalomban: „Az ilyesmihez fel kell nőni, persze gazdasági alapok is kelljenek. Hogy olyanok legyünk, mint Tirol. Hiába az autonómia, ha a polgárnak nem tudunk egy szelet kenyeret adni.”⁵⁵ Az észak-olaszországi németek önrendelkezése mögött azonban „nemzetközi

⁴⁹ Losoncz – Tóth, 2018b. 223.

⁵⁰ Uo. 224.

⁵¹ Uo.

⁵² Losoncz – Tóth, 2018c. 290.

⁵³ Mák Ferenc: Az új nemzeti politika és a Határon Túli Hivatala (1989–1999). *Magyar Kisebbség*, 2000/3.

⁵⁴ Uo.

⁵⁵ Losoncz Márk – Tóth Szilárd János: Beszélgetés Kasza Józseffel. In: *Losoncz Márk – Rác Krisztina (szerk.): A vajdasági magyarok politikai esztörténete és önszerveződése 1989–1999*. Budapest: L'Harmattan, 2018d. 243.

egyezmény, az ENSZ közvetítése, az ausztriai anyaország diplomáciai offenzívája, az olasz kormány belátása és a hidegháborús globális helyzet, a közösség feltétlen támogatása és a német vezetők elszántsága áll.”⁵⁶ Ezt a sikerképletet még megfelelő anyagi alapokkal is csak egyes elemeiben tudnánk a vajdasági magyar példára vetíteni, tekintettel arra, hogy a nemzetközi közvélemény mindenekelőtt a béketeremtésben volt érdekelt a teljes Balkánon, a vajdasági magyarsággal szemben elkövetett atrocitások pedig a legtöbbször súlytalannak bizonyultak. Maga a vajdasági magyar politikai elit sem tudott egységesen fellépni a szerb kormány előtt, Magyarország a szembekerülés helyett pedig egyfajta paradiplomáciai támogatást nyújtott, kiegészülve a pártoknak és a programok érvényesítéséhez biztosított pénzügyi és szakmai segítséggel. Ezt a tevékenységet fogta össze a Illyés Közalapítvány, amit még az Antall-kormány idején hívták életre 1990-ben, viszont 1995-ben a területi alkuratóriumok révén demokratikusabbá vált a pénzügyi alap döntéshozatali mechanizmusa.⁵⁷ „*A vajdasági magyar szellemi élet tekintetében többször megállapítottuk, hogyha az akkor nem lett volna, akkor a szellemi élet tönkrement volna. És itten nincsenek szürke mezők; ez egy fekete-fehér megállapítás, ami azt hiszem, a mai napig érvényes.*” (Józsa László) A pénzügyi források elosztása azonban mindig vita forrását képezte, és ez különösen jellemezte a VMDK retorikáját, amikor kritikát fogalmazott meg az anyaországgal szemben: „Először, a magyar kormányzat politikailag támogatta ugyan a VMDK-t, végül már az általa képviselt autonómiatörekvéseket is, de az anyagi támogatást a VMDK-t és az általa képviselt autonómiatörekvéseket ellenző csoportok, intézmények kapták.”⁵⁸

Összegezve a fentieket, Magyarország 1) szakmailag segítette az autonómia-koncepciók kidolgozását; 2) mediált (hol sikerrel, hol kevésbé) a vajdasági magyar-vajdasági magyar érdekösszeütközések esetén; 3) pénzügyi támogatási rendszert állított fel a szellemi infrastruktúra fenntartására; valamint 4) tájékoztatta a nemzetközi közösséget, illetve szükség szerint közvetített. Például Várady Tibor John Swingerrel, az USA szövetségi kormányzatának államtitkár-helyettesével való találkozóját is (2000. április 5-én) Magyarország washingtoni nagykövetsége szervezte és koordinálta,⁵⁹ bár Várady emlékezete szerint maga a kezdeményezés amerikai volt.

⁵⁶ Kelemen Hunor ajánlása Stocker, Martha *A mi történelmünk. Dél-Tirol 1914 és 1992 között* című könyvéhez. Kolozsvár, 2013. 7. https://issuu.com/rmdsz/docs/del-tirol_tortenete_00_1 (letöltés ideje: 2020. június 30.)

⁵⁷ A Gyurcsány-kormány 2006. december 27-én megszüntette az Illyés Közalapítványt, amely a kormánydöntés értelmében az újonnan létrejött Szülőföld Alapba olvadt be.

⁵⁸ A VMDK Elnöksége: Állásfoglalás a válságról. Ada, 1994. június 15-én.

⁵⁹ Dékány András Várady Tibornak címzett e-mailje a washingtoni program kapcsán, 2000. március 28. Magányújteményben.

3.3. A nemzetközi közösség valós, vélt és elvárt szerepéről, és annak vajdasági magyar vonatkozásairól a kilencvenes években

„Az autonómia ügyét sajátos ambivalencia jellemezte. Míg a szerbiai politikai elit számára határozott ellenállásra ösztönző, túlságosan nagy biztonsági kockázatként jelent meg, addig a nemzetközi közösség számára túlságosan csekélyként ahhoz, hogy beavatkozást indokoljon. Belföldön túl soknak, külföldön túl kevésnek mutatkozott.”⁶⁰ Azonban tényleg „túl kevés” volt? Vagy valamiféle beavatkozásról mégis csak beszélhetünk a nemzetközi közösség⁶¹ részéről a szerbiai nemzetiségi autonómia kialakulásának akár támogatása, akár hátráltatása tekintetében? Ebben az alfejezetben voltaképpen azt járjuk körbe, milyen módon, irányban hatottak (ha hatottak egyáltalán) a különböző nemzetközi szereplők a nemzeti kisebbségi tanácsok megalakulására Szerbiában a 2000. évi rendszerváltozásig; valamint voltak-e, és ha igen, milyen együttműködési kísérletek, elsősorban a vajdasági magyar politikai életben az autonómiaépítés terén.

Habár az autonómia az ország belügye, különösen békeidőben, és egyetlen nemzetközi dokumentum vagy egyéb aktus sem irányozza elő kötelező módon a régiók vagy pedig akár a regionális kisebbségek belső önrendelkezésre való jogát,⁶² mégis találunk példát az autonómia nemzetközi vagy szerződés alapú körülbástyázására/beágyazottságára (*entrenchment*), mint például az Åland-szigetek vagy Dél-Tirol esetében.⁶³ Ez azonban nem törvényszerű, és nem is *conditio sine qua non* egy működő autonómiához (ez a megállapítás a perszonális autonómiára pedig különösen igaz). Másrészt, a nemzetközi politikai érdekek nem egy esetben felülírják a jogot, kivételeket teremtenek, hogy a nem létező jogi szttenderdeket pótolják, esetleg a saját elképzeléseikhez idomítsák. Ne feledjük, a tanulmány által lefedett időszakban (de elsősorban a kilencvenes évek első felében) még nem létezett a kisebbségek kollektív jogainak egy kiforrott nemzetközi normarendszere, nem voltak kész megoldások – és igazság szerint még ma sincsenek igazán.

⁶⁰ Tóth Szilárd János: Vajdasági magyar autonómia – egy politikai eszme tíz esztendeje (1989–1999). In: Losoncz Márk – Rácz Krisztina (szerk.): *A vajdasági magyarok politikai eszméletörténete és önszerveződése 1989–1999*. Budapest: L'Harmattan, 2018. 23.

⁶¹ A nemzetközi közösség alatt az olyan szereplők összességét értjük, amelyeknek a globális, közös ügyek megoldása lenne a feladata a fennálló nemzetközi intézményrendszeren keresztül, mint amilyen az ENSZ, a különböző nemzetközi civil szervezetek, ügynökségek, stb. Ellis, David C.: On the Possibility of “International Community”. *International Studies Review*, 2009/1. 1–26.

⁶² Hannikani, Lauri: Self-Determination and Autonomy in International Law. In: Suksi, Markku (ed.): *Autonomy: Applications and Implications*. Hague: Kluwer Law International, 1998. 79–95.

⁶³ Suksi, Markku: *Sub-State Governance through Territorial Autonomy. A Comparative Study in Constitutional Law of Powers, Procedures and Institutions*. Heidelberg: Springer, 2011.

Manapság elmondhatjuk, hogy „a kisebbségeket a modern államok mélystruktúrájának részeként, és az államok közti viszonyokat befolyásoló jelentős tényezőkként fogják fel. Nincs olyan kérdés, amely alkalmasabb lenne a nemzetközi közösség szabályozására, mint a kisebbségi jogok.”⁶⁴ Amikor Jugoszlávia mellett a Szovjetunió és Csehszlovákia is felbomlott, Közép- és Kelet-Európa a nyugati felfogású demokratizálódás útjára lépett; új nemzeti kisebbségek jelentek meg a porondon, amelyeknek a státusát a hagyományosan kisebbségi helyzetben lévő közösségekkel együtt kellett rendezni. Habár az ENSZ Közgyűlésének a nemzeti vagy etnikai, vallási és nyelvi kisebbségekhez tartozó személyek jogairól szóló nyilatkozata fontos mérföldkő, akár csak az EBESZ nemzeti kisebbségek oktatási jogaira, nyelvi jogaira és közéleti részvételére vonatkozó, nem kötelező jellegű ajánlásai,⁶⁵ a nemzetközi (európai) kisebbségi jogalkotást tekintve mégiscsak az Európa Tanács aktivitása a legkiemelkedőbb, melynek köszönhetően megszületett a nemzeti kisebbségek védelméről szóló keretegyezmény, valamint a Regionális vagy Kisebbségi Nyelvek Európai Chartája. A keretegyezmény 15. cikke referenciapontként szolgálhatott volna valamiféle önkormányzat létrehozásához,⁶⁶ de ez önmagában nem (volt) elég. „[V]alóban volt a nemzetközi szervezetek részéről egy elvárás, ami arról szólt, hogy Szerbia mutasson föl eredményeket különböző területeken, amelyek az emberi és kisebbségi jogokhoz kötődnek: ratifikáljon szerződéseket, kössön nemzetközi kétoldalú egyezményeket, tegyen szimbolikus lépéseket... De hogy mik lesznek ezek a lépések, azon kívül, hogy a keretegyezményt fogadja el, teljesen Szerbiára bízta.” (Korhecz Tamás) A Kisebbségvédelmi Keretegyezményt végül 1998-ban ratifikálta a Szerbiából és Montenegróból álló Jugoszláv Szövetségi Köztársaság, a ratifikációs okmányt viszont csak 2001-ben, közvetlenül az ET-tagságba való felvételt megelőzően küldték meg az Európa Tanácsnak. A nemzetközi közösség azonban már 1995 (a keretegyezmény elfogadásának dátuma) előtt is felállított egyfajta kritériumrendszert az újonnan létrejött önálló nemzetállamok nemzetközi elismerésével kapcsolatban, amelynek része volt a kisebbségi jogok rendezése. Az Európai Parlament 1991-ben az egykori jugoszláv tagállamok szuverenitásának az elismerését a nemzeti vagy etnikai csoportok jogai

⁶⁴ Thornberry, Patrick: Az ENSZ Nemzeti vagy etnikai, vallási és nyelvi kisebbségekhez tartozó személyek jogairól szóló Nyilatkozata: háttér, elemzés, megjegyzések és a legújabb fejlemények. In: *Kisebbségvédelem és a nemzetközi szervezetek. Dokumentumok a Minority Rights Group kisebbségjogi publikációiból*. Összeáll. Bíró Anna-Mária, Budapest: Teleki László Alapítvány, 2002. 10.

⁶⁵ EBESZ: Hági ajánlásai a nemzeti kisebbségek oktatási jogairól (1996), Oslói ajánlások a nemzeti kisebbségek nyelvi jogairól (1998), Lundi ajánlások a nemzeti kisebbségek hatékony részvételéről a közéletben (1999).

⁶⁶ „A Felek kötelezettséget vállalnak arra, hogy megteremtik a nemzeti kisebbségekhez tartozó személyek számára azokat a feltételeket, amelyek a kulturális, a társadalmi és a gazdasági életben, valamint a közügyekben – különösképpen az őket érintőekben – való részvételhez szükségesek.” Keretegyezmény a Nemzeti Kisebbségek Védelméről, ETS No. 157.

védelmére vonatkozó garanciák biztosításának a feltételéhez kötötte. Hasonló kitételt tartalmaztak az Európa Tanácsnak a Kelet-Európában és a Szovjetunióban létrejött új államok elismeréséről szóló irányelvei is.⁶⁷ Hogy mennyire volt ez sikeres kezdeményezés a nemzeti kisebbségi jogok védelmét nézve, már vita tárgya.⁶⁸ Az azonban egyértelmű, hogy a nemzeti tanácsok megalakulására nem sok relevanciával bírtak.

Mivel a Balkánon etnikai háttérű háború dúlt, a világ elsősorban békét akart. A nemzetiségi autonómia ügye csakis ebben a kontextusban jelenhetett meg, és csak olyan mértékben, amennyiben az sikerrel hozzájárulhatott a térségben uralkodó viszonyok stabilizálásához. A későbbiekben már teljesen világossá vált, hogy az autonómiát szinte kizárólag a koszovói állapot rendezésének prizmján keresztül szemlélték, a szerbiai nemzetiségeknek pedig ebbe a rendezési képletbe kellett valamilyen módon helyet találni; bár a dokumentumok arról tanúskodnak, hogy ez általában nem egy fentről eredő elképzelés volt, sokkal inkább a kisebbségi vezetők felismerésének az eredménye – és itt kimagasló szerep jutott az akkori vajdasági magyar politikai/szellemi elitnek, illetve a személyes kapcsolatrendszerüknek.

Várady Tibor 1992-ben a kisebbségekről és demokráciáról rendezett szabadkai konferencián, mutatta be a kisebbségi helyzetben lévő polgárok jogainak katalógusát, amely voltaképpen az első írásos nemzetiségi szttenderdek lajstromának felel meg. Egyfaja autonómiaprogramnak is nevezhetnénk, és bár a szerzője vajdasági magyar, tartalmát tekintve általános volt (nem csak egy közösségre fókuszált), valamennyi jugoszláviai/szerbiai nemzeti kisebbségre egyenlő módon vonatkozott. A dokumentumban központi helyen a fennmaradáshoz való jog állt, amelynek lényege a különbözőséghez való jog, illetve az önszerveződés joga, amennyiben azt egy etnikai közösség tagjainak többsége úgy kívánja. „A kisebbségek a háború okai és a kifogás is egyben [a háborúra]. Ugyanakkor a békét a kisebbségi helyzetben lévő polgárok jogairól, illetve az ezen jogokat garantáló megfelelő mechanizmusokról szóló megállapodás feltételezi.”⁶⁹ Ennek függvényében érthető, hogy a rendezési tervekben mindig valamilyen formában megjelent a (etnikai) kisebbségi kérdés. Az már az érem másik oldala, hogy nemzetközi részről szinte kizárólag csakis területi alapú megoldások születtek: a területfelosztás, a speciális státusú önkormányzatok stb., és általában a nem valamennyi jugoszláv kisebbséget érintő általános koncepciót dolgoztak ki, hanem az egyes régiókban uralkodó helyzet stabilitására törekedtek, azaz egy bizonyos etnikai csoportra koncentrálnak dolgozták ki a javaslatukat. Ez azonban nem akadályozta meg a kisebbségi, különösen

⁶⁷ Roter, Petra: Managing the „Minority Problem” in Post-Cold War Europe Within the Framework of a Multilayered Regime for the Protection of National Minorities. *European Yearbook of Minority Issues*, 2001/2. 115–116.

⁶⁸ Uo.

⁶⁹ Mir na Balkanu i nacionalne manjine, Pravo na opstanak. *Novosti*. 1992. június 14. 8.

a vajdasági magyar vezetőket abban, hogy az egyes rendezési tervek rendelkezéseibe kapaszkodva megoldást keressenek a saját közösségük részére.

Ágoston András Carringtonhoz, a Hágai Békekonferencia elnöklőjéhez intézett levelében arra kérte a lordot, hogy tegye lehetővé a VMDK részvételét a tárgyalásokon, és egyben utalt a párt akkor még csak perszonális autonómiát – a levél szavai szerint személyi elvű kisebbségi önkormányzatot – hirdető koncepciójára: „legyenek olyan politikai intézményei [a nemzetiségeknek], amelyek beépülnek a politikai rendszerbe, és anélkül, hogy veszélyeztetnék az állami szuverenitást, az oktatás, a kultúra és a tájékoztatás terén partneri viszony létrehozatalát tennék lehetővé az állami szervek és szervezetünk között.”⁷⁰ Végül a VMDK-t a Jugoszláviában élő nemzetiségek politikai érdekképviselői szervezetei közül elsőként hívták meg megfigyelői státusban az 1991 őszi megtartott értekezletsorozatra (1991. szeptember 7. – október 18.), ahol a tárgyalópartnerek között nem volt „lényeges eltérés a kisebbségek státusának rendezése, valamint jogvédelmük megítélése kérdésében.”⁷¹ Az is igaz azonban, hogy ez a probléma inkább marginálisként jelent meg a többi téma között.⁷² A Hágai Békekonferenciát követően a VMDK közzétette a háromlépcsős autonómiaprogramját, amelyben a lord Carrington által beterjesztett rendelkezési irányelvekkel összhangban magyar helyi önkormányzatok és egy különleges jogállású magyar területi autonómia létrehozását javasolta. Fontos azonban megjegyezni, hogy a lord Carrington és José Cutileiro portugál nagykövet nevével fémjelzett Carrington-Cutileiro terv (amit liszaboni megállapodásként is emlegettek) nem a szerbiai/jugoszláviai nemzetiségek státusát kívánta megoldani, hanem a boszniai háború megelőzése céljával etnikai alapú hatalommegosztást javasolt valamennyi hatalmi szinten, illetve a központi kormányzati hatáskörök átruházását a helyi etnikai közösségekre. Ennek értelmében Bosznia-Hercegovina minden kantonját boszniaiként, szerbként, illetve horvátként sorolták volna be, még akkor is, ha nem állapítható meg egyik etnikai közösségnek sem a lakosságon belüli többsége. Tehát egyfajta területi autonómiát szorgalmazott a jugoszláv *nemzeteknek*. Ennek analógiájával szeretett volna élni a VMDK a vajdasági magyarok számára: „Nem kívánunk mást, csak azt, ami megilleti a Horvátországban vagy a többi önállósult államban élő szerbeket. Szerbia nem alkalmazhat kettős mércét. Nem határolhatja el magát a nemzeti kisebbségek (népcsoportok) új alkotmányjogi helyzetének rendezésétől; azoknak az önkormányzati formáknak a biztosításától,

⁷⁰ VMDK: Levél Lord Carringtonnak. Újvidék, 1991. szeptember 12.

⁷¹ A VMDK Elnökségének közleménye. Ada, 1991. október 5.

⁷² Rupel, Dimitrij: Managing Yugoslav Crises Conference on Yugoslavia in the Hague (1991) and the Challenges of Multilateral Diplomacy. *Acta Histriae*, 2013/3. 329–360.

amelyek megegyeznek a béketerv betűjével és szellemével.”⁷³ A *nemzetiségek*⁷⁴ kollektív jogaira csak közvetett utalást találunk, például egy másik, Bosznia-Hercegovina alkotmányjogi státusáról szóló rendezési tervben, amelyet Matti Attisari és Paul Szasz ismertetett egy munkaebéd alkalmával 1992. október 12-én Genfben. Ennek értelmében Boszniát 8–10 tartományra (szövetségi tagállamra) kellene felosztani, és mindegyikben külön ombudsman ellenőrizné az emberi jogok és a *nemzetiségek kollektív jogainak* a megvalósítását.⁷⁵

Visszatérve a VMDK koncepciójához, a zentai tisztújító gyűlésen 1994-ben elhangzott, hogy „[a] Jugoszlávia-értekezlet irányítói nem érdekeltek túlságosan az ügyben. Autonómiát Vajdaságnak nem adhatnak, hiszen erre vonatkozólag nincs politikailag legitim követelés, amelynek alapján intézkedhetnének. Így marad a VMDK autonómiakoncepciója, amelyet, ha a körülmények úgy hozzák, nem lehet az asztalról lesöpörni.”⁷⁶ Ma már tudjuk, hogy a koncepció valójában „fel sem került” arra a bizonyos asztalra. A vajdasági magyar kérdést tulajdonképpen a koszovói albán kérdés részeként, és annak is csak egyik mellékágaként kezelték.

A Határon Túli Magyarok Hivatalában tartott 1994. december 2-i sajtótájékoztatón a VMDK vezetői beszámoltak „a Geert Ahrens német diplomatával, a Jugoszlávia konferencia kisebbségi munkacsoportjának tagjával folytatott zágrábi megbeszélésről, amelynek során megerősítették, hogy a magyar és az albán autonómiatörekvéseket hasonlóan fogják kezelni.”⁷⁷ A két közösség teljesen különböző helyzete, illetve motivációja, céljai miatt azonban egységes rendezési tervek kialakítása hosszabb távon nem hozhatott volna eredményt. Hiszen ahogyan az 1994. május 7-én Washingtonban az amerikai kongresszus két házának közös Helsinki-bizottsága előtti meghallgatáson⁷⁸ is Alush Gashi, az emberi jogok és szabadságok védelmével megbízott koszovói tanács tagjának részéről elhangzott, kizárt annak a lehetősége, hogy „a hosszú évek szerb rendőrállami uralma után bármilyen autonómia kielégítené az albán lakosságot.”⁷⁹ Ezt támasztja alá Várady Tibor visszaemlékezése is a Fehmi Aganival, a Koszovói Demokratikus Liga politikai stratégiájával folytatott beszélgetésről, aki azt mondta az 1992. évi elnökválasztás jelöltjeinek, azaz Milan Panićnak és Slobodan Miloševićnek a párharcával

⁷³ VMDK: Memorandum a Szerb Köztársaságban élő magyarok önkormányzatáról. Indoklás a magyar területi autonómiáról szóló javaslatához. Magyarakanizsa, 1992. április 25.

⁷⁴ A valamikori Jugoszláviában alkalmazott nemzet-nemzetiség distinkciójának magyarázatáért lásd a tanulmány 2. fejezetét.

⁷⁵ Várady Tibor feljegyzése, Genf, 1992. október 19. Magángyűjteményben.

⁷⁶ Ágoston András beszéde a VMDK zentai, tisztújító közgyűlésén. In: Ágoston András – Vékás János (szerk.): *A botrány*. Újvidék: VMDK, 1994. 17.

⁷⁷ Wágner, 2018. 377.

⁷⁸ Az USA kormányzati bizottsága, amely az emberi jogokat, katonai biztonságot és gazdasági együttműködést szorgalmazza a világ 57 országában.

⁷⁹ Várady Tibor az amerikai kongresszusban tanúskodott: Lappangó válságócok. *Magyar Szó*, 1994. május 8.

kapcsolatban: „ha Panić nyer, akkor visszkapjuk az autonómiát és itt maradunk Jugoszláviában. Ha Milošević, akkor még egy darabig nagyon rossz lesz a sorsunk, ám utána függetlenek leszünk.”⁸⁰ A többi szerbiai kisebbségi csoport, így a magyar sem, azonban nem törekedett saját államiségra.

1997-ben a VMSZ kidolgozta *A Vajdaság önkormányzása politikai kereiteiről szóló megállapodástervezetet*, amely Christopher Hill, az USA macedóniai nagykövete koszovói albánokra vonatkozó rendezési tervének mintájára készült. A Hill-terv lényege, hogy a Koszovóban élő nemzeti közösségek demokratikus úton nemzeti tanácsot válasszanak, amely az adott közösség ügyeit kezeli Koszovóban (a terv nem részletezi, milyen társadalmi területeken élhetne a nemzeti tanács a hatásköreivel), emellett további többletjogokat garantál a nemzeti identitás megőrzése szempontjából fontos területeken. A perszonális autonómia biztosítása mellett valamennyi koszovói etnikai közösség képviselője helyet kapna a szövetségi szervezetben, saját eljárásrendet alakíthatna ki bizonyos bírósági ügyekben, maga Koszovó mint területi önkormányzat a valamikori szocialista Jugoszláviában betöltött státusához hasonló jogköröket kapna stb.⁸¹ Brian Donelly, Nagy-Britannia belgrádi nagykövete szerint a vajdasági magyarok esetében is alkalmazhatók lettek volna a terv egyes rendelkezései;⁸² bár a VMSZ valamennyi vajdasági nemzeti közösség számára felajánlotta a megállapodástervezet aláírását, így azt egyfajta regionális, vajdasági rendezési tervként is felfoghatjuk.

„Sok minden történt a 90-es évek elejétől a 2000-es évek elejéig. Kiderült, hogy az, ami a 90-es évek első felében történt, az kb. a maximuma a nemzetállamok tűrőképességének. Amikor viszont lecsillapodott a víz, világossá vált, hogy nagyon sok állam fölhúzta a kezifektet, és hogy innen egy lépést se fog tovább előre lépni, vagy elobstruálja, különböző eszközökkel ellenőrzése alatt tartja azt, ami már van. ... Közben nem szabad elfelejteni, hogy a nemzetközi szervezetek nem önálló struktúrák: az őket alkotó nemzetállamoknak, többségében nemzetállamoknak a képviselőtét látják el. És az eddigre már kiderült, hogy ez [az autonómia – a sz. megj.] még véletlenül sem rendelkezik olyan támogatottsággal, mint rendelkezett előtte. ... nagyon-nagyon nem értek egyet azokkal, akik a nemzetközi helyzetet, a nemzetközi szervezeteket ruházzák föl azzal az érdelemmel, hogy miattuk született meg ez a Nemzeti Tanács Törvény. Ha rajtuk múlik, semmi nincs ebből.” (Korhecz Tamás) Várad Tibor 1998-ban a következőket írta Németh Zsolt újdonsült államtitkári kinevezése apropóján: „A jugoszláv helyzettel foglalkozó nemzetközi tényezők az utóbbi években egyre ritkábban emlegetik a Vajdaságot (még ritkábban

⁸⁰ Losonc Márk – Tóth Szilárd János: Beszélgetés Várad Tiborral. In: Losonc Márk – Rác Krisztina (szerk.): *A vajdasági magyarok politikai esztörténete és önszerveződése 1989–1999*. Budapest: L'Harmattan, 2018. 266.

⁸¹ Krieger, Heike: *The Kosovo Conflict and International Law: An Analytical Documentation 1974–1999*. Cambridge: Cambridge University Press, 2001.

⁸² Wágner, 2018. 391.

a magyarság helyzetét) a megoldandó problémák között. Beszélhetnénk arról, hogy azelőtt lehetett-e ezen a vonalon többet tenni – és ki tehetett volna többet – de most az szerintem a lényeg, hogy a Koszovóval foglalkozó Összekötő Csoport pillanatnyi érdeklődése egy esélyt nyújt. ... hogy megpróbáljuk odajátszani az asztalra a mi problémánkat is.”⁸³ Bár Várady úgy vélte, hogy sem az Összekötő Csoport,⁸⁴ sem pedig az EBESZ nem tervezi az albánokra írt javaslatokat más kisebbségekre is automatikusan vonatkoztatni, azonban, „nem lehet az albán kérdést (*Jugoszlávián belül*) (a szerző kiemelése) eredményesen lezárni, ha nem kerül az asztalra a kisebbségi jogok általánosabb szerb, illetve jugoszláv szabályozása.”⁸⁵

Történelmi perspektívában evidens Várady és Korhecz megállapítása, hiszen Koszovó függetlenedésének nemzetközi támogatása és elismerése mégiscsak az támasztja alá, hogy a nemzetközi közösség 1) nem az autonómiában látta a végleges megoldást a tartomány részére, és 2) a nemzetiségi autonómia kérdésének „elhalasztásával” tulajdonképpen a hasonló követeléseknek kívánta az elejét venni Európa-szerte. Továbbá az ennyire sokszereplős akciók során, mint amilyenek a béketárgyalások is voltak, még inkább felszínre kerültek olyan univerzális nehézségek, mint a nemzetiségi jogok és egyáltalán maguk a nemzeti kisebbségek definiálatlan voltából eredő különböző értelmezések az egyes politikai kultúrák, szubkultúrák között. Ez pedig sok esetben meghatározta a disputák menetét és érvrendszerét. Anélkül, hogy a kulturális különbségeket kezelő politikák egyes módozatainak jellemzőit részletekbe menően taglalnánk, az alapvető kérdés itt az (volt), hogy mi az, amit egy adott liberális demokrácia a liberális egyenlőség nevében megkövetel(t) és megenged(ett) a multikulturalizmus vonatkozásában, azaz miként oldotta fel az egyenlő individuális jogokon nyugvó esélyegyenlőség *versus* a különböző kultúrájú kisebbségi csoportoknak garantált külön (egyéni és csoport-) jogokkal biztosítható kulturális egyenlőség között feszülő ellentétet.⁸⁶ Várady Tibor ezt leegyszerűsítve így foglalta össze: „*Amerikában láttam, hogy a kisebbségi kérdés megoldása az egyenlőség. A mi világunkban pedig a különbözőségnek a megbecsülése. És ezt is magyarázni kellett.*” „*Európában több volt a nyitottság.*”

Valójában a Szerbiában, a kilencvenes években uralkodó kisebbségellenes légkört, és az etnikai többség minden szinten történő abszolutizálását célzó ésszerűtlen centralizációt inkább a koszovói, mint a vajdasági viszonyok motiválták.

⁸³ Várady Tibor levele Németh Zsolt államtitkárnak 1998. július 10-én. Magángyűjteményben.

⁸⁴ Az Összekötő Csoport (*Contact Group*) egy nem formális csoportosulás, amelyet a boszniai háborúval kapcsolatos politika kialakítása, majd később Koszovó politikai státusának rendezése céljából hívták életre az USA, az Egyesült Királyság, Franciaország, Németország, Olaszország és Oroszország részvételével.

⁸⁵ Várady Tibor levele Németh Zsolt államtitkárnak 1998. július 10-én. Magángyűjteményben.

⁸⁶ L. Stroubouli Lanefelt, Lily: *Multiculturalism, Liberalism and the Burden of Assimilation*. Department of Political Science. Stockholm University, 2012.

Ez persze a helyzet súlyosságán mit sem változtatott.⁸⁷ A NATO-nak a Jugoszláv Szövetségi Köztársaság ellen irányuló katonai művelete⁸⁸ azonban a többi nemzeti kisebbségre is felhívta a nemzetközi közvélemény figyelmét. Ugyanis különösképpen a vajdasági magyar közösség ellen irányuló fenyegetések, megfélemlítések és nem egyszer erőszakos cselekedetek száma is megsokszorozódott, ahogy a szerb és a koszovói albán csoportok közötti gyűlölet mind inkább intenzívebbé vált. Ezért nyilatkozta Várady Tibor többször is még ezt megelőzően, hogy „nem ésszerű, ha a nemzetközi tényezők akkor lépnek színre, amikor már elég nagy a tűz ahhoz, hogy messziről is látni lehessen. ... Vajdaságban még van remény.”⁸⁹ *„Az egyik érv az volt, hogy nem jó, hogyha akkor kezdünk problémákat megoldani, amikor már megoldhatatlanná válnak. És a vajdasági kisebbségek problémája, sőt, azt úgy mondtam, hogy a Szerbián belüli kisebbségek problémája, az megoldható. Tehát, próbáljuk megoldani. És a másik érv az lehetne, hogyha sikerülne egy pozitív, interetnikai vagy kisebbségi megoldásképletet bevonni és valósággá tenni, akkor ennek pozitív hatása lehetne a más nagyobb interetnikai konfliktusokra is.”* (Várady Tibor) Egyféle megkésett válaszareakció volt erre az USA Kongresszusában elfogadott, Szerbia demokratizálódását támogató törvény, amelynek értelmében, egyebek mellett, Koszovó jövőbeli státusáról folyó tárgyalások alkalmával kiemelt figyelmet kell fordítani arra is, hogy megteremtsék a vajdasági magyar közösség jogainak kielégítő garanciáit, ideértve a saját önkormányzatiságra vonatkozó javaslat megvitatását a magyar közösség választott vezetőivel.⁹⁰ Bár Józsa László úgy emlékezett vissza, hogy ennek a törvénynek szinte semmilyen belpolitikai, illetve médiavisszhangja nem volt, Várady Tibor szerint valahol ennek a törvénynek a háttérben alakult meg az Ideiglenes Magyar Nemzeti Tanács.⁹¹

3.4. Milošević-ellenesség versus kisebbségbarátság: a szerbiai szintér

Témánkat illetően e szintér kapcsán alapvetően a következő kérdés merült fel: volt-e a szerbiai kormánynak vagy/és a szerbiai szellemi elitnek megoldásjavaslata a nemzetiségek helyzetére nézve, különösen, mert a kilencvenes évek az új kisebbségek születésének is az időszaka, amikor a valamikori nemzetekből

⁸⁷ Dr. Várady Tibor nyilatkozata a Magyar Szónak a Helsinki-bizottság előtt tett beszámolójáról: Autonómiák nélkül megoldhatatlan a kisebbségi kérdés. *Magyar Szó*, 1994. május 15.

⁸⁸ A NATO a jugoszláv haderő ellen irányuló légi hadművelete *Allied Force* fedőnévvel a délszláv háborút követő koszovói háború idején, 1999. március 24. és június 10. között, folyt azzal a céllal, hogy kikényszerítsék a jugoszláv haderők Koszovóból való kivonását.

⁸⁹ Dr. Várady Tibor nyilatkozata a Magyar Szónak a Helsinki-bizottság előtt tett beszámolójáról: Autonómiák nélkül megoldhatatlan a kisebbségi kérdés. *Magyar Szó*, 1994. május 15.

⁹⁰ Congressional Bills 106th Congress, S.720 – Serbia Democratisation Act 1999. <https://www.govtrack.us/congress/bills/106/s720> (letöltés ideje: 2020. június 30.)

⁹¹ Ezt támasztja alá, hogy Szabó Tibor, a HTMH akkori elnöke a washingtoni Kossuth Házban kijelentette, hogy az USA kedvezően tekint a vajdasági magyar autonómiaelképzelésre (1999. augusztus 11.). Wágner, 2018. 394.

nemzeti kisebbségek váltak az újonnan létrejött független nemzetállamokban. Voltaképpen több lehetőség állt a hatalom rendelkezésére. Egy, folytatják a valamikori titói hagyományokat azzal, hogy az igen magas szintű nemzetiségi jogokat elismerő modellt a megváltozott körülményekhez igazítják. Kettő, egy új rendszert „kísérleteznek ki,” és ötvözik az egyéni nemzetiségi jogokat az egykori jugoszláv területi autonómiák tapasztalatival, kollektív jogosítványokat, önkormányzati jogokat ismerve el az egyes kisebbségi közösség részére (legyen szó a tradicionális vagy akár az új kisebbségekről). És három, a nemzetiségi jogok minimumának garantálása, a titói modell „lebutítása” mellett semmiféle autonómiát nem biztosítanak. Ma már a történelem alakulását ismerve tudjuk, hogy ez utóbbi opció győzedelmeskedett a szerbiai színtéren. Jelen fejezetben azt vizsgáljuk, hogy volt-e esetleg esélye az első két opciónak a háborús években, már ami a nemzetiségi autonómiát illeti.

A Helsinki Bizottság előtti meghallgatáson Várady Tibor részéről elhangzott, hogy a szocializmus idején „a jó és a rossz közötti választóvonal a párthovatartozás volt. Ma (1994-ben, a sz. megj.) a választóvonal az etnikai hovatartozás. Szerbia a melegágya a lehető legnagyobb intoleranciának, és a kisebbségek valamilyen módon teherre váltak a különböző nyelvük, különböző kultúrájuk, egyáltalán a létezésük ténye miatt”.⁹² Várady azzal érvelt, hogy az autonómia *per se* a megoldás. Példaként hozta fel, hogy a kisebbségeknek (Szerbiában a magyaroknak és az albánoknak, de másoknak is) joguk kell, hogy legyen maguknak megszervezni az iskoláikat (nemzetiségi nyelvű oktatás, természetesen, már a szocializmus idején is létezett, de azok irányítása központosított volt, értsd, nem a magyar autonómia adminisztrációja alá tartoztak). Hozzátette, ennek az anyagi háttere is logikus, mert csakúgy, mint a szerb többség, a magyar és az albán kisebbség is fizet adót, és úgy méltányos, hogy a kisebbségi iskolákat is finanszírozzák az adófizetők pénzéből.⁹³

A szerb vezetés azonban nem ismerte fel „a között a párhuzamot, hogy a mieink az övéik között és az övéik a mieink között.”⁹⁴ Várady érvelése szerint „a kisebbségi kérdést azonmód kell az asztalra tenni, hogy ez is egy plusz, ami növelheti az ország nyugati elfogadottságát, és esetleg segítheti a határon túli szerbek ügyét is. Egy nem magyar értelmiségi nem érzelmi szálakon alakít ki rokonszenvet magyar igényekkel. Ehelyett arról kell meggyőzni, hogy az igényeink összhangban vannak azokkal az értékekkel, melyeket egy európai orientáltságú értelmiséginek fel kell vállalnia, és amelyek más célok megvalósításában is hasznosnak bizonyulhatnak.”⁹⁵ A reciprocitás ilyen formában azonban nem kapott különösebb szerepet:

⁹² Serbian human rights abuses increase in minority regions. *Digest*, Vol 17, No 3, 1994 May.

⁹³ Hearing before the Commission on Security and Cooperation in Europe – One Hundred Third Congress, May 5, 1994 – U.S. Government Printing Office, Washington 1994, 7.

⁹⁴ Várady Tibor az amerikai kongresszusban tanúskodott: Lappangó válságócok. *Magyar Szó*, 1994. május 8.

⁹⁵ Losoncz Márk – Tóth, 2018e. 251.

„Ez, azt hiszem, csak értelmiségi barátok között tudatosodott, úgyhogy ezt az érvet a hatalom felé nem igazán sikerült kommunikálni. Amíg Milošević volt hatalmon, az autonómiakoncepcióknak nem volt esélye; akkor sem, ha azzal érvelünk, hogy ez más országokban szerbeknek is segíthet.” (Várady Tibor) Érdekes módon ez a téma visszaköszött, csak éppen „kifordítva” Bill Clinton amerikai elnök és Madeleine Albright USA külügyminiszter 1999-es koszovói látogatása során, amikor is az akkor még minden tekintetben Szerbia kötelékébe tartozó tartomány Uroševac nevű településén csak albán és angol nyelvű transzparenszek előtt kapták lencsevégre a két közméltóságot. Ferizaj egyfajta szimbólum lett, amelyre Várady Tibor Bernard Kouchner, UNMIK vezető figyelmét is felhívta: „Emlékszem egy túlfűtött vitára a szerb parlamentben Milošević idején, 1991-ben, a nyelvek hivatalos használatáról. ... Az új törvénytervezet azt javasolta, hogy töröljék el a szerb és kisebbségi nyelvű elnevezések együttes használatát. „Uroševac sosem lesz Ferizaj” – magyarázta az egyik képviselő. Néhányan azzal érveltünk, hogy egy adott területen élő, de különböző népek által adott megjelölések együttes használata nélkül nem lehet etnikai békét és modernizációt elérni... A javaslatunk nem ment át. Úgy éreztem, hogy az, amit a szerb parlament elmulasztott jóváhagyni, lett volna az európai út. Ebben ma is hiszek; és ha igazam van, ez azt jelenti, hogy Ferizaj sem jelentheti az európai utat, Uroševac nélkül.”⁹⁶

A VMDK 1992-es kanizsai közgyűlése előtt Ágoston András, Vékás János, Páll Sándor és Hódi Sándor (a VMDK küldöttségeként) Miloševićnél járt, aki az autonómiakoncepcióról akart beszélni. Állítólag sérelmezte az *autonómia* kifejezést, de egyetértett abban, hogy azt *önkormányzatra* cseréljék. „Nekünk az autonómia vért és háborút jelent. Maguknak mást. ... Én személy szerint azt szeretném, hogy önök, magyarok, jól érezzék magukat Jugoszláviában.”⁹⁷ Vékás János emlékei szerint Páll Sándor rákérdezett az elnöknél az albánok helyzetére Koszovóban, azonban Milošević nem kívánta a magyar, illetve az albán kérdést egy kalap alá vonni.⁹⁸ A szandzsáki muzulmánokkal, a bácskai horvátokkal elég szoros kapcsolatot tartott fenn a vajdasági magyar politikum, de a parlamentben az albánokkal is együttműködtek: „kisebb közösségek úgy gondolkod[t]ak, ha a magyarok ki-
küzdenek valamit, akkor az nekik is jó lesz, ha meg nem, akkor ők minek kockáztassanak.”⁹⁹ Az viszont bizonyos, hogy a magyar területi autonómia nem feltétlenül aratott volna osztatlan sikert még maguk a nemzetiségek között sem. Kasza József emlékei szerint: „Egy ízben, amikor egy szűkebb körben arról tanácskoztunk, kiáltjuk-e ki a regionális autonómiát, elszólta magát (Tonković Béla horvát nemzetiségű vajdasági politikus – a sz. megj.), hogy *Biće tu krvi, i onda do kolena*.”¹⁰⁰

⁹⁶ Várady Tibor e-mailje Bernard Kouchernek 1999. november 30-án. Magángyűjteményben.

⁹⁷ Losoncz–Tóth, 2018c. 287.

⁹⁸ Losoncz–Tóth, 2018a. 318.

⁹⁹ Losoncz–Tóth, 2018b. 219.

¹⁰⁰ Vér fog itt folyni, térdig.

Ez figyelmeztető jel volt, mert nem véletlenül mondta, és ha csakugyan kikiáltjuk a regionális magyar autonómiát, akkor a szerb és a horvát erők összeroppantottak volna bennünket.”¹⁰¹

A regionális terveknel, az alulról jövő kezdeményezéseknél maradvá a szandzsáki muzulmánok autonómiatörekvéseiről is szót kell ejtenünk. Szandzsák (történelmi) régió Szerbia és Montenegró között megosztottan elhelyezkedő terület, többségében bosnyák, illetve szerb nemzetiségű lakossággal. A szandzsáki autonómia kérdése hosszú évtizedekre, sőt évszázadokra nyúlik vissza, és ennek megfelelően a történelem egyes szakaszaiban különböző kontextusokban jelent meg. Így a 19. században Bosznia-Hercegovina önállósodási ambícióinak része volt az Oszmán Birodalomban, majd Szerbia és Montenegró területköveteléseinek ellenére az Osztrák-Magyar Birodalom fennhatósága alá került a Berlini Kongresszus után, mígnem a régiót Szerbia és Montenegró között osztották fel a Balkáni Háborúk lezárásaként stb.¹⁰² Mivel azonban Koszóval és Vajdasággal ellentétben nem volt autonóm tartományi státusa Jugoszláviában (az AVNOJ elnökségi ülésén 1945-ben elutasították a szandzsáki autonómia fenntartását, mivel annak nincs nemzeti alapja, illetve a szerb és montenegrói egység irracionális és felesleges „összezúzásához” vezetett volna),¹⁰³ a szandzsáki bosnyákok (területi) autonómiakövetelése egészen a délszláv háború kitöréséig zárt ajtók mögött maradtak. Földrajzi elhelyezkedése (a szocialista Jugoszlávia felbomlása után Montenegrón keresztül Szerbia egyedüli kijárata a tengerre csak Szandzsák érintésével volt lehetséges) és a bosnyák muzulmán lakosok Bosznia-Hercegovinával való szoros kapcsolata miatt Szandzsák meghatározó politikai kérdés volt Szerbia számára a kilencvenes évek jugoszláv háborúja idején is, különösen az esetlegesen további területvesztés elkerülése végett. 1991. május 11-én megalakult a Szandzsáki Muzulmán Nemzeti Tanács (a mai Bosnyák Nemzeti Tanács elődje), mint a „szandzsáki bosnyákok legfőbb képviseleti szerve a Szerb Köztársaságban,”¹⁰⁴ a későbbi IMNT-hez hasonlóan jogalap nélkül. Ugyanezen év október 25–27-én nem hivatalos népszavazást tartottak a szandzsáki politikai és területi autonómia kikiáltásáról, valamint a volt JSZSZK bármelyik tagköztársaságához való csatlakozásra való jogról. A népszavazás eredményével összhangban a képviselőtestület 1992. január 11-én javaslatot tett Szandzsák speciális státusának elismerésére a kormány felé, amely, értelemszerűen, elutasította a kezdeményezést; bár a részvétel igen magas volt (a szavazásra

¹⁰¹ Losoncz Márk – Tóth Szilárd János: Beszélgetés Kasza Józseffel. In: Losoncz Márk – Rác Kristina (szerk.): *A vajdasági magyarok politikai eszméletörténete és önszerveződése 1989–1999*. Budapest: L'Harmattan, 2018d. 239.

¹⁰² Muratović, Admir: *Autonomija Sandžaka – historijski i politički kontekst*. 2015. november 21. <https://sandzakpress.net/autonomija-sandzaka-%E2%80%93-historijski-i-politicki-kontekst/> (letöltés ideje: 2020. december 14.)

¹⁰³ Uo.

¹⁰⁴ Szandzsáki Bosnyák Nemzeti Tanács hivatalos honlapja. <https://www.bnv.org.rs/onama.php> (letöltés ideje: 2020. december 14.)

jogosultak 70,19% szavazott) és a szavazók 98,9%-ban pozitívan nyilatkoztak. A nemzeti tanács több memorandumot is elfogadott a kilencvenes években, amelyek a területi nemzetiségi autonómiát szorgalmazták, azonban egyik sem valósult meg (a magyar területi autonómiaambíciókhoz hasonlóan).¹⁰⁵ A nyugat konzisztens érdektelensége miatt a régió szecessziójának az ügyében végül a szandzsáki bosnyákok levették ezt a kérdést a napirendről,¹⁰⁶ bár a regionális autonómia továbbra is aktuális maradt. Állítólag a VMDK 1992-es autonómiatervezete inspirálta azt az 1993. június 6-i dokumentumot Szandzsák különleges jogállásáról, amely egyébként az államiság egyes elemeit ismerte el a régiónak.¹⁰⁷ A kilencvenes években a nemzetközi közösség, hasonlóan a többi jugoszláviai kisebbségi közösséghez való viszonyulásához, csak az emberi jogok megsértésével, az etnikai alapú incidensek megakadályozásával, felszámolásával foglalkozott, és nem avatkozott bele különösebben magának a regionális önkormányzatnak a kialakításába.

Bár születtek egyéb szerb szakértői tervezetek is (például a Forum za etničke odnose tollából), a nemzetiségi autonómia „*lényegében mégis csak kisebbségi kezdeményezés és pontosabban magyar kezdeményezés volt.*” (Várady Tibor) Ezzel kapcsolatban pedig többször, több helyen már megfogalmazódott, hogy a vajdasági magyar politikum voltaképpen kétféle érdekérvényesítési stratégia mentén igyekezett életre hívni a saját koncepcióját: az egyik volt a „VMDK által képviselt önálló politikai jogalanyiség, amelyet autonómiakoncepcióikban fogalmaztak meg,”¹⁰⁸ és amely a szerb nemzetállami törekvésekkel szemben képviselte a magyar érdekeket, míg a másik Várady Tiborhoz köthető, és amely Szerbia polgári átalakításában igyekezett (mélto) helyet keresni a nemzetiségeknek (is). „*Várady Tibor életstratégiája rengeteg gyümölcsöt hozott ebből a szempontból, hiszen az ő szimbolikus tökéje Belgrádban nagyon erőteljes. Tehát ő rengeteg szereplőt ismert, és az egészen másfajta út volt ahhoz képest, amit itt a vajdasági magyar politikusok képviseltek, akik nem a személyes ismeretségek vonalán haladtak, hanem valami frontális logikát próbáltak létrehozni, meg érvényre juttatni.*” (Losonczi Alpár)

A kilencvenes évek elején a VMDK látóhatáron belül hozta az autonómiát olyan értelemben, hogy konkrétan megfogalmazta a programját, igyekezett azt mind a belpolitikai, mind a nemzetközi szereplők előtt ismertetni. Várady Tibor ezt tudatébresztésnek nevezte, amely a kilencvenes évek elején uralkodó politikai viszonyok közepette elsősorban „*egy szavazómozgósító elven,*” és nem pedig

¹⁰⁵ Memorandum o specijalnom statusu, od 6. juna 1993; Rezolucija svebošnjačkog sabora o povratku nacionalnog imena “Bošnjak”, 1993; Memorandum o autonomiji Sandžaka i specijalnim odnosima sa Bosnom i Hercegovinom, od 19. jula 1999. godine.

¹⁰⁶ Ron, James: *Frontiers and Ghettos: State Violence in Serbia and Israel*. University of California Press, 2003. 68.

¹⁰⁷ Forum za etničke odnose (ed.): *Mapiranje Sandžaka – Sandžak u regionalnom kontekstu: mapiranje uticaja i predlaganje rešenja za poboljšanje društveno – političkog razvoja u Sandžaku*. Beograd: Forum za etničke odnose, 2017. 47–48.

¹⁰⁸ Bárdi, 2000.

„megvalósítható struktúrában” gondolkodott. Az évtized második felében azonban a VMSZ aktivitása került előtérbe, amely akár „pénzzé tehető” volt Milošević megbuktatása után. Józsa László ezt úgy fogalmazta meg, hogy a VMSZ „nem l'art pour l'art jellegű ellenzékiesség volt... hanem cselekvő,” és amennyiben lehetett, korrekt módon viszonyult a hatalomhoz. Ezért cserébe pedig a szerb kormányzat nem feltétlenül ellenséggként élte meg a vajdasági magyar politikusokat; bár kétségtelenül az autonómiaelképzelésekről sem nyitott semmilyen diskurzust. Ennek elsőszámú oka abban keresendő, hogy „az autonómiát negatív jelentésréteg vette körül, és ezt lehetetlen volt tárggyá tenni.” (Losoncz Alpár) Másodsorban egyetlen nemzetiségi párt sem volt a „mérleg nyelve” a szerb kormányzat és az ellenzék között, amely valamiféle alkupozíciót biztosíthatott volna bármelyik kisebbségi közösségnek.¹⁰⁹

Összeségében elmondható, hogy a kilencvenes években, különösen annak első felében a szerbiai vezetés a területeit kívánta „visszaszerezni”, megtartani, politikai céljait tekintve pedig a kulturális autonómia *per se* semmilyen módon nem jelent meg akár a határon kívül rekedt szerbség, akár a határon belül élő nemzetiségek vonatkozásában. Ez elsősorban a vajdasági magyar politikum belföldi, illetve külföldi kommunikációjának volt a része. A nemzetközi közösség is inkább Milošević hatalmát akarta megdönteni, mintsem a kevésbé égető kisebbségi ügyeket megoldani. Ettől függetlenül ez a kérdés továbbra is megjelent, de csak az elvi viták, intellektuális diskurzusok szintjén. Például a Szerb Tudományos és Művészeti Akadémia szervezésben megrendezett *A kisebbségek helyzete a JSZK-ban* című nemzetközi konferencián (1995. január 11–13.) elhangzott, hogy az USA és az EBESZ kiemelten kezelik a területi autonómiát, illetve szorgalmazzák a kollektív jogok mielőbbi szabályozását az országban. Sőt, a résztvevők többsége a kulturális autonómiához való jogot is elismerte.¹¹⁰ A kétezres évek elejére már a terminológiában is változás állt be, és az *autonómia*, a *kisebbségi önkormányzat* helyett a *kisebbségi különjogok* fogalma vette át a helyet. „Akkor már nagyon megváltoznak a dolgok. A szerb értelmiségnek az a része, amely ellenállt a Milošević-rezsimnek, posztjugoszláv utóvédharcot folytatott, aminek a neve az interkulturalizmus versus multikulturalizmus volt. Tehát azok az értelmiségiek, akik eljutottak oda, hogy valamit tényleg tenni kell, belekapaszkodtak az interkulturalizmus szálába, mert a multikulturalizmus nagyon veszélyes, aláássa a nemzetek együttélését.” (Losoncz Alpár)

Ami a vajdasági magyar (nem az első fronton politizáló vagy apolitikus) szellemi elitet illeti, támogatóan lépett fel ebben az időszakban – legyen szó bármely kisebbségvédelmi mechanizmusról, de szintén nem rendelkezett saját koncepcióval. A (megalakításra váró) Vajdasági Magyar Értelmiségi Fórum programjavaslata

¹⁰⁹ A Várady Tiborral folytatott beszélgetés alapján.

¹¹⁰ Wágner, 2018. 387.

értelmében a szervezet nyitottságot tanúsított az önkormányzatiság valamennyi lehetséges formája iránt, és egyben keresték az együttműködést a többi nemzetséggel, illetve a többségi nemzet értelmiségével, akik hasonlóan gondolkodtak.¹¹¹ A VMSZ *A vajdasági magyarok önszerveződésének alapjairól szóló megállapodástervezetében* pedig kiemelte, hogy mindazokat a szakértőket, független értelmiségieket is be kell vonni az autonómia gyakorlati megvalósítását célzó tárgyalásokba, akik nem kötelezték el magukat egyetlen politikai opció mellett sem.¹¹² Az idő előrehaladtával természetesen ezen a szintén is formálódtak az erőviszonyok. A tóthfalusi, majd a zentai értelmiségi találkozók után a szabadkai tanácskozáson résztvevők 1997. május 18-án elfogadták a *Nemzeti megmaradásunk stratégiája* elnevezésű találkozó zárónyilatkozatát, amelyben *explicit verbis* az Ideiglenes Magyar Nemzeti Tanács felállítását szorgalmazták a vajdasági magyarság oktatási, tájékoztatási, kulturális és vallási ügyeinek kezelése céljából.¹¹³ Kétségtelen azonban, hogy a vajdasági magyar értelmiség komolyabb szerepet csak néhány év múlva, a már jogilag beágyazott nemzeti tanácsi választásokon kapott majd. „*Milošević leváltása után több volt az érdeklődés a tények és a valóság után, és a politikusoknak is voltak valós törekvései, hogy értelmes és emberséges döntéseket hozzanak – és ennek maradjon nyoma a történelemben. Ebben az időben sokkal több volt az értelmiségi a szerb politikában, mint korábban (vagy később), és az érvelés is számottevő részben értelmiség hullámhosszon alakulhatott. Így a meggyőzésben egy ideig tulajdonképpen több esélye volt a kisebbségi értelmiségieknek, mint a kisebbségi politikusoknak.*” (Várady Tibor) Ez a megállapítás különösen igaz a nemzeti tanácsokról szóló, első törvényes jogalap megszületésére.

4. A szövetségi kisebbségvédelmi törvény és a 19. törvénycikkely

A jelen fejezet voltaképpen a kisebbségi jogokra vonatkozó kodifikációs folyamatot igyekszik több szempont mentén megvizsgálni, elsősorban a már többszörben emlegetett 19. törvényhely vonatkozásában: melyek voltak a szövetségi kisebbségvédelmi törvény elfogadásának politikai, jogi előzményei az országban, elsősorban a 2000. évi rendszerváltozás előtt és közvetlenül után; milyen szerepet vállalt a törvény kidolgozásában a nemzetközi közösség; mennyire „magyar” a törvény, pontosabban annak a nemzeti tanácsokra vonatkozó rendelkezése; milyen

¹¹¹ A JMMT Intézőbizottsága és a VMMSZ Elnöksége: Felhívás a Vajdasági Magyar Értelmiségi Fórum programjavaslatának véleményezésére. 6. pont.

¹¹² VMSZ: *A vajdasági magyarok önszerveződésének alapjairól szóló megállapodás tervezete* koncepciója. 1996. január 18.

¹¹³ Hódi Sándor: *A nemzeti megmaradás stratégiája. Megjegyzések a szabadkai értelmiségi találkozóhoz*. In: Hódi Sándor (szerk.): *Kisebbségi létértelmezések*. Balatonboglár: Balaton Akadémia Könyvek, 1997. 150–154.

követelményeket támasztottak a törvényelőkészítő munkacsoporttal szemben, és hasonlóak.

Ágoston András a szerb Népképviselőház Társadalmi-politikai Tanácsának küldöttjeként még 1989 tavaszán tett javaslatot egy egységes köztársasági nemzetiségi törvény kidolgozására, amely egyaránt tartalmazta volna az egyéni, illetve a kollektív jogok jegyzékét, valamint mindazokat az intézményeket, melyeken keresztül ezek a jogok érvényesíthetők lettek volna. 1992 októberében az akkori jugoszláv szövetségi kormány szakértői testületet hozott létre egy nemzetiségi törvény kidolgozásának szakmai megalapozásához. A testület tagjai nagyrésztben a ma is működő Forum za etničke odnose (FER) elnevezésű civil szervezet tagjai voltak. Az így született téziseket a szektorközi egyeztetéseken összehangolták, végül azonban mégsem kerültek a parlament elé. Ez az időszak amúgy egybeesett a tiszavirág életű Panić-kormány mandátumával. Tehát a kisebbségi közösségek és tagjaik jogairól és szabadságairól szóló alkotmánytörvény téziseit valójában más kormány „rendelte meg,” mint amelynek a parlamenti eljárásba kellett volna beterjeszteni. A Radivoje Kontić vezette következő kormány tagjaként Savović Margit szövetségi miniszter egyebek mellett azzal az indokolással utasította el a téziseket, hogy az előírnyozza a nemzetiségek önszerveződésre való jogát; ebből pedig egyenesen következne a nemzetiségi önkormányzatok létrehozása. Később azokat a Vajdasági Demokratikus Reformpárt képviselője törvényjavaslat formájában nyújtotta be, azonban akkor sem tűzték napirendre.¹¹⁴ Mint ismeretes, a nemzeti kisebbségi jogok kódexét, amely tartalmazta a perszonális autonómia legfőbb szervének, a nemzeti kisebbségi tanácsoknak első törvényes jogalapját, csak bő tíz évvel később sikerült meghozni Jugoszláviában, és azt is teljesen megváltozott politikai körülmények között. A fent említett tézisek módosult formában ugyan, de továbbra is fontos referenciapontok maradtak a különböző fórumokon, még ha a nemzeti tanácsok végül más logika mentén alakultak is ki.¹¹⁵

Miután a 2000. évi elnökválasztást követően Vojislav Koštunica, a Szerbiai Demokratikus Ellenzék (DOS) jelöltje nyert Slobodan Miloševićtel szemben, a „miloševići diktatúra” időszaka lezárult 2000. október 5-én. A Vajdasági Magyar Szövetség aktívan támogatta ezt a folyamatot együttműködve a DOS-on

¹¹⁴ Janjić, Dušan: Društveni i politički razlozi za demokratsku manjinsku politiku i usvajanje Ustavnog zakona Republike Srbije o slobodama i pravima manjinskih zajednica i njihovih pripadnika. In: Janjić, Dušan – Kovačević-Vučo Biljana (ed.): *Teze za Ustavni zakon Republike Srbije o slobodama i pravima manjinskih zajednica i njihovih pripadnika – Prilog izgradnji demokratske Srbije*. Beograd: Forum za etničke odnose – Komitet pravnika za ljudska prava (YUCOM), 2002. 3–14.

¹¹⁵ A tézisek kisebbségi önkormányzással foglalkozó IV. fejezete szerint a kisebbségi tanácsok területi alapon szerveződtek volna, és az egyesületekre vonatkozó bejegyzési eljárás szerint alakultak volna meg. *Teze za Ustavni zakon Republike Srbije o slobodama i pravima manjinskih zajednica i njihovih pripadnika* <http://fer.org.rs/wp-content/uploads/2017/12/90-Teze-za-ustavni-zakon-republike-Srbije-o-slobodama-i-pravima.pdf> (letöltés ideje: 2020. június 30.)

belüli progresszív politikai és értelmiségi erőkkal, mely politikának köszönhetően a VMSZ megkapta az egyik legtekintélyesebb kormánypozíciót: Kasza József, a VMSZ akkori elnöke az újonnan felálló Zoran Đinđić-kormány alelnöke lett. *„Nekem több beszélgetésem volt Koštunicával, aki nem volt eleve kisebbségbarát, de úgy érezte, hogy az ő szerb nemzeti büszkesége arra is kiterjed, hogy itt tisztességes jogai legyenek a kisebbségi polgároknak is. Úgyhogy vele én egy normális kapcsolatot ápoltam, Dindić-tyel még inkább.”* (Várady Tibor)

A fenti elnökválasztást megelőzően, de már a változásokat elővetítve, a Project of Ethnic Relations (PER) szervezet, több konferenciát is szervezett, hogy megkönnyítse a párbeszédet az ellenzéki (hamarosan kormányváltó) erők és a kisebbségi csoportok vezetői, illetve képviselői, valamint maga a szerb kulturális elit között a miloševići kormányzás megdöntését előkészítő szakaszban. *„Románia és Szlovákia után egyszer csak mi is sorra kerültünk, és 4–5 olyan konferenciát szerveztek meg, ahol a jövő kisebbség-többség relációjának a vázlatát kívánták kibeszéltetni a résztvevőkkel, és felvázolni a lehetséges utakat. Azt kell, hogy mondjam, enélkül a kisebbségi autonómia jogi megalapozottsága a Jugoszláv Szövetségi Köztársaságban, illetve később Szerbiában nem történt volna meg. Magyarán, ha az a tevékenység nem zajlik, akkor ma nem lenne autonómia biztosítva sem az alkotmányban, sem pedig a vonatkozó törvényekben.”* (Józsa László) Állítását egyébként a beszélgetés valamennyi résztvevője megerősítette.

Allen Kassof, a PER akkori vezetője Várady Tibornak írt 1996. július 3-ai keltezésű e-mailjében arra kérte őt, hogy tájékoztassa a vajdasági magyar javaslatok realizálásának alakulásáról, illetve értesítette, hogy Tabajdi Csabával együttműködésben találkozót szerveznek a határon túli magyar kisebbségek részvételével a különböző stratégiák megvitatása és összehangolása céljából. Ennek fényében olyan regionális csúcstalálkozót készítenek elő egy éven belül, amelyen Szlovákia, Románia, Magyarország (és talán Szerbia) politikai vezetőségével egyfajta regionális kontextusban ismertetnék a magyar álláspontokat. Az e-mailben szintén olvasható, hogy a PER-nek kitűnő együttműködése van a Fehérházzal, az USA külügyminisztériumával, a Pentagonnal, de az EBESZ-szel, az Európa Tanáccsal és az EU-val is. Ilyen háttértámogatással várható volt, hogy a PER-nek komoly szerep jut majd a szerbiai helyzet megoldásában is. *„Úgy tűnt, érzelemmentesen, önmagukat türtőztetve hallgatták végig a kisebbségi közösségek képviselőinek beszámolóit ezeken a konferenciákon. És meg kellett őket győzni arról, hogy az, amit a kisebbségek és elsősorban a magyarok mondanak, az nem államellenes dolog. El kellett fogadtatni azt a megközelítést, hogy az autonómia nem a szecesszió szinonimája, hanem annak ellenpólusa. És ez eltartott egy ideig.”* (Józsa László) Az első, a PER által szervezett a vajdasági interetnikai viszonyokról szóló kerekasztalra Bécsben került sor 1999. szeptember 23–25-én, amelyen valójában az igények és azok teljesíthetősége találkozott. Ismertették a VMSZ 1997-es autonómiatervezetét, bemutatták az Ideiglenes Magyar Nemzeti Tanácsot, de egyben elhangzott az is, hogy a magyarok

Vajdaságra, illetve magára az egész közösségre Szerbia, illetve Jugoszlávia részeként tekintenek. Megállapítást nyert az is, hogy az ellenzéknek nincs egységes kisebbségpolitikai programja, és voltaképpen nem értettek egyet a Vajdaság jövőbeli státusát illetően sem. 1999 a NATO *Allied Force* nevű hadműveletének éve volt, még friss emlékekkel a bombázásról. Ezért, hogy az ne ismétlődjön meg az ország másik autonóm tartományában, a szerb potenciális vezetés készen állt együttműködni, azonban maguk sem tudták, hogyan.¹¹⁶

Még az athéni, a sorban második találkozó előtt Várady Tibor ezt írta Lőrincz Csabának: „A szerb ellenzék nagyon várt valamilyen gesztust legalább a szankciókkal kapcsolatban, ez nem jött be és most duzzog Európára, Amerikára még inkább – értelemszerűen a PER-re is. Ezért most nem jól fekszik az a gondolatsor, hogy megoldást kell találni, mert ez közelít Európához – az pedig nehéz, meg nem is jó, hogy együtt duzzogjunk és igyekezzünk a duzzogótársnak kijáró rokon-szenvből valamit lekanyarítani. Nem tudom van-e még rá idő, de nagyon jó lenne valami gesztus a Drašković felé, akinek a helyzete most felértékelődött. (Ő egyébként elfogadta a meghívást, lényegében miatta megyünk pont Athénbe)”¹¹⁷ Bár Vuk Drašković végül nem jelent meg Athénben (pontosabban a résztvevők listáján nem szerepel a neve), 2000. február 13–15-én a többi résztvevő (a vajdasági magyar, román kisebbségi vezetők, a szerb ellenzéki politikai pártok) újfenn megegyezett és megerősítette a bécsi zárónyilatkozatban leírtakat, hogy a szerbiai ellenzéknek tiszteletben kell tartania a következőket: 1) a Vajdaság autonómiája Szerbia demokratizálódását és decentralizációját szolgálja, valamint megfelelő keretet nyújt valamennyi, a nemzeti közösségeket érintő ügy megoldásához; valamint 2) létre kell hozni a nemzeti közösségek jogainak modern intézményes garanciáit, ideértve a nemzeti közösségek önszerveződéshez való jogát identitásuk megőrzése és előmozdítása céljából, különösen az oktatás, a média és a kultúra területén. Ennek értelmében a nemzeti közösségeknek nemzeti tanácsokat kell alakítani, hogy egyedül vagy az állami szervekkel együtt döntsenek a különböző, identitást érintő kérdésekben. A kerekasztalok zárónyilatkozatai egyébként még a nemzeti tanácsok működésének pénzügyi oldalával, illetve a kisebbségek nyelvhasználati jogainak a hetvenes-nyolcvanas évek szerinti színvonalához történő visszatérésével is foglalkoztak.¹¹⁸

Ezen a ponton érdemes még egy kisebb kitérőt tenni Várady Tibor és Jim Swinger találkozájára, amely jól illusztrálja a kisebbségi és szerb ellenzéki politikum kapcsolatának alakulását a 2000. október 5-i események előtt. Várady egy

¹¹⁶ Project on Ethnic Relations: Vojvodina: The Politics of Interethnic Accommodation. Report, 2000. <http://www.per-usa.org/Reports/Vojvodina.pdf> (letöltés ideje: 2020. június 30.)

¹¹⁷ Várady Tibor e-mailje Lőrincz Csabának 2000. január 28-án. Magángyűjteményben.

¹¹⁸ Project on Ethnic Relations: Roundtable on Interethnic Relations in Vojvodina, Vienna, September 23-25, 1999, Communiqué; Project on Ethnic Relations: Roundtable on Interethnic Relations in Vojvodina, Athens, February 14-15, 2000, Communiqué.

személyes feljegyzésben arról ír, hogy Jim Swinger is beszélt Vuk Draškovićtal az athéni konferencia előtt, és arra ösztönözte, hogy a szerb ellenzék csatlakozzon az ott születő megoldáshoz: „Swiger úr hangsúlyozta, hogy lépéseket fog tenni abban az irányba, hogy ezt mint eredményt és követendő példát vállalják, és azt is mondta, hogy ilyen jelzéseket fog továbbítani a szerb ellenzék felé. Arról beszéltem, hogy minden fogyatékosága ellenére támogatni kell a szerb ellenzéket, hogy ez nagyon fontos a szerbiai polgárok számára, akik tanácstalanok egy olyan helyzetben, amikor olyan jelzések érkeznek nyugatról, hogy Miloševićtel már nem lehet tárgyalni. Mivel nemigen van más megoldás, mint az ellenzéket támogatni, ez legalábbis külső megjelenésében egyértelmű kellene, hogy legyen, hogy egyértelműbb sugallat érkezzen a szerb választókhöz. ... Ugyanígy fontos lenne hangsúlyozni, és pozitívan értékelni, hogy február derekán Athénben egyezségekre jutottak a szerb ellenzék és a vajdasági magyarok, valamint más vajdasági kisebbségi képviselők. Elmondtam, hogy ez tulajdonképpen az első egyezés, amely etnikumok között született a jugoszláv konfliktus-sorozat kezdete óta (ha nem számítjuk a Daytoni egyezményt, mely csak részben a tárgyaló felek jobb belátásának és nagyrészt egy diktátumnak az eredménye). Fontos lenne publicitást adni és hangsúlyozni ezt az eredményt, amely a vajdasági magyarok Európa-konform és ésszerű magatartásának, valamint a szerb ellenzék belátásának az eredménye.”¹¹⁹

A harmadik, és egyben utolsó palicsi (Szerbia) kerekasztalra már a rendszerváltozás után került sor, melynek zárónyilatkozata értelmében: „Valamennyi résztvevő reméli, hogy az athéni ajánlások gyakorlati implementációját szolgáló lépéseket a lehető leghamarabb megteszik. A résztvevők tisztában vannak vele, hogy az országnak más egyéb sürgős és nagyon komoly problémával is szembesülni kell, de azok nem késleltethetik az athéni ajánlások figyelembevételét és implementációját.”¹²⁰ Bő egy év múlva meghozták a szövetségi kisebbségvédelmi törvényt, benne a nemzeti kisebbségek nemzeti tanácsait megalapozó 19. cikkellyel.

„... a kisebbségvédelmi törvény részben külső nyomásra, részben a vezető szerbiai politikai erők elhatározása alapján született meg, de egyes tartalmi elemei (különösen azok, amelyek az autonómia alapjait teremtették meg) kizárólag a magyar politikum helyzetfelismerésének és helyzetkihasználásának eredményei.”¹²¹ „*A többiek vagy lusták voltak, vagy nem volt külön elképzelésük róla, hogy mit csináljanak. Legalább is most az autonómiáról beszélünk. Más ügyekben lehet, hogy volt elképzelésük, meg csináltak is valamit, de ebben nem volt.*” (Korhecz Tamás) A törvényelőkészítő munkacsoportban nem volt jelen minden nemzetiség képviselője, ezzel szemben a magyar közösség hat taggal is képviseltette magát:

¹¹⁹ Várady Tibor feljegyzése a Jim Swingerrel, a Deputy Assistant Secretary-val folytatott beszélgetésről. 2000. április 5. Magángyűjteményben.

¹²⁰ Project on Ethnic Relations: Roundtable on Interethnic Relations in Vojvodina, Palic/Subotica, February 18, 2001, Communiqué.

¹²¹ Korhecz Tamás: *Othonteremtőben a szülőföldön*. Újvidék: Forum, 2009. 53.

Józsa László, Kartag-Ódri Ágnes, ifj. Korhecz Tamás, Losonc Alpár, Várady Tibor és Végel László, azzal, hogy Losonc Alpár és Végel László később kilépett a csoportból.

A törvényelőkészítő munkacsoport résztvevői valójában szabad kezet kaptak, és ezt többen megerősítették: „*Úgy képzeltem, hogy a vonatkozó miniszter oda jön, és azt mondja, hogy figyeljetelek ide, a mi politikánk ez és ez és ez, ti pedig próbáljátok meg ezt valamiképpen formába önteni. Nem. Soha. Egyetlen egy pillanatra sem, egyáltalán nem történt meg.*” (Losonc Alpár) „*Nem politikai törvény volt, hanem egyfajta szakértői törvény, amit a politika később elfogadott. ... Nem volt rajtunk politikai nyomás... Üres papíron dolgoztunk, nem kaptunk egy kész modellt.*” (Pajvančić Marijana)¹²² Max van der Stoel, az EBESZ kisebbségügyi főbiztosa néha személyesen is megjelent, máskor viszont csak a megjegyzéseit küldte el. Az viszont leszögezhető, hogy a nemzetközi közösség inkább passzív megfigyelőként vett részt a folyamatban. „*Lehetséges, hogy volt visszahúzás, amit természetesen nem lehet bizonyítani abban az értelemben, hogy akadályoztak volna bennünket. Inkább csak adagolták, milyen messzire mehetünk egyes kérdésekben.*” (Pajvančić Marijana)

A visszaemlékezések egyöntetűek, hogy a munka komolyabb viták nélkül zajlott, kivéve a nemzeti kisebbségek definíciójának a kérdését.¹²³ Korhecz Tamás, aki jogászszakértőként a VMSZ-t is képviselte, a már létező és működő autonómiákkal érvelt egy hasonló rendszer létrehozása mellett Szerbiában is. Pajvančić Marijana alkotmányjogász szerint ez komoly érv volt a munkacsoport nem magyar tagjai számára. „*Az, hogy én nagyon jól ismertem a szlovén és a magyar modellt, nagyon sok ellenállást lefegyverzett. Hiszen valamit, ami a térségünkben már létezik, nem lehet csak úgy beállítani, mint egy irreális kisebbségi követelést. Tehát, ami más országokban úgymond 'átment', mindegy, hogy milyen megfontolásból, de már létezik, az egy igen erős érv azzal szemben, miért nem tudják ezt a magyar követelést*

¹²² Pajvančić Marijana alkotmányjogász, egyetemi tanár, a kisebbségvédelmi törvényt előkészítő munkacsoport tagja.

¹²³ A tanulmányban nem részletezzük az idevágó vitában felmerült valamennyi dilemmát. A lényeg, hogy végül a törvény egy igen bő, absztrakt szakaszban definiálja a nemzeti kisebbségek fogalmát, a törvényesen (hivatalosan) elismert nemzetiségi csoportok tételes felsorolása nélkül: „Jelen törvény értelmében nemzeti kisebbség a Szerb Köztársaság állampolgárainak minden csoportja, amely számbelileg eléggé reprezentatív, bár kisebbséget képez a Szerb Köztársaság területén, és a lakosság valamely olyan csoportjához tartozik, amely hosszantartó és szoros kapcsolatban áll a Szerb Köztársaság területével, ám olyan jellegzetességekkel bír, mint a nyelve, kultúrája, a nemzeti vagy etnikai hovatartozása, származása vagy vallási hovatartozása, ami alapján különbözik a többségi lakosságtól, és amely csoport tagjait jellemzi az a gondoskodás, hogy együttesen tartsák fenn közös identitásukat, beleértve a kultúrájukat, hagyományait, nyelvüket vagy vallásukat.” Törvény a nemzeti kisebbségek jogainak és szabadságainak a védelméről, 2. szakasz 2. bekezdés.

elfogadni. Mert ti rosszabbak vagytok, mint a magyar állam, vagy mint Szlovénia? Azért nem egyszerű ezzel együtt élni.” (Korhecz Tamás)

A kisebbségvédelmi törvény szövetségi törvényként született, ami azt jelenti, hogy az akkori Jugoszláv Szövetségi Köztársaságot alkotó Szerbia és Montenegró kellett, hogy annak egyfajta keretjellegű rendelkezéseit a továbbiakban majd a saját jogalkotásában pontosítsa. Ebben az időben még nem létezett alkotmányos alapja a nemzeti tanácsoknak, a Szerbia és Montenegró közötti államközösség megalakulását követően pedig az eredetileg szövetségi, tartalmát tekintve keret-törvényt Szerbia sajátjaként átvette. *„Ebben a törvényben egyszerűen nem volt arra tér, hogy egy teljes nem területi alapú autonómiakoncepciót kidolgozzuk. Nem illett volna bele a törvénybe, és az idő hajtott bennünket. És akkor született meg az az elgondolás, hogy egy nagyon bő szakaszban minden egyes pontját lefektetjük annak, ami egyébként a mi autonómiakoncepciónk. Abban maradtunk, hogy lesznek ideiglenes megoldások a választás vonatkozásában. Az ideiglenes megoldások alapján szülessen meg a törvényes nemzeti tanács, de már vetítse előre azt is, milyen lesz a jövőendő. Ez megkaphatta a többséget politikailag is.*” (Korhecz Tamás) Ez a hozzáállás azonban maguk a magyar munkacsoport tagjai, majd később a vajdasági magyar politikai szereplők között is nézeteltérést eredményezett. Losonczi Alpár ezt úgy fogalmazta meg, hogy *„az elektori rendszer olyan aszimmetriát jelentett, amely lényegében feltétellel tette a demokrácia minimumát is... ahelyett, hogy jogi stabilitást hozott volna, éppenséggel összekuszálta a szálakat, és a politikai elitiek közötti alkufolyamatokat erősítette meg.*”

Végül az akkori Jugoszláv Szocialista Köztársaság parlamentjének mindkét tanácsában valamennyi jelenlevő képviselő a jogszabály elfogadására szavazott; *„senki sem feküdt keresztbe,*” ahogyan Józsa László fogalmazott. Bár a 19. cikelyt több kritika is érte,¹²⁴ a kisebbségvédelmi törvény *en général* és maga a nemzeti tanácsokra vonatkozó rendelkezés is vitathatatlanul fontos állomás a nemzeti kisebbségi jogok kiterjesztésében. Azon túl, hogy a nemzetiségek kollektív jogait első ízben szabályozták Szerbiában meghatározták, mely alapelvek mentén (önkéntesség, választhatóság, részarányosság), milyen területeken működik majd a nemzeti tanács (oktatás, kultúra, tájékoztatás és hivatalos nyelvhasználat), mint a nemzeti kisebbségek önkormányzáshoz való jogának megtestesítője. Természetesen mindennek még nincs elég tartalma, nincs közvetlen választás névjegyzék alapján, nincsenek egyértelmű hatáskörök, források, de a törekvések a kétezres években is folytatódtak, melyek eredményeként 2009-ben megszületett egy külön, csak a nemzeti tanácsokat szabályozó törvény. Az viszont már egy külön történet, hogy miért kellett erre a törvényre hét évet várni.

¹²⁴ L. Van-e okunk az ünneplésre? In: Bozóki Antal: *Magyarok a Vajdaságban: nemzeti kisebbségi jogok. Válogatott írások 2001–2007.* Újvidék: Árgus–Vajdasági Magyar Kisebbségjogi Civil Egyesület, 2007.

5. Zárógondolatok

A kisebbségvédelmi törvénnyel lezárult egy korszak, amikor is az 1990 és 2002 közötti bő egy évtizedet jellemző politikai adok-kapok ilyen-olyan eredményei jogilag is testet öltöttek. Valójában választ is kaptunk, meg nem is arra a bevezetőben feltett kérdésre, hogy milyen tényezők hatottak a nemzeti tanácsok megalakulására. A történelem eseményeit követve egyértelművé vált, hogy valamilyen módon minden és mindenki hatással volt a szerbiai nem területi autonómia létrejöttére, de nem ugyanolyan mértékben. Mivel az autonómia bevezetése elsősorban politikai kérdés, teljesen természetes, hogy mindazok a pártok, legyen szó akár a vajdasági magyar, az anyaországi vagy éppen a szerb többségi pártokról, a saját politikai túlélésük, illetve céljaik függvényében támogatták vagy éppen nem az egyes autonómiaelképzeléseket. Erről tanúskodnak a jelen tanulmányban idézett interjú-részletek is, amelyekkel a szerző elsősorban nem a különböző narratívákat kívánta ütköztetni, hanem még inkább érzékeltetni szeretne volna az autonómia kérdésének rendkívül érzékeny mivoltát és az annak életre hívásában megkerülhetetlen emberi (szubjektív) dimenziót.

Továbbá nem szabad figyelmen kívül hagyni azt a tényt, hogy a kilencvenes éveket a háború lezárására irányuló intézkedések jellemezték. Józsa László úgy fogalmazta ezt meg, hogy az autonómia egy „finom, békeidőre kitalált koncepció”, amit, megvizsgálva a dolgok alakulását, háborúban nem lehet érvényesíteni. Ez az időszak azonban jó volt arra, hogy látóhatáron belülre hozzák a nemzetiségi autonómia kérdését, megszülessenek a különböző tervek, a nemzetközi közvélemény megismerje a jugoszláv probléma nemzetiségi vetületét is. Az IMNT kiváló példa volt erre. Várady Tibor mondta a külföldi politikai szereplőkről, hogy sokan Nobel-díjat akartak kapni – néhányan kaptak is, azonban senki nem tudta valójában, hogyan is kellene segíteni. Ugyanis senki sem tudhatta előre, hogy a balkáni helyzetre kitalált bármilyen rendezési terv milyen lavinát indíthatott volna el a régióban, Európában, a kisebbségi önkormányzás kérdését tekintve. Ezért állandóan langyosan tartották a témát, de csak a háborút követően, a miloševići uralom megdöntésével került sor a konkrétumok megvalósítására. *„Ritka esély volt egy olyan törvényt hozni, amit sok szerb azért vállalt fel, mert úgy érezte, egy haladó európai értelmiséginek ezt illik föl vállalni. Ma kevés ország van, most nemcsak Szerbiáról beszélnek, ahol vannak emberek, akik valamit azért vállalnának föl, mert ez őket egy becsülendő értelmiségivé teszi.”* (Várady Tibor) A VMSZ erőfölénye a kisebbségek között megkérdőjelezhetetlen volt, akár csak a fellépése és ez irányú kitartása is a kisebbségvédelmi törvény 19. cikkelyének létrejöttében. Mégis kinek, minek jutott a kulcsszerep? Nehéz megmondani. Mindenki a saját életén, hozzájárulásán keresztül szeretne, tudna választ adni erre a kérdésre. Abban viszont egyetérthetünk, hogy a nemzeti tanácsok létrejöttét sugalló első és az azt követő valamennyi kezdeményezés magyar volt. Vajdasági magyar.

FELHASZNÁLT IRODALOM:

- Ágoston András – Vékás János (szerk.): *A botrány*. Újvidék: VMDK, 1994.
- Bárdi Nándor: Törésvonalak keresése a határon túli magyar politikában 1989–1998. In: Bárdi Nándor – Éger György (szerk.): *Útkeresés és integráció. Határon túli magyar érdekvédelmi szervezetek dokumentumai 1989–2000*. Budapest: Teleki László Alapítvány, 2000. <http://adatbank.transindex.ro/cedula.php?kod=50> (letöltés ideje: 2020. június 30.)
- Bauer, Otto: *The Question of Nationalities and Social Democracy*. Minneapolis and London: University of Minnesota Press, 2000.
- Bozóki Antal: *Magyarok a Vajdaságban: nemzeti kisebbségi jogok. Válogatott írássok 2001–2007*. Újvidék: Árgus–Vajdasági Magyar Kisebbségjogi Civil Egyesület, 2007.
- Brunner, Georg – Herbert Küpper: European Options of Autonomy: A Typology of Autonomy Models of Minority Self-Governance. In: Gál, Kinga (ed.): *Minority Governance in Europe*. Budapest: Local Government and Public Service Reform Initiative of the Open Society Institute, 2002. 13–36.
- Dobos Balázs: *A magyarországi kisebbségpolitika szakpolitikai elemzése. A kisebbségi törvény példája*. http://phd.lib.uni-corvinus.hu/517/1/dobos_balazs.pdf (letöltés ideje: 2020. június 30.)
- Ellis, David C.: On the Possibility of “International Community”. *International Studies Review*, 2009/1. 1–26.
- Forum za etničke odnose (ed.): *Mapiranje Sandžaka – Sandžak u regionalnom kontekstu: mapiranje uticaja i predlaganje rešenja za poboljšanje društveno – političkog razvoja u Sandžaku*. Beograd: Forum za etničke odnose, 2017.
- Hannikainen, Lauri: Self-Determination and Autonomy in International Law. In: Suksi, Markku (ed.): *Autonomy: Applications and Implications*. Hague: Kluwer Law International, 1998. 79–95.
- Hódi Sándor: A nemzeti megmaradás stratégiája. Megjegyzések a szabadkai értelmiségi találkozóhoz. In: Hódi Sándor (szerk.): *Kisebbségi létértelmezések*. Balatonboglár: Balaton Akadémia Könyvek, 1997. 150–154.
- Hódi Sándor: *Magyarok a forrongó Szerbiában*. <http://hodis.vmmi.org/delivegeken/MagySzer/Msz-1.htm> (letöltés ideje: 2020. október 20.)
- Hornyák Árpád: A jugoszláviai különút kisebbségpolitikai következményei. Magyarok a horvát, szerb és szlovén tagköztársaságokban. A vajdasági autonómia és a magyarok 1945–1989. In: Bárdi Nándor – Fedinec Csilla – Szarka László (szerk.): *Kisebbségi magyar közösségek a 20. században*. Budapest: Gondolat Kiadó – MTA Kisebbségkutató Intézet, 2008. 250–255.
- Janjić, Dušan: Društveni i politički razlozi za demokratsku manjinsku politiku i usvajanje Ustavnog zakona Republike Srbije o slobodama i pravima manjinskih

- zajednica i njihovih pripadnika. In: Janjić, Dušan – Kovačević-Vučo Biljana (ed.): *Teze za Ustavni zakon Republike Srbije o slobodama i pravima manjinskih zajednica i njihovih pripadnika – Prilog izgradnji demokratske Srbije*. Beograd: Forum za etničke odnose – Komitet pravnika za ljudska prava (YU-COM), 2002. 3–14.
- Jenne, Erin: A Bargaining Theory of Minority Demands: Explaining the Dog that Did not Bite in 1990s Yugoslavia. *International Studies Quarterly*, 2004/4. 729–754.
- Kelemen Hunor ajánlása Stocker, Martha A mi történelmünk. Dél-Tirol 1914 és 1992 között című könyvéhez. Kolozsvár, 2013. https://issuu.com/rmdsz/docs/del-tirol_tortenete_00-1 (letöltés ideje: 2020. június 30.)
- Korhecz Tamás: Autonómiák és regionális modellek Európában. In: Szakács Ildikó Réka (szerk.): *Nemzetpolitikai ismeretek*. Szeged: SZTE ÁJTK NRTI, 2017. 145–189.
- Korhecz Tamás: *Ottthonteremtőben a szülőföldön. Újvidék*: Forum, 2009.
- Krieger, Heike: *The Kosovo Conflict and International Law: An Analytical Documentation 1974–1999*. Cambridge: Cambridge University Press, 2001.
- Lenin, Vladimir Ilyich: *Theses on the National Question. 1913*. <https://www.marxists.org/archive/lenin/works/1913/jun/30.htm> (letöltés: 2020. október 30.)
- Losoncz Márk – Tóth Szilárd János: Beszélgetés Csorba Bélával. In: Losoncz Márk – Rác Krisztina (szerk.): *A vajdasági magyarok politikai esztörténete és önszerveződése 1989–1999*. Budapest: L'Harmattan, 2018b. 207–228.
- Losoncz Márk – Tóth Szilárd János: Beszélgetés Hódi Sándorral. In: Losoncz Márk – Rác Krisztina (szerk.): *A vajdasági magyarok politikai esztörténete és önszerveződése 1989–1999*. Budapest: L'Harmattan, 2018c. 279–299.
- Losoncz Márk – Tóth Szilárd János: Beszélgetés Kasza Józseffel. In: Losoncz Márk – Rác Krisztina (szerk.): *A vajdasági magyarok politikai esztörténete és önszerveződése 1989–1999*. Budapest: L'Harmattan, 2018d. 229–248.
- Losoncz Márk – Tóth Szilárd János: Beszélgetés Várady Tiborral. In: Losoncz Márk – Rác Krisztina (szerk.): *A vajdasági magyarok politikai esztörténete és önszerveződése 1989–1999*. Budapest: L'Harmattan, 2018e. 249–277.
- Losoncz Márk – Tóth Szilárd János: Beszélgetés Vékás Jánossal. In: Losoncz Márk – Rác Krisztina (szerk.): *A vajdasági magyarok politikai esztörténete és önszerveződése 1989–1999*. Budapest: L'Harmattan, 2018a. 301–327.
- Mák Ferenc: Az új nemzeti politika és a Határon Túli Hivatala (1989–1999). *Magyar Kisebbség*, 2000/3. epa.oszk.hu/02100/02169/00016/pdf/000320.pdf (letöltés ideje: 2020. december. 10.)
- Ördögh Tibor: Vajdaság politikatörténete. In: Ördögh Tibor (szerk.): *Vajdaság I. – Vajdaság társadalmi és gazdasági jellemzői*. Szabadka: VMDOK, 2017. 9–40.

- Póti László: A „htm”-tól a „HTM”-ig – a prioritások kérdése a magyar külpolitikai orientációváltásban, 1990–1997. In: Zsinka László (szerk.): *Külpolitika és modernizáció. Stratégiák és eszközök*. BIGIS. 8. Budapest 1996. 75–89.
- Project on Ethnic Relations: Roundtable on Interethnic Relations in Vojvodina. Vienna, September 23–25, 1999, Communiqué.
- Project on Ethnic Relations: Roundtable on Interethnic Relations in Vojvodina, Athens, February 14–15, 2000, Communiqué.
- Project on Ethnic Relations: Roundtable on Interethnic Relations in Vojvodina, Palic/Subotica, February 18, 2001, Communiqué.
- Project on Ethnic Relations: Vojvodina: The Politics of Interethnic Accommodation. Report, 2000. <http://www.per-usa.org/Reports/Vojvodina.pdf> (letöltés ideje: 2020. június 30.)
- Renner, Karl: State and Nation. In: Nimni, Ephraim (ed.): *National Cultural Autonomy and its Contemporary Critics*. London: Routledge, 2005. 13–41.
- Republika Srbija Republički zavod za statistiku: Stanovništvo i domaćinstva Republike Srbije prema popisu 1991. godine. Beograd: Republički zavod za statistiku, 1995.
- Ron, James: *Frontiers and Ghettos: State Violence in Serbia and Israel*. University of California Press, 2003.
- Roter, Petra: Managing the ‘Minority Problem’ in Post-Cold War Europe Within the Framework of a Multilayered Regime for the Protection of National Minorities. *European Yearbook of Minority Issues*, 2001/2. 85–129.
- Rupel, Dimitrij: Managing Yugoslav Crises Conference on Yugoslavia in the Hague (1991) and the Challenges of Multilateral Diplomacy. *Acta Histriae*, 2013/3. 329–360.
- Stroubouli Lanefelt, Lily: *Multiculturalism, Liberalism and the Burden of Assimilation*. Department of Political Science. Stockholm University, 2012.
- Suksi, Markku: *Sub-State Governance through Territorial Autonomy. A Comparative Study in Constitutional Law of Powers, Procedures and Institutions*. Heidelberg: Springer, 2011.
- Szilágyi Imre: A magyar külpolitika és a délszláv térség 1990 után. *Külügyi Szemle*, 2004/1. 4–27.
- Thornberry, Patrick: Az ENSZ Nemzeti vagy etnikai, vallási és nyelvi kisebbségekhez tartozó személyek jogairól szóló Nyilatkozata: háttér, elemzés, megjegyzések és a legújabb fejlemények. : In: *Kisebbségvédelem és a nemzetközi szervezetek. Dokumentumok a Minority Rights Group kisebbségjogi publikációiból*. Összeáll. Bíró Anna-Mária, Budapest: Teleki László Alapítvány, 2002. 9–74.
- Tóth Szilárd János: Vajdasági magyar autonómia – egy politikai eszme tíz esztendeje (1989–1999). In: Losoncz Márk – Rác Krisztina (szerk.): *A vajdasági*

magyarok politikai eszmetörténete és önszerveződése 1989–1999. Budapest: L'Harmattan, 2018. 15–37.

Vékás János: Jugoszlávia 1989—1999. In: Bárdi Nándor – Éger György (szerk.): *Útkeresés és integráció. Határon túli magyar érdekvédelmi szervezetek dokumentumai 1989–2000.* Budapest: Teleki László Alapítvány, 2000. <http://adat-bank.transindex.ro/cedula.php?kod=50> (letöltés ideje: 2020. június 30.)

Wágner Tamás Zoltán: A vajdasági magyarság politikai kronológiája 1989-1999. In: Losonc Márk – Rácz Krisztina (szerk.): *A vajdasági magyarok politikai eszmetörténete és önszerveződése 1989–1999.* Budapest: L'Harmattan, 2018. 353–399.

POLITIKAI DOKUMENTUMOK

A JMMT Intézőbizottsága és a VMMSZ Elnöksége: Felhívás a Vajdasági Magyar Értelmiségi Fórum programjavaslatának véleményezésére.

A VMDK Elnöksége: Állásfoglalás a válságról. Ada, 1994. június 15-én.

A VMDK Elnökségének közleménye. Ada, 1991. október 5.

Határozat az Ideiglenes Magyar Nemzeti Tanács megalakításáról. Szabadka, 1999. augusztus 20.

VMDK: A vajdasági magyarság a rendszerváltásban. Ada, 1991. április 13.

VMDK: Kezdeményezés a Szerb Köztársaságban élő magyarság önkormányzatának létrehozására. Magyarkanizsa, 1992. április 25.

VMDK: Kezdeményezés a Szerb Köztársaságban élő magyarság önkormányzatának létrehozására. 1995. március 11.

VMDK: Levél Lord Carringtonnak. Újvidék, 1991. szeptember 12.

VMDK: Memorandum a Szerb Köztársaságban élő magyarok önkormányzatáról. Indoklás a magyar területi autonómiáról szóló javaslatához. Magyarkanizsa, 1992. április 25.

VMDK: Önkormányzatot! Kezdeményezés a személyi elvű kisebbségi önkormányzat létrehozatalára. Újvidék, 1990. november 6.

VMDP: A perszonális autonómia modellje. Temerin, 1997. november 8.

VMSZ: A vajdasági magyarok önszerveződésének alapjairól szóló megállapodás tervezete. 1996. január 18.

VMSZ: A vajdasági magyarok önszerveződésének alapjairól szóló megállapodás tervezete koncepciója. 1996. január 18.

VMSZ: Magyarként itt maradni. Szabadka, 1995. június 17.

VMSZ: Vajdaság és a Vajdasági Nemzeti Közösségek önkormányzatának politikai és jogi keretéről szóló megállapodás. 1999. július 5.

JOGFORRÁSOK

Congressional Bills 106th Congress, S.720 – Serbia Democratisation Act 1999.

<https://www.govtrack.us/congress/bills/106/s720> (letöltés ideje: 2020. június 30.)

Keretegyezmény a Nemzeti Kisebbségek Védelméről, ETS No. 157.

Törvény a nemzeti kisebbségek jogainak és szabadságjogainak védelméről (A JSZK Hivatalos Lapja, 11/2001. szám, Szerbia és Montenegró Államközösségének Hivatalos Lapja, 1/2003. szám – Alkotmányos Alapokmány és az SZK Hivatalos Közlönye, 72/2009. szám – másik törvény, 97/2013. szám – alkotmánybíróági határozat és 47/2018. szám)

Ustav Republike Srbije, Službeni glasnik RS, 1/1990.

ÚJSÁGCIKKEK

Admir Muratović: *Autonomija Sandžaka – historijski i politički kontekst*. 2015. november 21. <https://sandzakpress.net/autonomija-sandzaka-%E2%80%93-historijski-i-politicki-kontekst/> (letöltés ideje: 2020. december. 14.)

Autonómiák nélkül megoldhatatlan a kisebbségi kérdés: Dr. Várady Tibor nyilatkozata a Magyar Szónak a Helsinki-bizottság előtt tett beszámolójáról. *Magyar Szó*, 1994. május 15.

Magyarok Világszövetsége Jugoszláviai Országos Tanácsának állásfoglalása a Nemzeti Tanácsról: Akkor van értelme, ha független lesz. *Magyar Szó*, 1999. augusztus 14.

Mir na Balkanu i nacionalne manjine, Pravo na opstanak. *Novosti*. 1992. június 14. 8.

Serbian human rights abuses increase in minority regions. *Digest*, Vol 17, No 3, 1994 May.

Várady Tibor az amerikai kongresszusban tanúskodott: Lappangó válságócok. *Magyar Szó*, 1994. május 8.

EGYÉB

Beszélgetés Józsa Lászlóval, Korhecz Tamással, Losonc Alpárral, Pajvančić Marjanával és Várady Tiborral. A szerző feljegyzései.

Dékány András Várady Tibornak címzett e-mailje a washingtoni program kapcsán, 2000. március 28. Magángyűjteményben.

Szandzsáki Bosnyák Nemzeti Tanács hivatalos honlapja. <https://www.bnv.org.rs/onama.php> (letöltés ideje: 2020. december. 14.)

Várady Tibor feljegyzése a Jim Swiger Deputy Assistant Secretary-val folytatott beszélgetésről. 2000. április 5. Magángyűjteményben.

Várady Tibor e-mailje Bernard Kouchernek 1999. november 30-án. Magángyűjteményében.

Várady Tibor feljegyzése, Genf, 1992. október 19. Magángyűjteményben.

Várady Tibor levele Miodrag „Mile” Isakovnak. Budapest, 1994. május 17. Magángyűjteményben.

Várady Tibor levele Németh Zsolt államtitkárnak 1998. július 10-én. Magángyűjteményben.

Várady Tibor e-mailje Lőrincz Csabának 2000. január 28-án. Magángyűjteményben.

Kutatók Éjszakája '20: Haza a kutatásban

*„Mert ha sehol is: otthon állok
mert az a való, mit én látok,
akkor is, ha mint délibábot,
fordítva látom a világot.*

*Így maradok meg hírvivőnek
őrzeni kincses temetőket.
Homlokon lőhetnek, ha tetszik,
mi ott fészkel, égbemenekszik.”*
(Illyés Gyula)

A Társadalomtudományi Kutatóközpont Kisebbségkutató Intézete a Kutatók Éjszakáján 2020. november 27-én online felolvasóestet tartott az intézet munkatársainak közreműködésével arról, hogy a különböző kutatási témákban, szituációkban, egyéni kutatói életutakban miként jelenik meg a haza, az otthonosság mint egy-egy nagyobb közösséghez való informális, intim kötődés.

PAPP Z. ATTILA*

Az infarktus esztétikája

Az infarktus hazaérkezés.¹ Akkor is, ha túléled, és akkor is, ha nem. Persze, jobb, ha túléled, mintha nem, ha másért nem, azért, mert így esély van a tapasztalás megosztására. Szóval, az infarktus akkor szép, ha túléled, egyfajta hazaérkezés a testbe, a saját testbe, egy új otthon kreálása. Ennek az új otthonnak a belakása, mint minden intimitás kialakítása, racionális és irracionális elemeket, tudományos és szubjektív ismereteket egyaránt feltételez. A tudományos ismeretek egy új világ kiárulkozását, a saját szív és test működésének megannyi árnyalatát hozza felszínre, és azt az eddig nem a saját testünkre vagy éppen a társadalomra vonatkozó régóta megszilárdult alaphitünket is megerősíti, hogy mindent lehet mérni: a test működését, valójában az apró, szabad szemmel nem látható működtetőinek világát lehet, sőt az élet megtartása érdekében kell is követni. Troponin, vérnyomás, pulzus, tömeg, BMI-index, vércukorszint, koleszterinszint, triglicerid, LDL, HDL, SpO₂, MET együttható stb. stb. Az elvontnak tűnő fogalmak, indexek, skálák valójában mi vagyunk, az otthon kellékei: olyan kis égők, amelyek bevilágítják az addigi sötét teret, ezáltal új otthonosságot kölcsönöznek.

De az otthonosság szubjektív elemek által teljesezhet ki: jól érzem magam a bőrömben? Azaz belaktam a testem? Kellőképpen ismerem és érzem minden szegletét? Vélhetően, igen is, meg nem is. Igen, mert jelen vagyok ebben a világban, saját tájban; és nem, mert az otthon teljessége megismerhetetlen, éppen az által otthon, hogy nem érhető el teljesen, mozgó célpont vagy az úton levés metaforája, a nem-megérkezés eszköze vagy a megérkezés illúziója. Az infarktus adta otthon vélhetően tartogat még meglepetéseket, nem engedi, hogy szubjektíve teljesen belakd a tested, és ezért újabb kognitív fordulatokkal fog szolgálni.

Biztonságra mindenkinek szüksége van, ez ismert a szociálpszichológiából is, nagyobb léptékben akár a történelemből is. Az infarktus tényének kimondásakor is valamiféle bizonyosságra, újfajta biztonságra van szükség, főleg azért, mert már maga a kifejezés köznapi használata is már-már a halál, a hirtelen elmúlás szinonimája, de az orvosok által megosztott információk is a halál körül szerveződnek: vezető halálok, az első infarktus után 1 hónapon belül 8 százalék, 1 éven belül pedig 20-30 százalék elhalálozik... (de stílszerűen mondhatnám, nagy kő esett le

* A szerző szociológus, a Társadalomtudományi Kutatóközpont Kisebbségkutató Intézet igazgatója. E-mail: PappZ.Attila@tk.hu

¹ A szerzőt 2020. augusztus 29-én enyhe tünetekkel, ám életveszélyes állapotban mentővel szállították kórházba (Troponin I = 15976.8 pg/ml, Referencia tartomány < 19 pg/ml).

a szívemről, amikor megtudtam, nekem ez nem az első infarktusom, így ezek a statisztikák rám nem érvényesek). Pedig, ha nem mondják, észre sem veszem, nem is tudatosítom magamban, hogy valójában a halál előszobájába kerültem. Látszólag egy békés, a szó szoros értelmében vett napsütötte nyári világból átkerültem egy szintén napsütötte hosszas őszbe: előtte és utána is a tájban, a balatoni tájban éltem, egy kis kitérővel a déli partról átkerültem az északira. De ez a csendes átmenet a *valamiből* a *semmi* közelébe taszított, az önkontroll, a saját élet irányítási lehetőségének képzetéből egy tudományosan megalapozott alávetettségbe, a mosolyból a sírásba, a képzelt fittségből a valós kockázati csoportba, a végtelenből a végesbe, vagy ami ugyanaz: a végesből a végtelenbe – mindez jó terep egy új identitás kialakításához, tudatosításához, sőt, e kataklizmatikus helyzet kifejezetten termékeny. Ezért is érdemes még jobban magunkra figyelni.

A kisebbségi lét ellen a gyerekkorba való visszazuhanás a legjobb gyógyír. A gyerekkor nem kisebbségi viszonylatokban zajlott, hanem a családi intimitás normalitásában, a többségiség látszatában. Akkor még azt hittük, az a normális, azaz mindenki által gyakorolt életforma: szülők-gyerekek együtt élnek, néha nagyszülők is felbukkannak. A kisebbségi ember akarva-nem akarva, kimondva-kimondatlanul többségi, azaz normalitásba ágyazott akar lenni: saját nyelvet, intézményt, területet, testet stb.-t saját belátása szerint akar használni.

Az infarktus is a kisebbségi identitás egyik megnyilatkozása, a hazaérkezés kísértetének újabb kalandja a lét és nemlét mezsgyéjén. Míg az idegen (Simmel) klasszikusan tegnap jött és holnap is itt van, addig az infarktus utáni lét bizonyára a nem-idegenséget, a sajátos otthonosságot jelenti. A posztinfarktusos ember tegnap jött, és holnap nem biztos, hogy itt van, ám addig belakja ezt a szűk intimitást, a jelen-teret a volt és a nincs között.

Amikor azt mondják, vagy te azt mondod másoknak, infarktusod van, egyszerre megváltoznak nem csak a körülötted lévő világ dolgai, hanem az emberek, sőt, az emberek mondatai, hanglejtése is: a kíváncsi érdeklődőtől kezdve (*vajon milyen ott majdnem odaát?*), az őszinte vagy az erőltetett, vagy nem várt, rád eresztett, kérértlen empaticusig sokféle figura bukkan fel online és offline egyaránt. Ez az új kisebbségi lét azonban újra előhossa a gyerekkori normalitást, a többségiség szelölőjét: megtanulod, hogy az infarktus után újra gyerekként kell élni; mozogni kell, sok gyümölcsöt és zöldséget kell enni, és igen, pingpongozni kell. Újra érezni lehet a tornatermek huzatos szagát, a pingpongasztalok izzadságát.

A kisebbségi ember számára állítólag a táj kiemelt helyet foglal el, a tájhoz való viszonyulás az univerzum teljessége hiányának eszköze (Balla Zsófia). A saját infarktusom visszahozott, visszalökött a tájba. Igaz, nem a hegyes, szikár, mogorva és örökzöld fenyőrengetegbe, hanem a más perspektívát hordozó, a megfoghatatlan végtelenséget sugalló ég és víz otthonosságába. Ha sokat nézed és használod, a Balaton otthonná válik, árnyalatok tárházává. Ez esetben már közvetlenül az infarktus tudományos tényének megállapítása előtt bekövetkezett, de valójában

a Balaton nyitotta meg az utat (vagy nyitotta fel a szemem/lelkem/testem) az infarktus felé. A Balaton sok-sok hajnalban pőréen átölelt, hogy a nyár végén jelezze, valami belül, a testemben másképpen működik – de legalább még működik... A balatoni hajnalok felszínre hozták szívem anomáliáját, felújításának igényét. Majd pedig újra visszavárt, megajándékozott egy hosszú ősszel, és újra óvatosan magához ölelt – a tékozló szív visszatért a halk és titkos, kedélyesen hullámzó intimitásba.

Lehet, tájat vagy identitást váltottam? Hegyi embernek ismertelek meg, de vízi ember lettél – mondta egyszer egyik kollégám. Pedig valójában az otthonosságom teljesedett ki, a kisebbségi attitűdből is levezethető táj használatának fontossága. A kisebbségi ember arra büszke, amihez semmi köze: a tőle függetlenül is létező tájra...

A kaposvári kórház kórtermében egy-két napig a három páciensből ketten erdélyiek voltunk, rajtam kívül volt egy idős, kissé dallamosan gagyogó bácsi, aki ezt a fura beszédmódját erdélyiként aposztrofálta (bevallom, életemben nem hallottam senkit, sem erdélyit, sem mást ilyen furán beszélni). Jómagam nem hozakodtam elő erdélyiségemmel, de persze a dokumentumokból ez kiderülhetett, egyik orvos szóba is hozta. Néhány nap után kiderült az is, hogy a velem ténylegesen foglalkozó három kezelőorvosból kettő szintén erdélyi (egy székelyföldi és egy partiumi): erdélyi testeket kívülről menedzselnek erdélyi orvosok az Anyaországban. A kivándorlás láthatatlan és önkéntelen networkje tárulkozott fel újra: nem szabadulhatsz az erdélyiektől! A régi kisebbségi identitás nem múlik el, csak átalakul, úgy tesz, mintha többségi lenne.

Mindig is azt hittem, kisebbségi vagyok, hányszor elmondtam ezt, talán kissé kérkedve is... Az élet ilyen-olyan labirintusaiban végigjártam a kisebbségi identitás adta megannyi mintázatát: katolikus világban református voltam, Romániában magyar, Magyarországon román, Erdélyben pesti, Pesten erdélyi, újabban zsidó is stb.

Az infarktus, illetve tágabban a szív- és érrendszeri betegségek a vezető halálokok közé tartoznak, így ezen a szinten végre többségi lettem. A kisebbségi identitás leküzdésének harca véget ért, a halálhoz vezető úton már többségi pályát járhatok be: Vég-re hazaértem! *Ahogy halok, az a hazám!*²

² Balla Zsófia *Ahogy élék* c. versének parafrázisa.

ZSIGMOND CSILLA*

Megleltem? Íme...¹

(Indítsunk egy zárójellel, amelyben – Rejtőhöz hasonlóan – töredelmesen, de röviden beismerjük, hogy a szövegnek előzményei vannak. Azazhogy az abban megidézett daloknak. Amikor fölmerült, hogy az idei Kutatók Éjszakája programnak ez lehetne a témája, az erről szóló első levelet olvasva azonnal beugrott két dal, a Cseh Tamás – Bereményi Géza *József Attilája*, és a HANEM-zenekar *Hazám, hazám* átírata, az *Idegen szív*. Irodalmi művek – versek, regények – is bevillantak, de ezeket a keret szűkössége miatt végül inkább kihagytam. Ám erre a két dalra hivatkozom, az egyikre máris a címben, akinek esetleg kedve lesz ezekhez a dalokhoz, nyugodtan meghallgathatja utána. Zárójel bezárva.)

Emlékkép. Magnófelvétel, tél, cserépkályha melege, édesapám életútinterjút készít az ő édesapjával, körben az egész család. Mindenki hallgatja. Meneküléstörténet, Kolozsvár – az apám születése –, budapesti évek, Amerikába szóló hajójegyek, majd utolsó percben eldöntött hazatérés. Szeretem ezt a felvételt, felidézni is szeretem, melegség árad belőle, a szeretet és tisztelet hangjai, kibontakozó élet-történet, családtörténet, életérzések (Haza? – otthon – otthonosság – idegenség)... Amelybe olykor bekavar egy négyéves meglehetősen hangos suttogása, akinek hirtelen erős közlési vágya támadt (énekelni szeretett volna, a magnószalagra per sze), így amikor el-elvesztette a történet fonalát, suttogva – de ahhoz elég hangosan, hogy mindenki hallja – időnként belekérdez: „mondjam? ne mondjam? mikor mondjam?”... Ez is hozzátartozik az életútinterjúhoz... Amelynek a végén mindent elénekelhetett/-mondhatott, amit csak akart, a testvéreivel együtt. Ez egy ilyen felvétel.

18 évvel később ott állt frissen végzett szociológusként, a fiatalság minden szépreményűségével, és megbeszélték az apjával, hogy most majd ő is készít vele életútinterjút. Készült rá. De nem sietett, akkor azt gondolta, azt hitte, időmillio mos. Csak hirtelen közbeszólt az élet... az út... És soha nem készülhetett már el ez az életútinterjú... Visszanyúlva a címadó dalhoz: „hogy hány hét is a világ,/ a jó pap holtig tanul”... És a lánya? Erről nem szól a fáma...

Életem egyik legfájóbb mulasztása.

* A szerző szociológus, a Társadalomtudományi Kutatóközpont Kisebbségkutató Intézet munkatársa. E-mail: Zsigmond.Csilla@tk.hu

¹ parafrázált Cseh Tamás – Bereményi Géza: József Attila

És talán azóta került élesebb fénytörésbe nem csak az élet, de a „biztonságaim” / „bizonyosságaim” efemer volta is, előtérbe kerültek a kérdések, köztük a legnehezebbek, amelyekre nincsenek válaszok...

Megmutatkozott mindennek a sebezhetősége és folyamatos mozgásban levése, felépített-elvesztett otthonok; újrateremtett otthonosságok; ismerőssé, sajátáá vált kívülállóságok – az azóta zajló élet bármelyik térbeli stációjában: Kolozsváron, Budapesten, Csíkszeredában, majd ismét Budapesten.

Az identitás belső rezdülései-változásai, és a külső „rendezői elv”, mely kénye-kedve szerint kisebbségivé-többségivé tesz, besorol, kategorizál, kizár...

A belső hazám a legváratlanabb pillanatokban is meg tud jelenni. Például Jahorinán (Szarajevó mellett), egy hűttében, Jugoszlávia-nosztalgiaambuliban, ahol egyszer csak felhangzott a HANEM-zenekar *Hazám, hazám* átírata, és a helyén volt, odatartozott, ebben a színes kavalkádban megmutatkozott a haza... Vagy New Yorkban, a Lexington Avenue és a 90. utca kereszteződésében, egy 5. emeleti irodában, ahol egyszerre jelent meg és került karnyújtásnyira a 70-es és 80-as évek Ceaușescu-korszaka, a magyarországi rendszerváltás (a maga összes ígéretével és ígéretességével), és a mai, pulzáló világváros – valami sajátos, varázslatos, magával ragadó otthonosságot teremtve.

A külső haza nehezebb...

Ha kutatási témáról van szó – mint például számomra most, egy ifjúságszociológiai felmérés keretében –, akkor segítenek a tudományos fogódzók: keretezni kell, operacionalizálni, megfogalmazni a kérdéseket, hipotéziseket, majd elemezni, nézni, vizsgálni, megpróbálni kontextualizálni és konklúziókat tenni. Persze, közben folyamatosan ott a kétely: érdekes, releváns?

Ha meg a külső rendezői elv kerül előtérbe, és épp besorol, stigmatizál, kizár embereket, csoportokat, akkor nem tudom megkerülni a felelősség kérdését. A sajátomat sem – magánemberként, de kutatóként sem.

Az én hazám valahogy úgy magyar, hogy európai. Nem behatárolt. És humánus. És szolidáris. És soha nem kirekesztő... Addig marad töredezettségében – félmondatokban, összenézésekben... ízekben, illatokban... hangulatokban, fényekben... fénytörésekben...

Határok, átjárhatóságok, kívülállóságok, mezsgyék... keresés, teremtés, kétely... liminalitás.

* * *

Jut eszembe, elfelejtettem megkérdezni az elején: „mondjam? ne mondjam?”... elmondtam.

BOGDÁN PÉTER*

Ott vagyok otthon, ahol elfogadnak

Az individuumnak számtalan identitása lehet. Én elsősorban embernek érzem magam, s mint ember, elsősorban akkor érzem otthon (azaz jól) magam, ha elfogadó környezet vesz körül.

Ez az elfogadó közeg lehet a szűk családom (édesanyám, nővérem és a gyermekei vagy a feleségem és rokonsága), de lehet a tágabb szociális szférát jelentő baráti köröm is.

A munkahelyeimen – eddigi életem során – szintén ott éreztem magam otthon, ahol a munkatársak feltétel nélkül elfogadtak emberként, s ez érvényes a széleskörű társadalmi környezetre is, azaz akkor érzem magam otthon, ha a romamagyar származásom roma szegmense miatt, illetve szakmai körökben az eszperantó nyelvtudásom miatt, nem diszkriminál senki.

Vagyis az otthonosság érzése számomra azt jelenti, hogy jól érzem magam a bőrömben azért, mert ember vagyok, s azért, mert az engem körülvevő környezet ezt szintén így gondolja, s ebből adódóan nem okoz nekem (akármilyen eltérő jellemzőm miatt) lelki vagy fizikai sérüléseket.

Bikulturális romamagyar értelmiségiként természetesen kikerülhetetlen, hogy ne érezzem mindig otthon (azaz jól) magam, mert hátrányos megkülönböztetés ér a roma mivoltom miatt. Nem vagyok otthon azokban az üzletekben, ahol a biztonsági őrök a rasszjegyeim miatt, majdnem szó szerint, a sarkamban loholnak. Nem vagyok otthon ott, ahol látványosan kapják magukhoz (az oldalukhoz görcsösen szorítva) a táskájukat az emberek a tömegközlekedési állomáshelyeken és járműveken. Nem vagyok otthon ott, ahol lekezelően viselkednek velem, ahol durva, elutasító, agresszív retorikával találkozom, vagy akár meg is ütnek és számtalan más módon megaláznak a származásom roma része miatt, miközben magyar nyelv és irodalom szakos bölcsészként, középiskolai tanárként, újságíróként és doktori cím várományosaként az egyetemes magyar kultúra hordozója, letéteményese, átadója, közvetítője vagyok.

Nem vagyok otthon akkor sem, ha szakmai körökben diszkriminálnak (kinevetnek, lekezelően kritizálnak) azért, mert vállalom, hogy eszperantista vagyok, hogy felsőfokon beszélek egy olyan mesterséges nyelvet, amiről a közvélekedéssel ellentétben azt képzelem, hogy demokratikusabb, mint bármelyik más nyelv a világon, mert meggyőződtem az a gondolat, hogy a zamenhofi nyelv nemzetnélkülisége

* A szerző oktatókutatató, a Társadalomtudományi Kutatóközpont Kisebbségkutató Intézet munkatársa. E-mail: Bogdan.Peter@tk.hu

azt jelenti: az eszperantó mindenkié, és minden nyelvi közösségnek lehet a közve-títő nyelve, miközben meg tudja őrizni minden nemzet, nemzetiség és etnikum kul-túráját is, annak köszönhetően, hogy az eszperantó senkinek sem az anyanyelve, senkinek sincs nyelvi előnye a másikkal szemben, a megértést nemzetközi reláció-ban csak az befolyásolja, hogy ki mennyire és milyen szinten sajátította el.

Ha az otthonosság érzetét a „jól érzem magam, elfogadnak” értelemben hasz-nálom, akkor mindenképpen ki kell térni arra, hogy belföldön és külföldön hogyan élem meg a romamagyar identitásomat.

Az az előzőkből kiderült, hogy Magyarországon van példa arra, hogy elfogad-nak romaként és magyarként is, bikulturális első generációs roma értelmiségiként is, s vannak, akik elutasítják azt, hogy a nemzet része vagyok, olyan lényként te-kintenek rám, aki nem lehet kvalifikált, s mindenképpen alárendelt szerepben van, vagy akár alacsonyabb rendű is a nem roma honfitársaihoz képest.

Az országhatárt átlépve ez a kettősség megszűnik. Külföldön angol nyelven kommunikáló magyarként azonosítanak, amely minden „roma bélyeget” (ha úgy tetszik, akkor a C-betűt a homlokomról) eltávolít, de olyan is előfordul, hogy nyu-gati multietnikus, multikulturális társadalmakban teljesen természetesnek veszik, hogy indiai rasszjegyeim vannak, s nemes egyszerűséggel vagy franciaként, vagy olaszként vagy törökként azonosítanak, amely azonban nem jelent problémát, mert hozzá van szokva az adott ország domináns társadalmi rétege ahhoz, hogy rajtuk kívül él még az országukban számtalan kisebbség is.

Ez utóbbi adottság miatt – habár körülbelül 25-28 országban fordultam meg életemben – csak egyszer-ezyszer fordult elő Göteborgban és Pozsonyban, hogy a rasszjegyeim miatt diszkrimináltak, vagyis bárhová mentem külföldre, feltétel nélkül elfogadtak, emberként, kedves turistaként kezeltek, akivel illet jól bánni.

Ez a külföldi attitűd bennem kialakított egyfajta kozmopolitizmust, amelynek eredményeképpen mindig otthon éreztem magam azokban az idegen országok-ban, ahol megfordultam, és igyekeztem, ha rövid időre is, némiképp integrálódni, amennyiben azonnal megpróbáltam kommunikálni az adott nemzet nyelvén, ami minden esetben pozitív visszhangra talált.

Bikulturális romamagyar értelmiségiként, tanárként, újságíróként, kutatóként reflektálnom kell arra is, hogy milyen romamagyar értelmiségiként úgy tanítani, írni, hogy általában csak roma témában szólok meg vagy roma témákban kérlek a segítségemet.

Mivel 41 éves vagyok, a ciganológia számtalan ágáról szereztem ismeretet és tudást, s az ezen témakörben való állandó mozgás jelent szintén egyfajta otthonos-ságot, mert a romamagyar értelmiségiekén kívül olyan nem roma értelmiségiekkel is együtt dolgozom, akik – a romamagyar entellektüelekhez hasonlóan – szintén értik a „roma ügy” lényegét, problematikáját, azaz szakmailag felkészültek, erős

tudásbeli háttérrel rendelkeznek, s nem fordulhat elő az, hogy etnikai alapon – a munka során – bármilyen diszkrimináció érjen.

Ha össze kellene foglalni a gondolataimat, akkor azt mondanám: kozmopolita ember vagyok, aki bikulturális identitású, a hazájában szeretné maradéktalanul otthon érezni magát, megélni a bikulturális identitása minden pozitívumát, de erre a „maradéktalanságra” lehetősége eddig csak külföldön vagy hazai, illetve nemzetközi eszperantó rendezvényeken, közösségekben volt.

DURST JUDIT*

Menekültként otthon Kanadában: intimitás a digitális rokonságban

„Igyekezzél, hogy ideérjél időben, mert hattól Anyám születésnapját ünnepeljük”, sürgetett Jani, mikor felhívtam a torontói reptérről, hogy megérkeztem, és egy óra múlva náluk leszek. Jani még mindig tudott meglepetéseket okozni nekem, hiába volt ez már a harmadik, néhány hetes terepmunkám Torontóban. Hogyan ünnepelhetik az édesanyja születésnapját, mikor legutóbb még azon siráncozott, hogy a legnagyobb fájdalma a kanadai kivándorlással az, hogy elszakította a két fiát a nagymamájuktól? „Most, hogy hét év és kétszeri fellebbezés után megkaptuk a menekültstátuszt és ezDurst.Judit@tk.huzel a letelepedési engedélyt Kanadában, nehogy azt hidd, hogy pezsgőt bontottunk Marival. Hiába, hogy erről álmodtunk az elmúlt hét évben, hogy itt maradhassunk. Hogy lehetőséget adhassunk a gyerekeinknek arra, hogy jobb életük legyen, mint nekünk volt otthon... Azért jöttünk ki még hét éve, mert elégünk lett abból, hogy cigányok legyünk Magyarországon... De amikor hét év után édesanyám végre meglátogathatott, én akkor döbbentem rá, mit veszítettünk. A gyerekek ebből a nagymamai szeretetből kimaradtak... Vagyis hát nem teljesen, mert mindennap látjuk egymást a meszendzseren. Anyámat is, meg a húgomat is, meg a többi közeli rokont, aki otthon maradt a falunkban... Nem is tudom, mi lenne velünk a fészbuk nélkül. A pénz jó, ha van, de nem boldogít”.

Igyekeztem hát a reptérről mielőbb kiérni Janiékhoz, akik Torontó egyik bevándorló negyedében laktak, egy viszonylag olcsó bérlakásban, amit még ki tudtak fizetni Jani alkalmi munkáiból, Mari, a felesége takarítással szerzett bevételéből, meg a vasazásból. Mire becsöngettem, már hallatszott, hogy hangosan megy a tévé, a képernyő túloldalán folyik az ünneplés. Mari sietett ajtót nyitni, és sebtiben odavetette, hogy „jó már újra látni”, de gyorsan tegyem le a kabátom, és menjek a képernyő elé, mert most a „mi családunk” (Jani, Mari meg a két fiú mellett családi vendégként én is) következik a mama felköszöntésében. Épp időben érkeztem: a hetvenedik születésnapját ünneplő Joli néni előtt hosszú sorban felsorakozva álltak türelmesen kicsik és nagyok, a kiterjedt rokonság tagjai, hogy családonként a szoba közepén ülő nagymama, nagynéni, keresztanya (kit milyen rokonsági fokozat fűzött az ünnepléshez) elé járuljanak, egy csókot nyomva arcára, és virágot vagy egyéb ajándékot téve a lába elé. A mi családunk is elmondta

* A szerző antropológus, a Társadalomtudományi Kutatóközpont Kisebbségkutató Intézet munkatársa. E-mail: Durst.Judit@tk.hu

a köszöntőjét, a képernyőn keresztül, és a mama könnybe lábadt szemmel mondta a kis Lackónak, hogy „hála Isten, ti is itthon vagytok velünk, gyerekek, nekem ez a legnagyobb ajándék”.

Másnap a meszendzseren megtárgyaltuk Joli mamával az ünnep apróbb-cseprőbb részleteit, majd Mari megbeszélte vele, mit főznek aznap, és hogy holnap tud-e vigyázni a mama Lackóra, mert iskolai szünet lesz, de Marinak muszáj menni dolgozni. (Nekem is volt valami előre lebeszélte interjúm a város másik végében, így Lackó felügyelet nélkül maradt volna, ha Joli néni nem szórakoztatja őt a képernyő túloldaláról). Mariéknál a tévé és rajta a fészbuk három hetes terepmunkám ideje alatt egész nap be volt kapcsolva. Hol egyik, hol másik rokon kukkantott így be Mariék kanadai életébe, nap, mint nap, és teremtette meg azt a *kulturális intimitást*,¹ ami miatt Jani és Mari Kanadában is „valamennyire otthon” érezte magát. Ez a digitális térben megélt rokonság olyannyira fontossá vált Jani családjának életében, hogy egy nap, mikor elromlott a tévé, Mari teljesen meg volt zavarodva, hogy na, most aztán „marad az idegenség”, ráadásul Joli mama is biztos aggódik, mert nem tudja, nincs-e valami baja az unokáinak, nem azért tűntek-e el a virtuális térből.

Az antropológia és a humán földrajz diszciplínájában készült migrációkutatások egyik tanulsága, hogy a diaszpórában élő migránsok vagy menekültek otthonfogalma, otthonról szóló értelmezései különösen jól mutatják e kérdés komplexitását, és a fogalom újragondolására ösztönöznek bennünket. Egy ilyen újraértelmezési folyamat eredményeként hívja fel a figyelmünket Avtar Brak a *Diaszpóra térképei* c. munkájában² arra, hogy nem az az igazi kérdés, hogy mi az otthon, hanem az, hogy hol van az otthon. Brak szerint az otthon egyfelől a mitikus vágyakozás helye a diaszpóra fantáziájában: az, ahová már nem lehet visszatérni, még ha meg is lehet látogatni azt a földrajzi helyet, ami után a kivándorolt szülőhelyeként, így otthonaként sóvárog. Azért nem lehet visszatérni, mert ez a hely maga is, a kivándorolt emberrel együtt, megváltozott. Ahogy Csipirka, Janiék távoli rokona mondta egyszer nekem, miután Torontóból, feladva a család menekültstátusz kérelmét, a férj kibíratatlan honvágya miatt, hazatértek, hogy majd néhány hónap otthonlét után már Angliában próbáljanak újra szerencsét: „hát, tudod, úgy tudnám ezt mondani neked, hogy hiába húz az ember szíve haza is, mert húz, az biztos, mert mind hazavágyunk... De néhány hónap alatt újra beleundorodunk abba, amit itthon látunk. Ez már nem ugyanaz a hely, a mi falunk is megváltozott... Itt nincs jövő, nincs megélhetés. Az emberek le vannak pusztulva. Én is hazajövök, időről időre Angliából, mert hiányzik a család, mert nekem itt vannak a gyerekeim meg az unokáim, hát hol tudok én meglenni nélkülük? De ha meg itthon vagyok, már egy hét után arra gondolok, hogy Istenem, minek jöttem én haza?” (Így aztán Csipirka is digitálisan tartja a rokonsági kapcsolatokat Angliából, két hazatérés között).

¹ Hannerz, Ulf: *Flows, boundaries and hybrids: keywords in transnational anthropology*. WPTC-2K-02. Department of Social Anthropology, Stockholm University, 1989.

² Brak, Avtar: *Cartographies of Diaspora. Contesting Identities*. Routledge, 1996.

Másfelől az otthon a „lokalitás megélt élménye”, a tartós, intim kapcsolatokban, networkokban lakozó odatartozás (be-longing) és a valamivé válás (becoming) helye (Brak 1996),³ amit az általam ismert kanadai roma menekültek a digitális rokonság gyakorlatának kifejlesztésével és mindennapi fenntartásával igyekeznek belakni. E kétfajta otthonértelmezésből fakad az a feszültség, amit kutatóként igyekszem értelmezni a „hazájukból” az általuk tapasztalt intézményi rasszizmus miatt kivándorolt roma menekültek esetében. A feszültség, ami úgyis leírható, hogy miközben mindannyian hangsúlyozzák, hogy Torontó szabadságérzetet ad a sokszínűségével, azzal, hogy itt mindenféle, fehér, barna és fekete bőrű náció él együtt, hogy itt nem cigányként kezelik őket, hanem emberként, ahol van megfelelő színvonalú iskoláztatás, amivel „jövőt tudnak adni a gyerekeik kezébe” – eközben a roma menekültek szinte mind vágnak „haza”, vissza a szülőföldjükre, Magyarországra, mert „a szív az hazahúz”. Ezt a hazavágyódást, a jogi korlátozás (menekültként nem hagyhatják el Kanadát) és a hatalmas fizikai távolság miatt a digitális rokonság mindennapi gyakorlatával enyhítik. Az otthon így válik egy transznacionális virtuális térré, amelybe ugyanúgy beletartozik az éppen adott, sűrűn váltogatott fizikai lakóhelyük Torontóban, mint az otthonhagyott szülői vagy családi ház, annak lakóival, a közeli rokonokkal és velük együtt a nagycsaládi intimitás megélésével együtt.

³ Uo.

KOVÁTS ANDRÁS*

Haza, avagy a visszatérés mítosza

Néhány éve történt, hogy egy kutatást vezettem, amiben azt vizsgáltuk, hogy miként viszonyulnak a bevándorlók a befogadó ország állampolgárságának megszerzéséhez. Honosítási statisztikákat elemeztünk, kerestük a mintázatokat és összefüggéseket annak fényében, hogy honnan és mikor érkezett valaki, és hogy milyenek a jövőre vonatkozó tervei. A munka eredményeiből egy egész tanulmánykötet született a Kisebbségkutató Intézet kiadásában – kutatói életutam egyik fontos állomása.

A kutatás során több személyes interjút készítettünk Magyarországon élő bevándorlókkal. Egy alkalommal egy idősebb afgán férfival beszélgettem az egyik budapesti mecset előterében, a szőnyegen ülve. Mérnökember, a nyolcvanas évek közepe óta élt Magyarországon, megbecsült szakember, egyetemi oktató, az egyik muszlim közösség meghatározó tagja volt. Amikor arról kérdeztem, hogy ennyi év után, ilyen stabil egzisztenciával, a nyelvet ilyen jól beszélve miért nem folyamodott még magyar állampolgárságért, így válaszolt:

„Tudod, amikor kisgyerek voltam, a nyarakat mindig nagyapám vidéki birtokán töltötük. A ház mögött gyümölcsös volt, magas, zöld fű a fák alatt, egy domboldal, amin le tudtunk szaladni a völgyben csörgedező patakig. Itt játszadoztunk, és máig emlékszem a szagokra, a fényre, a gyümölcs ízére, és nagyapám házára. Ahogy öregszem, egyre többet gondolok erre, és úgy érzem, hogy ha állampolgárságot kérnék, akkor elárulnám ezt az emléket.”

Egy év sem telt el a beszélgetésünk óta, és visszaköltözött Afganisztánba...

Az egyik első „komoly” migrációs szakirodalom, ami a kezembe került, Muhammad Anwar *The Myth of Return (A visszatérés mítosza)* című könyve volt. Az 1970-es évek végén íródott könyv egy nagyon alapos szociológiai elemzés egy brit város pakisztáni közösségéről. A szerző arra a következtetésre jut, hogy a szülőhazába való visszatérés lehetősége, az erről való gondolkodás, ennek folyamatos megbeszélése egy nagyon erős kötőelem egy bevándorolt közösség életében. Fontos akkor is, ha a hazatérés soha nem valósul meg – ennek kimondása gyakran tabu, erős normatív korlátokba ütközik. A hétköznapi viselkedés, az egyéni, családi döntések is gyakran alárendelődnek a „mítosznak” való megfelelésnek: nem

* A szerző szociológus, a Társadalomtudományi Kutatóközpont Kisebbségkutató Intézet munkatársa. E-mail: Kovats.Andras@tk.hu

szerzünk ingatlant, nem válunk állampolgárrá, nem változtatunk nevet, mert „hát-ha, egyszer, mégis...”

Kisgyerekkori emlékeim közé tartoznak egy kis csallóközi faluban tett látogatások, amikre nagyszüleimet kísértük el. A temető meglátogatása, a ház szemrevételezése az elhaladó autóból, a szomszédos faluban tartott búcsú meglátogatása, nehezen gördülő beszélgetések az ottmaradt rokonokkal.

Mosonmagyaróváron születtem, ahova a Csallóközből 1947-ben Baranyába kitelepített nagyszüleim azért költöztek 1953-ban, mert elterjedt a hír: a Sztálin halálát követő enyhülés eredményeképp lehet, hogy haza lehet térni. Nem így lett, aztán meg már késő volt – eltelt egy küszködéssel, örömmel és bánattal teli élet, és teltek a sírok az óvári temetőben...

Huszonöt éve dolgozom bevándorlókkal és menekültekkel, az otthon, a haza, az eljövétel és a visszatérés állandó kérdések ebben a munkában. Egyre több élmény, emlék, történet gyűlik össze bennem, ami erről szól. Az, hogy miért kell a földig rombolt szlavóniai falut ugyanott és ugyanúgy felépíteni, ahol, és ahogy ezer éve állt, hogy miért kell a Ghánából Libériába két évtized után hazatérő családoknak a tűzhelyeket is magukkal vinni a repülőn, vagy hogy miért kell egy Londonban átdolgozott hét után az egész szombat estét egy külvárosi közösségi házban tölteni magyar néptáncot járva, langyos Borsodi vagy Kőbányai sört kortyolgatva műanyag pohárból.

Az otthon, a haza akkor jelent igazán sokat, ha hiányzik. És ha ez a hiány már nem személyes emlék, hanem csak a közösség által ébren tartott mítoszok és rítusok összessége, akkor a hozzá fűződő viszony is átalakul. Anwar kutatási eredményeinek továbbgondolása nagyjából egy emberöltővel később történt meg; a bevándorolt közösségek második és harmadik generációja esetén már nem visszatérésről beszélünk, hanem az „anyaországhoz való kötődésről” (homeland attachment). Nyári nyelvtanfolyamok, rokonlátogatások, az anyaországhoz mint kulturális és spirituális forráshoz való viszony határozzák meg ezt a fázist. Az anyanyelv már csak a gyerekkor és a szülői ház nyelve, a hazatérés a szülők és nagyszülők álma, a haza, az otthon már itt van, de azért még van egy ország, van egy nép, egy közösség, amihez szintén tartozunk, és ami minket is odatartozónak tekint. Számtalan újabb kérdés, számtalan értelmezési lehetőség arra, hogy miként történik mindez, ki hogyan éli ezt meg, jó-e vagy rossz mindez, és mihez kezdjen vele az, aki eljött valahonnan, és azok, akik ott maradtak.

TÓTH ÁGNES*

„mert ez a mi hazánk, nem Németország”¹

Több mint három évtizede foglalkozom a magyarországi németek 20. századi történetével. Az általam kutatott valamennyi kérdés, így a német nemzetiség önszerveződésének, politikai mobilizációjának, kitelepítésének, elűzésének, az itt maradók társadalmi integrációjának számtalan ága-boga kapcsán mindig is egyetlen kérdés foglalkoztatott valójában: hogyan valósítható meg, megvalósítható-e egyáltalán a többség és a kisebbségek harmonikus együttélése? Hogyan lehetséges, hogy különböző nemzeti identitású közösségek ugyanarra az országra, régióra, településre, ugyanazokra a mezőkre, dűlőutakra, utcákra, az ott élő emberekre úgy tekintsenek, mint amelyek otthonlevésük fundamentumai? Mi ebben a folyamatban a politikai hatalmat gyakorlók és mi az egyes emberek, az általuk alkotott helyi közösségek felelőssége?

Különösen élesen vetődnek fel ezek a kérdések, amikor egyes nemzeti közösségeket a hatalmat gyakorlók szülőföldjükről való ki-, illetve áttelepítésükkel, elűzésükkel fizikai értelemben is megfosztják állampolgárságuktól, házaiktól, ingó és ingatlan vagyonuktól – és ezzel együtt hazájuktól, a valahol való otthonlevésük biztonságától.

A magyarországi némettség a II. világháború után a kollektív bűnösség elve alapján jogfosztások egész sorozatát szenvedte el. A közösség mintegy felének, 220 ezer személynek a kitelepítése máig ható következményekkel járt. A kitelepítettek mellett a szülőföldjükön maradók jelentős része is elvesztette egzisztenciális léte alapjait. Emellett szembe kellett nézniük a családok, a korábban jól működő helyi közösségek szétszakítottságával, esetenként megszűnésével is.

Az elűzöttek/kitelepítettek közül mintegy 15-20 ezer személy hosszabb-rövidebb németországi tartózkodás után, túlnyomórészt illegálisan, visszatért/visszaszökött Magyarországra. A kétezres évek elején, amikor az érintettek egy részével életútinterjúkat készítettem, mindenekelőtt az foglalkoztatott, hogy mi motiválta a politikai hatalom által mindenüktől megfosztott német nemzetiségű személyeket, hogy visszatérjenek Magyarországra. Miért vállalták az illegális határátlépés kockázatát, az újbóli kitoloncolás veszélyét, az évekig tartó társadalom alatti lét minden szenvedését? Mert nem akartak lemondani önazonosságukról, a szülőföldjükhöz,

* A szerző történész, a Társadalomtudományi Kutatóközpont Kisebbségkutató Intézet tudományos tanácsadója. E-mail: Toth.Agnes@tk.hu

¹ A témához kapcsolódóan bővebben lásd Tóth Ágnes: *Hazatértek. A németországi kitelepítésből visszatért magyarországi németek megpróbáltatásainak emlékezete*. Budapest: Gondolat, 2008.

a hazájukhoz való jogukról. Ahogy ők fogalmaznak: „Csak egy darab kenyeret akartam enni, de azt otthon akartam.” „Hazavágytunk, ahol a bölcsőnk állt, és nem más országba.” „Nem akartunk mi ott maradni semmi körülmények között, mert szét voltunk szakítva a családtól, a gyökerektől, mindentől.”

Magyarországon maradt tehát a 'minden': az emberek, a múlt, a táj ismeretének, az én személyes elfogadottságának a biztonságérzete. Németországban a 'semmi': az áthidalhatatlannak tűnő távolság, a „nem vagytok idevalók” elhatárolódó megbélyegzésének nap, mint nap való megélése.

A szülőföldre való jog a visszaemlékezők értelmezésében olyan evidencia, amelyet senkinek, egyetlen államnak sincs joga megkérdőjelezni. Mindezt nagyon egyszerűen, magától értetődően, olyan tényként említették és említik, mint ami nem szorul magyarázatra. Bár a visszatérés okaként konkrét dolgokat – fogságból hazavárt férj, gondozásra szoruló idős szülők, „itt legalább van ennivaló, nem éhezünk” – is említene, ezek azonban inkább csak a megfogalmazhatatlan alátámasztására szolgálnak. A lényeg nem közelíthető meg csupán a racionális életszervezés felől, hiszen annak minimális feltételei az akkor kettészakított Németországban is adottak voltak. A személyiség, az emberi lélek működése az, ami magyarázattal szolgál a budakeszi úti gesztenyefák, a soroksári Rózsa utcai ház és környékének, a rokonok, a szomszédok, a pajtások hiányára, a „senki nem ismer” kízó fájdalomra. Még az is, aki maradt, aki Németországban egzisztenciálisan integrálódott, évtizedek múlva is így fogalmazott: „Németország... nem haza. Azonban lojális állampolgára vagyok az államnak. A hazám Magyarországon van. (...) Nekem nem csak a porta az, vagy a kunyhó a faluszélen, nem csak a mező, az erdő, a termékeny földek azok, aminek elvesztését oly fájdalmasan panaszoljuk el. (...) több ennél. Rejtetten és halhatatlanul él tovább bennünk, a szívünkben. Semmi nem rombolhatja szét és semmi el nem veheti tőlünk.”²

Egy másik visszaemlékező így fogalmazott ugyanerről: „Nem lehet megmondani, hogy mit jelent az, hogy otthon vagy haza. Ezt csak a szív érzi. A nagyanym mindig azt mondta: Was Heimat ist, kann ich nicht sagen, ich muß das in meinem armen Herzen tragen.”³

Interjúalanyaim – akiknek ma is hálás vagyok, hogy megtiszteltek bizalmukkal – élettörténetei egyértelművé tették számomra, hogy ők nem visszaszököttek valahonnan valahová. Ők hazatértek. S bár a politikai hatalom kitaszításukkal azt üzent, hogy egy magyarországi németnek ez az ország nem lehet többé a hazája, ez számukra nem volt kérdés.

A Magyarországról előzőt/kitelepített németek szenvedése, hazatérésének motivációi, hazaképei – mint ahogyan erre az idézett visszaemlékezés-törödékek is rávilágítanak – egyediek, egymással nem összevethetők. A személyes lét körében

² Füzes Miklós: *Valami Magyarországon maradt. Etwas blieb daheim in Ungarn*. Pécs: Baranya Megyei Levéltár, 1999. 76.

³ Azt, hogy mi a haza, nem lehet megmondani, azt az ember a szívében viseli.

már nem igazítanak el bennünket a politikai viták, a vagonok menetrendje, az elkobzott házak száma, vagy földek nagysága. A személy sorsa személyes viszonyulást követel.

Az elűzetés, a kitelepítés, a kitaszítottság nem velünk történt meg, de egyértelműen hozzánk tartozik, a magyar társadalom múltjának is részét képezi. E nélkül nincs nemzeti önismeret. Csak ország van, és nem közös haza.

MARCHUT RÉKA*

Bukaresti magyarokról, otthonról és hazáról

Hogy? Bukarestben élnek magyarok? Hogy kerültek ők oda? Tették fel a kérdést 100 éve és most is sokan. A madéfalvi veszedelem után, majd 1848/49-es forradalom és szabadságharc leverését követően a Habsburgok önkénye elől menekülve Erdély területéről sok magyar gondolta úgy, hogy Bukarestben keres új hazát magának. A 19. század végén románosan magyar és magyarosan román nyelvezetük miatt a „bangyen” csúfnevet akasztották rájuk. A két világháború között – miután az erdélyi magyar és a bukaresti magyar egy ország fedele alá került – már kitüntetés volt „bangyennek” lenni, hisz keresett és megbecsült volt a magyar munkakerő Bukarestben. Ezzel együtt hatalmas szakadék tátongott a „régí” – háború előtt is ott élő – és az „új” – a háború után a román fővárosban egzisztenciát kereső – magyarok között. A „ki a bukaresti magyar?” égető kérdése minden addiginál metszőbben merült fel a „régiek” és az „újak” között. Bár a közvélekedéssel ellentétben Bukarest nem lett a második legnagyobb magyar város Budapest után, de jelentős számú magyar dolgozott a háború utáni román fővárosban. A második világegést követően már erősen megkopott a bukaresti egzisztenciaépítés lehetőségének fényessége, az odavándorlás kisebb mértékben, de továbbra is folytatódott, mígnem a rendszerváltozást követően a kinyíló nyugati világ csábítása magával ragadta az erdélyi magyarokat is, és azóta már csak leginkább a kalandvágygal felvértezett honfiak keresik ott jobb megélhetésüket. De a régiek vannak, és bár csökkenő számmal, de maradnak, és világító mécsesként viszik tovább a bukaresti magyar közösséget.

Első találkozásom egy „hús-vér” bukaresti székely emberrel a 90-es évek végén az ELTE Idegen Nyelvi Lektorátusa előtti folyosón volt egy vizsgára várakozva. Emlékeimbe a találkozásból egy mondat vésődött: „Budapesten a magyarok kutyát tartanak, ahelyett, hogy szülnének. Mi még inkább gyereket szülünk.” – mondta a Bukarestből jövő nemzettársunk.

Ezt követően 2014-ben, az első bukaresti kutatómunkám alkalmával, miután a fővárosban a totális idegenség érzetét éltem meg, mivel senkihez nem tudtam magyarul szólani, gondoltam, vallási identitásomban keresem meg az otthonosságot, hogy oldjam egy kicsit az idegenségérzetemet. Az ortodox Bukarestben bementem

* A szerző történész, a Társadalomtudományi Kutatóközpont Kisebbségkutató Intézet munkatársa. E-mail: Marchut.Reka@tk.hu

az Olasz Római Katolikus Templomba egy misére. Nagy csodálkozásomra a mise kezdetét jelző csöngetés után egy fekete bőrű pap jelent meg az oltárnál. Éreztem, hogy megtört bennem az egyedüllét érzése, tekintetemet az égre emeltem, és mosolyogva mondtam a Fennvalónak: „Istenem, van Neked humorod!” Ott abban a pillanatban, hogy rajtam kívül van még legalább egy idegen, felszabadítóan jól-első érzéssel töltött el, mert az idegenség is jobb, ha legalább ketten vagyunk.

Még ugyanabban az évben tett második bukaresti utam során világosítottak fel, hogy akár magyar misére is elmehetek a Barátok templomába. „Bár a pap nem is tud magyarul, szóval elmenni sem érdemes oda.” – mondta egy magát igaz bukaresti magyarnak tartó hölgy. Ezzel annyira felcsigázta az érdeklődésemet, hogy csak-azért-is elmentem vasárnap 9 órára a Barátok templomába. És beleszóppentem a bukaresti magyar világba, ahol a miséző atya olyan gyönyörű csángós magyarsággal tartotta a prédikációt, amely nem csak nyelvezetében, hanem tartalmában is felemelő volt. Annyian voltak a magyar misén, hogy állóhely is alig volt, és a Miatyánk utáni kézfogás (jó, hogy akkor nem volt járvány) a bukaresti tartózkodásom egyedüli emberi testi érintkezése volt.

Ezek után már nem volt kérdés, hogy mindent, ami tőlem telhető, szeretnék megtenni ezért a közösségért. Így volt már részünk két közös zárandoklatban és több közös bukaresti élményben, és persze mivel történész vagyok, természetesen kezdtem el érdeklődni a múltjuk iránt.

A Kutatók Éjszakája apropóján azonban a jelenükre kérdeztem rá. Arra, hogy mit tartanak ők hazának és otthonnak? 27 válaszadó alapján: a haza az, ahol a gyökereim vannak, ahol a családom él, ahol nevelkedtem, ahol iskolába jártam, ahová a szívem húz; ahol tudom, hogy szeretettel várnak és megbízhatók az emberekben; amikor a szülőfalumba érek; ahol mindig várnak rám, miután bebarangoltam az egész világot, ahol a rokonaim a temetőben nyugszanak, ahol a kislányaim az ajtóban fogadnak, hogy segítségre van szükségük, a férjem éhes, a kiskutyát pedig sétálni kell vinni. Ezek mind olyan válaszok, melyeket a világ bármely pontján élő más emberektől is hallanánk. Mondhatjuk azt is, hogy nem ez a bukaresti magyarok differentia specifikája.

Akkor mégis mi? A válaszoknak ez a része: haza megyek, amikor Erdélybe megyek, amikor magyar közösségbe megyek, amikor Bukarestbe visszatérek, amikor a Barátok templomába misére megyek, amikor belépek a csíksomlyói kegytemplomba. Egyetlen olyan válasz sem volt, hogy haza megyek, amikor átlépek az országhatárt.

Ezt a képet némileg árnyalja, amikor arra kértem a válaszadókat, hogy konkrétan jelöljék meg, hogy mit tekintenek hazájuknak és otthonuknak. A válaszadók csaknem fele csupán Erdélyt jelölte meg hazájának, és ha hozzávesszük azokat a személyeket is, akik Romániát vagy Bukarestet is megjelölték, akkor azt mondhatjuk, hogy a válaszadók több mint fele Erdélyt hazájának tekinti. Ezzel szemben Románia mint kizárólagos haza csak a válaszok harmadában szerepelt, Románia

mellett Erdélyt további két fő, Bukarestet pedig további egy fő választotta. Magyarországot két fő kivételével, akiknek Magyarországon is van lakhelyük, senki nem tekintette hazájának. A válaszadók többsége számára tehát elsősorban nem az országhatár által körbezárt földrajzi terület jelenti a hazát, hanem a haza egy kulturális szellemi közösséghez, történeti örökséghez való tartozás kifejeződése, ami a bukaresti magyarok többségénél Erdélyt jelenti.

Mondhatjuk-e ezután azt, hogy a Kós Károly által Trianon után elképzelt transzilvanizmus csupán naiv vágyálom volt, ami soha meg nem valósult? Vagy inkább mondjuk azt, hogy a transzilvanizmus a maga teljességében ugyan nem valósult meg, de a transzilván gondolat mind a mai napig a terület szülötteinek identitásmeghatározó eleme. Vélelmem szerint mondjuk inkább ez utóbbit. Mondom ezt nem csupán kutatóként, hanem nagykárolyi születésű, Magyarországon élő, erdélyi magyarként is.

Végül köszönöm ezúton is mindenkinek, aki válaszolt a kérdéseimre. És külön köszönöm azt, hogy amikor a Barátok templomába megyek, bár nem vagyok bukaresti magyar, mégis egy kicsit otthon érezhetem magam.

EILER FERENC*

Egy német énekeskönyv margójára

Több mint négy évtizede, az 1970-es évek közepén, nagyapáméknál töltöttem egy augusztusi hétvégét, a falu túlsó végén. Nem volt ez ritkaság, szerettem ott lenni, a szüleim pedig általában megengedték, hogy péntek este, vagy szombat reggel átköltözzem két napra a Rákóczi utcába. (Hol az unokatestvéreimmal, hol a húgommal, de sokszor csak egyedül.) Otthonos, nagyszülőisen meleg hangulat volt ott. Esténként sötétzöld csomagolású grúz tea illata, 60 wattos félhomály a konyhában, vajas-hagymás-paprikás kenyér reggelire. Hagyományos, sorba rendezett helyiségekből álló szép, verandás parasztház volt a nagyszüleimé, árnyékot adó öreg, göcsörtös törzsű körtefákkal, virágoskerttel (rózsa, orgona, hóvirág, nárcisz, kulcsvirág), a hátsó udvarban istálló, gazdasági épületek, górék, majd pedig egy szőlőskert. Kutya, macska, ló, tehének a játékos borjaikkal, disznók és kismalacok, látszólag hergelésre született kotlós tyúkok az el-elköszáló kiscsibékkel.

Ezen a hétvégén azonban történt valami, ami miatt ez a forró nyári nap kicsit más lett, mint a többi kalácsillatú vasárnap délután, s így számomra a személyes emlékezet egyik fontos pontjává vált. Ebéd után, már a szüleimmal és a testvéremmel együtt kint ültünk a verandán, amikor elérkezettnek láttam az időt arra, hogy beszámoljak a családnak legújabb felfedezésemről. Én ugyanis minden alkalommal végigkutatam a házat pincétől a padlásig, így jobban tudtam, hogy a régi papírok, tárgyak közül mi hol van, mint a nagyszüleim. Egy hely azonban addig elkerülte a figyelmemet. A kamrában volt egy magas polc, legfelül papa szüleinek nagyméretű, utólag kiszínezett fényképei, fentről lefelé lekvárok, befőttek, konyhai eszközök. A legalsó részt valamiért nem vizsgáltam át addig alaposan.

Egy nagyon szép, öreg, rézlapokkal fedett vastag, furcsa betűs könyvet találtam ott előző délután, amit kapcsok fogtak össze, s aminek az elején egy Luther Márton, a libáját, és a német nyelvre lefordított bibliát ábrázoló metszet volt. Bár nem tudtam elolvasni, annyit azért kivettem, hogy 1870-ben nyomták Aradon. Odaadtam nagyapámnak. (Ő akkoriban ugyan alig volt pár évvel idősebb, mint most én, de én természetesen már öregembernek tartottam, még ha büszke is voltam rá, hogy milyen erős, és hogy mennyire jól tartja magát.) Nagymamám persze méltatlankodott egy sort a turkálás miatt, de ez csak a „kötelező kör” volt, valójában ő maga sem gondolta komolyan a korholást, azt azonban – mint hasonló esetben mindig – tudatosítani akarta bennem, hogy amit tettem, az nem helyes.

* A szerző történész, a Társadalomtudományi Kutatóközpont Kisebbségkutató Intézet főmunkatársa. E-mail: Eiler.Ferenc@tk.hu

Tehát a könyv. Mint kiderült, ez a dédapám német evangélikus, gót betűvel szedett énekes- és imádságos könyve volt (németül Gesang- und Gebetbuch), amit még édesapjától örökölt, s aminek az első lapjára – hasonlóan felmenőjéhez – ő is szorgalmasan bejegyezte a családtagok születési és halálozási dátumait. Legkésőbb a második világháború után kerülhetett a polc alá, attól kezdve ugyanis nem volt többé német nyelvű istentisztelet Soltvadkerten. (Egy ideig valószínűleg az sem volt tanácsos, hogy valaki egy közösségi térben megszólaljon ezen a nyelven, annak ellenére, hogy a helyi német származású lakosság annyira elmagyarosodottnak számított már, hogy még a két világháború közötti német szervezetek sem fordítottak energiát arra, hogy foglalkozzanak a településsel.)

Mezőberény, Bulkesz, Gyoma, Harta, Szemlak és Vadkert német evangélikusai énekeltek pár évtizede még ebből az énekeskönyvből. Amikor a településekről kérdeztem nagyapámat, csak egy volt (persze szülőhelyén, Soltvadkerten kívül), amiről többet tudott, mert ott járt, és voltak onnan származó ismerősei is. Egészen belemelegedett, amikor elkezdett mesélni a tőlünk kb. 40 km-re fekvő dunamenti faluról, Hartáról. Kiderült, hogy a hartaiak tulajdonképpen a testvéreink, mert az őseink egy része onnan települt át a falunkba. (Nem mellesleg ott is, itt is erős evangélikus közösség élt.) Csak az a különbség – folytatta –, hogy ők ragaszkodnak a német anyanyelvükhöz, mi pedig, néhány öregasszony kivételével, már csak magyarul beszélünk – mondta. Nem igazán értettem, hogy ha ez így van, és sajnálja is, akkor miért nem tanult meg a szüleitől németül, s miért csak egy-két mondatot tud, s azt is csak kínos mosolygással kísérvé adja elő, mint aki tisztában van vele, hogy ez azért nem az igazi... Így alakult – mondta. Pedig a mama nagyon erőltette, még a „pofonfát is megráztam” néha – nevetett. De az iskolában magyarul tanultunk, sőt a szünetekben is magyarul játszottunk. Egyszerűen nem volt már olyan nyilvános tér, ahol mi gyerekek németül beszélünk volna. Persze ebben volt egy kis lázadás is a mama akarata ellen, aki akkor még németül beszélgetett a barátnőivel. (Végül a hadifogságban csak megtanult egy kicsit németül a vele együtt raboskodó császártöltési barátjától, akkor és ott, amikor és ahol már nem is volt rá szüksége. Érdekes, hogy ő, a vadkerti, valószínűleg császártöltési nyelvjárásban hadart németül...)

Hartán ez nem így van, ott még ma is beszélnek németül – folytatta. Igaz, amit mi elkerültünk, az a hartaiaknak nem sikerült – mondta rezignáltan. A háború után rengeteg családot összeszedtek, és marhavagonokban szállították ki őket Németországba. A földjeiket, házaikat elvették, még csak ki sem fizették őket. (Úgy emlékszem, hogy a részletekbe ekkor még nem ment bele. Talán azért, mert a felnőttek ismerték az összefüggéseket, én pedig valamiért nem kérdeztem vissza.) Micsoda földek vannak ott, nem ám úgy, mint nálunk, a rengeteg homok! – mesélt tovább nagyapám. (Vadkert abban az időben kimondottan jómódú falunak számított, de neki mégis az járt a fejében, hogy mit el nem tudnának érni a vadkerti parasztok, ha ilyen gyönyörű fekete földjeik lennének.) Azok a termelőszoövetkezetek! És a

faluk! Kövesút mindenütt, a járdák lebetonozva. A hartaiak most is évtizedekkel előttünk járnak!

Itt vége szakadt a beszélgetésnek, nem tudom miért. Talán kihozta a mama a kalácsot a konyhából, talán összevesztünk a húgommal, s a hangzavarban lekerült a téma a napirendről... Aztán több mint 3 évtizeddel később – a nagyszüleim már régen nem éltek – írtam egy könyvet a hartai németek 20. századi történetéről. Azért Hartáról, mert a falu ettől a beszélgetéstől kezdve ismeretlenül is fontossá vált számomra. Meg talán azért is, hogy ezzel letudjak egy adósságot, elhitetve magammal, hogy az embernek nem is kell feltétlenül írnia a saját szülőfalujáról...

FILEP TAMÁS GUSZTÁV*

„A néma ősök várócsarnoka”

*„Prágai, csehországi születésű vagyok, apám tiszt volt.
Nincs hazám, otthonom a 48. gyalogezred...”*

Johann Meschede honvéd őrnagy 1849-ben,
a pesti hadbíróság előtt

Zoltán nagybátyámat, az ő Urának, a Jézus Krisztusnak méltatlan bár, de hivatalos szolgáját apám azzal ugratta egyszer, hogy úrvacsoraosztásnál a kenyeret bizonyára a hívek bűneihez szabja; van, aki még nem tudta lenyomni a torkán az Úr testét, amikor ő már a serleget emeli előtte.

Én sem lehetek valami jámbor lélek; most arra ítélték, hogy ne csak a hazámról beszéljek, hanem arról is, hogyan lett belőlem egy – a közvélekedés szerint legalábbis – félproli kerületben az úgynevezett „népi tábor” tagja.

A közvélemény viszont most sem elég megalapozott: a Ferencvárosnak – ideiglenes kényszerlakhelyemnek születésemtől, gondolom, a halálomig, ahonnan már nagyon régen nem tudnék elmenni –, ha nem is a kezdetektől, 1792-től, de legkésőbb a reformkortól – van polgári-értelmiségi magja is. Kezdve a református gettóval a Kálvin tér környékén, a templommal – itt keresztelték József Attilát, akármennyire ortodoxnak gondolta is utóbb magát –, a teológiával, a Ráday Gyűjteménnyel, a Lónyay utcai ref. gimnáziummal, amely nevével ellentétben ma a Kinizsi utcában működik, s amely a világszerte bizonyára legismertebb magyar regény egyik színhelye. Molnár Ferencen kívül például Szent-Györgyi Albert járt oda. Hogy Kosztolányi és Móricz Zsigmond itt élt, mindenki tudhatja, de megfordult itt a reformkori és a két világháború közötti íróársadalom java: a 19. század első felében a Belső-Ferencvárosban szerkesztették az *Aurora* zsebkönyvet – Kisfaludy Károly, Kazinczyval, Kölcseyvel, Vörösmartyval; az átellenben lévő házban Arany János lakott utóbb –, a 20.-ban pedig a Nyugatot. A századfordulón vagy másfél évtizedig itt volt az Eötvös Collegium székhelye. Vannak szabadságharcosaink és forradalmáraink – nemcsak 56-os felkelőközpontjaink; 1848. március 15-én innen ment át a tüntetők jó része a szomszédba, a Múzeum elé. 1853-ban itt végezték ki társaival együtt Noszlopy Gáspárt, a szabadságharc kormánybiztosát. Az első alkalmi számvetésből nem jövünk ki rosszul – van világhírű és -színvonalú írónk (szerintem több is), van Nobel-díjasunk; egyetemből, főiskolából van itt vagy

* A szerző művelődéstörténész, a Társadalomtudományi Kutatóközpont Kisebbségkutató Intézet munkatársa. E-mail: FilepTamasGusztav@tk.hu

öt. Nekem ugyan édesmindegy, hol áll a Nemzeti Színház, de amikor a belvárosi elit fölhördült, hogy az új épületet egy szellemi sivatagban húzzák föl, ezt nem tekinthettem tárgyszerűnek; talán ekkor érzékelttem először közvetlenül a fővárosi szellemi partizánháború egyik korábban általam föl nem fedezett frontvonalát.

Ha a legrövidebb úton végigmegyünk a kutatóházból elindulva az Angyal utca 28-as számú házig, mire odaérünk, minden kiderül.

Haller utca. Kint a Duna-parton hasít Tornai Jóska régi versének hőse, az egykori vágóhidak idején vér- és koromszagú ferencvárosi szél. A Vaskapu utcán kijutva szemben egy vendéglátó-üzemegység, azelőtt kerületi ideggondozó; 130 lépésre tőle, a templom irányában, az innenső oldalon a kerületi rendőrkapitányság. Az egyikben besúgónak akartak beszervezni 1981-ben, a másikban jóval később antidepresszáns-recepteket vehettem át. Egyszer, míg orvosra várva az ideggondozó előtt cigarettáztam, azon tépelődtem, hogy az itt rólam nyert információk mennyi idő alatt s milyen formában jutnak át a másik épületbe. Beteszik őket egy táskába, és átsétálnak velük?

A Mester utcán a Ferenc körút felé haladva a jobb oldalon az első Fáy András-emlék, a „nemzet mindenese”, az első magyar takarékpénztár atyjának emléktáblája a róla elnevezett szakgimnázium homlokzatán. Elhagyva annak a túloldali háznak a vonalát, ahol Stromfeld Aurél, az 1919-es felvidéki hadjárat vezérkari főnöke élt, talán ötszáz lépéssel érünk a Bokréta utca sarkára. Befordulhatnánk, s tíz másodperc múlva ott állnánk a katolikus Szociális Testvérek Társasága volt növédő otthonának kapuja előtt. 1944-ben zsidó lányokat bújtattak itt; innen vitték el Salkaházi Sárát és Bernovits Vilmát négy védencükkel együtt, hogy még aznap este a Dunába löjék őket. Nem fordulunk be; átmegyünk a túloldalra, a szemközti sarokházhoz, az iskolához, ahová rajtam kívül József Attila is járt; becslésem szerint akár ugyanazokban a padokban is ülhattünk. A saroképületet 56-ban kollégisták védték; november 5-én 13 óra 30 perc után ostrommal foglalták el a szovjet katonák. Csak magyar részről volt véres veszteség: egy halott diák.

A Mester utcáról tér hiányában ennyit. A Ferenc körút előtti utolsó utca volt a miénk. Magamtól nem árulnám el, de Krúdy Gyula már kifecsegte a titkát, a táj rejtélyes szellemeiről, a Cholnoky testvérekről írván: „Az Angyal utcában egy hor-dóba zárva tartogatnak egy pohos, vastag derekú ferencvárosi polgárt, aki a boszorkány szolgáló után búj be egyszer a csaplyukon, és most minden jámbor keresztény emberek segítenek leinni a bort a fuldokló polgárról.”

Megint keresztutca. Kész csoda, hogy a Montblanc-ember, Vajda János nem pukkad meg mérgében, amikor nem róla, hanem Tompa Mihályról nevezték el, holott ő írta itt a verseit, *Az üstököst* többek között. Az Angyal és a Tompa utca sarkán álló ház egyik lakásában, a színpad számúzott fejedelemasszonyánál élte át a 44-es ostrom egy részét – skót-görög feleségével együtt – Kemény János, a vécsi vár ura, az erdélyi Helikon író-társaság házigazdája. Később Gáli József, a forradalom leverése után halálraítélt író mozgott benne otthonosan. Amikor az úrnő a mi

szuterénlakásunkba járt, e számomra fontos neveket jól ismertem már. Arról, hogy „szomszédok” voltunk, talán negyvenöt év múltán hallottam először.

Az Angyal utca 29-ben az *Advent* és a *Boldogtalanok* született Füst Milán fő művei közül. A 28-as szám alatti ház megvételére születésem után szerződtek a szüleim; a Bajcsy-Zsilinszky úti öreg főbérlok nem bírták a gyereksírást. Apám két évvel korábban, a börtönből való szabadulása után döntött úgy, hogy a fővárosba költözik családjával, eltűnik a tömegben; ez volt a szabadlábra került 56-osok körében az egyik népszokás.

Nyilván Isten különös kegyelméből 1957-ben „népi demokratikus államrend megdöntésére irányuló szervezkedésben való részvételre vállalkozás” miatt főbüntetesként első fokon 5 évre ítélték. Végül 2 év 2 hónap 22 napig vett részt az „Ismerd meg hazád börtöneit” mozgalomban. Egy 1970-es törvényerejű rendelet alapján „mentesült a büntetett előélethez fűz. hátr. alól.”¹ A semmisségi határozat keltezése 1990. február 16. – a diktatúra egyik utolsó pillanata.

A bükki hegyláb felszín egyik falujában éreztem legjobban magam; a Nagykunság félpaszti fővárosában kellett volna felnőnem papírforma szerint. A numerus clausust rám is kimondó párhataározat hivatalosan csak 1963-ig volt érvényben, hogy informálisan meddig, nem tudom. A születési anyakönyvi kivonatomban apám gépmunkásként szerepel, így, bár csak eltartottként, néhány évig az uralkodó osztály tagja lehettem. Magyarországon, úgy látom, súlyos szövegértelmezési problémákkal küzdenek, megjegyzem hát, hogy ez nem panaszkodás. Ez így nekem tökéletesen megfelelt. Megnyugtató, hogy pályatársaim némelyikével nem egy fazékban főttem.

Egy rövid idézet az „Ügynökünk jelenti” sorozat 1960-as epizódjából. A három jelenlévő másfél éve még együtt volt Vácon vagy a Gyűjtőfogházban; ketten

¹ Egy sorozatgyilkos diktatúra kiszolgálása nyilván tetemesen növeli az érdekelt extraprofitját, de örökségemből például is közvetlenül igazolhatni vélem, hogy egészségügyileg ellenjavallt.

Említettem, hogy az apám büntetett előéletéből származó hátrányok a hetvenes években megszűntek. Ez nem történt automatikusan. A népi demokrácia ismérvei közé tartozott, hogy a gyilkosság például akkor is elévült egy bizonyos idő után, ha a törvény keze nem tudott lecsapni az elkövetőre. A politikai bűnökkel egy ilyen rendszerben bonyolultabb a helyzet. Apámnak tehát meg kellett keresnie a Legfelsőbb Bíróságnak azt a bíróját, aki az eljárást másodfokon vezette, s aki 1956-os ügyekben a legtöbb halálos ítéletet hozta: 66-ot (az elsőfokú eljárás irányítója is ismert ember: kirendelt bíróként ő volt jelen Nagy Imrék kivégzésénél), hogy együtt indítsák el a jogi procedúrát. A bíró nagyjából a következőképpen fogadta:

– Drága Pistukám! De örülök, hogy megkerestél! Ezer éve nem láttalak!

Két magyarázatot találhatok erre:

1. „Az idő megszépít.” Nem kizárt, hogy ennek az ügynek két főszereplője számára nem egyforma mértékben.
2. Aki erkölcsileg is, jogilag is elfogadhatatlan ítélethez adja a nevét, s ezzel súlyos szenvedést okoz, előbb-utóbb megőrül.

Alapjában humanista lévén, azt hiszem, ebben az esetben az utóbbi történt.

tanárok, most koldusfillérekért végeznek fizikai munkát, a harmadik újságíró volt, most kényszerbesúgó. Jelenti megbízóinak: apám beszámol arról, hogy Darvas Iván éppen egy műanyagprésüzemben dolgozik, a neki szerzett állásra viszont szükség lehet még, például Mensáros László hamarosan szabadul Márianoszt-ráról. (Ifjúkorom nagy színészei voltak; talán van, akinek még ismerős ez a két név.) Aztán: „Filep megkérdezte, hogy melyikünk tud a nagyatádi erdőgazdaság főkönyvelőjéről [...] meg kellene tudni, szabadult-e már – mondta [...], mert tudomása szerint 4 vagy 5 gyermeke van, s ha még nem szabadult, meg kell szervezni családjának a segítségét.”

A haza. Évszámok – épp az elhangzottak is – és nevek. A kushadó társadalomban néhány emberrel megosztható magány – és szolidaritás. Életem értelmesebb részében ezért foglalkoztam a magyar kisebbségekkel.

Arcok, szövegek, hegyek, épületek enklávéláncolata.

Kissé fogalmibban, s kicsit kiforgatva Kantot: A csillagos ég és az erkölcsi törvény *fölöttem*.

Képszerűbben, s programunk közös mottójához visszatérve: töredezett szegélyű, szakadozó, semmibe foszló bárányszerű az ég.

BÁNYAI VIKTÓRIA*

„Mutassuk meg nem szóval, de tettekkel”

A magyarországi zsidóság története a kutatási területem, így a közös mozaikhoz néhány kis kockát erről a területről szeretnék hozzátenni.

A zsidóság többségének lakóhelye a késő ókortól kezdve a Szentföldön kívül, vagyis a diaszpórában volt. A diaszpórában élés, a diaszpóra mint otthon hagyományos elveit a bibliai Jeremiás próféta szavaiból (könyvének 29. fejezetéből) olvashatjuk ki. Az akkor már Babilonba kerülteket megszólító levél a próféta közvetítésével adja tudtukra az Örökkévaló parancsát, hogy építsenek házakat, ültessenek kerteket, alapítsanak családot, fáradozzanak annak a helynek a jólétén, ahova kerültek, mert annak a jólététől függ az ő jólétük is. Ház, kert, család, jólét: egy teljes élet, otthonosság a szétszórásban is, az ideiglenességben is. Ideiglenességben, hisz az útmutatás és ígéret meghatározó része (Jer. 29:10–14) az is, hogy annak rendelt idejében majd összegyűjti és visszaviszi az Örökkévaló a népét Izrael földjére. Ennek reménysége, valóságossága a Babilonban töltött évtizedek alatt talán erőteljesebb volt, mint a későbbi diaszpóra évszázadai alatt, de egészen az újkorig nem kérdőjeleződött meg, hogy a zsidók számára az *erec* (a föld, az ország, a haza) Izrael földje.

Jeremiás ezen szavaira hivatkozott 1806-ban az a gyűlés is, amelynek a Franciaországban élő zsidóság nevében kellett válaszolnia Napóleonnak olyan, alapvetően a lojalitásukat és az állampolgári kötelesek teljesítésére való alkalmasságukat firtató kérdésekre, mint például hogy a Franciaországban született, és a törvények által immár egyenjogú állampolgárnak nyilvánított zsidók hazájuknak tekintik-e Franciaországot?¹ Kötelesek-e betartani a törvényeit, kötelesek-e megvédeni egy fegyveres konfliktusban? Utóbbi kérdésre – egyértelmű vallásjogi válasz hiányában – a francia zsidók (akkori) közelmúltjának tapasztalatával válaszoltak, miszerint odáig elmenően lojálisak Franciaországhoz, hogy a napóleoni háborúkban más országok zsidó alattvalói ellen is harcoltak. Ez a fajta testvérgyilkosság – amikor a front mindkét oldalán harcolnak zsidók – valóban az egyik legkényesebb problémája a katonai szolgálatnak.

A katonai szolgálat kérdése a 18. század végétől Európa más részein, így a Habsburg birodalomban is a zsidók jogállásával, a társadalmi integráció lehetőségével kapcsolatos politikai viták egyik fontos pontja lett. Meghalni a hazáért az állampolgári lojalitás, a hazaszeretet legerősebb bizonyítékának tűnt, ennek politikai súlyát,

* A szerző történész, a Társadalomtudományi Kutatóközpont Kisebbségkutató Intézet munkatársa. E-mail: Banyai.Viktoria@tk.hu

¹ Angol fordításban: Answers to Napoleon (1806). In: Mendes-Flohr, Paul – Reinharz, Jehuda (eds.): *The Jews in the Modern World*. Oxford University Press, 1995.

erejét, üzenetét a nyilvánosságban megszólaló zsidó vezetők is pontosan ismerték. Sokat idézett R. Ezékiel Landau prágai rabbi beszédének részlete még II. József időszakából, amelyet a Habsburg Birodalomban elsőnek bevonuló, kiképzésre induló zsidó önkéntesekhez intézett: „*Szerezzetek magatoknak és nemzetünknek hálát és dicsőséget, hogy meglássa mindenki, hogy a mi eddig elnyomott nemzetünk is szereti országának urát és főlebbvalóit, és kész szükség esetén vérét is áldozni érte.*”²

A hazáért áldozott élet, az ehhez való viszonyulás problémái legélesebben és tömegesebben az I. világháború idején merültek fel. A domináns hangok a hazafias lelkesedéstől átitatottak voltak, azonban – ahogy ezt a háború évfordulója kapcsán születő több tanulmány is értően bemutatta – a zsidóság vallásilag, ideológiailag eltérő csoportjainak nézőpontjai valójában árnyaltabbá, sokszínűbbé teszik a képet. Amit ebből ma kiemelni szeretnék, az a korai cionistáknak a frontszolgálat önkéntes vállalásáig menő lelkes patriotizmusa. A nevében is ambivalens *cionista patriotizmus* elterjedt jelenség volt a térség más országaiban is, Közép- és Kelet-Európa egészében. Magyarországi jelképes alakjává dr. Dömény Lajos (1880–1914) vált.³

A jogi végzettségű Dömény 1906-tól a Zsidó Nemzeti Alap magyarországi irodájának vezetője volt, egyben aktív szervezője a háború előtt cionista keretekben működő zsidó cserkésznek és más cionista szervezeteknek is: munkájával azt a hazát törekedett életre kelteni, erősíteni, amelyben sosem élt.

A háború legelső heteiben személyes példamutatással is erősítette a Makkabea és Bar-Kochba zsidó egyetemista egyesületek nevében közzétett felhívást, amely önkéntes katonai szolgálatra buzdította azon korosztályok tagjait, akiket a kötelező mozgósítás még nem ért el: „*Mutassuk meg nem szóval, de tettekkkel, hogy minden rágalmak mellett és ellenére a cionizmus zászlaja köré sereglett ifjúság hazaszere-tet dolgában egyenrangú bárkivel.*”⁴

A cionista *Zsidó Szemle* következő számának címlapján már Dömény Lajos gyászkeretes képe jelent meg: szeptember 6-án a galíciai harcokban életét vesztette. Munkatársai és a cionista szervezetek szentföldi olajfaültetésre szervezett gyűjtéssel kívántak emléket állítani a „hősi halottnak”. Célul – a Zsidó Nemzeti Alap országépítő munkáját távolból támogatva – egy egész liget (1000 fa) ültetését tűzték ki.⁵ A Dömény emlékére ültetett facsemeték sajátos jelképei a hazafiság többes értelmezésének, melynek a zsidó nemzettudat, az aktív cionista országépítés és a monarchia iránti hűség, a hazáért áldozott élet összhangba hozható elemei.

² Landau beszédének egy részét magyar fordításban közli: II. József császár zsidó ezrede. *Had-történeti Közlemények*, 1891/4. 559. Erre a fordításra Turán Tamás hívta fel a figyelmemet.

³ Aberbach, David: Zionist Patriotism in Europe, 1897–1942: Ambiguities in Jewish Nationalism. *The International History Review*, 31 (2009), 268–298.

⁴ *Zsidó Szemle*, 1914. szeptember 5. Címlap.

⁵ Az olajfaadományokról (Oelbaumspende) I. Berkowitz, Michael: *Zionist Culture and West European Jewry before the First World War*. Chapel Hill–London: The University of North Carolina Press, 1996. 168–173.

SZERBHORVÁTH GYÖRGY*

Tényleg édes és dicső a hazáért meghalni?

Akár hálás is lehetnék egyes embereknek, politikusoknak, hogy annyit foglalkoznak a haza kérdésével. Meg a nemzetével. Pedig úgy vagyok vele, hogy ha nem kérdezik, tudom, mi a hazám, és tudom, azt is, hogy magyar vagyok, de ha megkérdik, el kell gondolkodnom.

Tavaly például megcsináltattam a DNS-tesztet, és arra jöttem rá, hogy a DNS-em a hazám, a genetika világpolgára vagyok. Kiderült: 40 százalékban kelet-európai vagyok, 40 százalékban nyugat-európai – ezen belül 12,5 százaléknyi ír, walesi és skót –, 20 százalék meg balkáni, mindezekben belül meg akad még másfél százaléknyi zsidó vér avagy DNS is bennem. A géntérkép szerint pedig a három nagy halmaz közös metszete éppen arra a Vajdaságra esik, ahonnan történetesen származom.

A hálám persze nem feltétlen amiatt, hogy egyesek úgy vélik, a hazáért érdemes feláldozni az életünket. Bár általában a másokéra gondolnak, a sajátjuk túl drága nekik, hogy odaadják a fennkölt célért. Többnyire meg csak akkor esik le nekik a tantusz, ha a saját gyermeküket hozzák haza a frontról cinkkoporsóban.

Az egykori Jugoszláviában születtem, éppen nagykorú lettem, amikor végül szó szerint is berobbant a jugoszláv válság. Még 19 éves sem voltam, amikor a jugoszláv-szerb hadseregben koptattam bakancsom talpát, ekkor már háborús idők jártak. A tisztjeink lelkesítő beszédeket tartottak arról, hogy meg kell védeni az ellenségtől (vagyis körülbelül mindenkitől) a hazát: Jugoszláviát – ami már szét-esett –, vagy Szerbiát, vagy a hadsereget, vagy valamit, a becsületünket, a büszkeségünket s a többi. Valójában ők sem tudták, hogy miért harcolunk. Az erkölcsi nevelésért felelős őrnagy egyébként macedón volt, jobban, vagyis rosszabbul törte a szerb nyelvet, mint én, és neki segédkeztem a temetések intézésében. Az első búcsúztató szöveget még a biztonsági kapitány diktálta, ő egyébként vajdasági magyar volt, legalábbis a neve alapján, de dél-bánátiként egy kukkot sem beszélt már magyarul, legalábbis így tett. Gyakran kérdezgette, hogy ha a szerb és a magyar hadsereg egymással harcolna, melyik felet választanám? A vállamat vonogattam, remélhetőleg ilyesmire nem kerül sor, mondtam. Azóta is Woody Allennel vallom, hogy a legközelebbi háborúban túszeretnék lenni, mindegy, melyik oldalon.

Ha nincs a háború – ami a hazával való foglalatzkodás végeredménye lett, röviden összefoglalva –, alighanem bölcsész lettem volna a Vajdaságban, magyar

* A szerző szociológus, a Társadalomtudományi Kutatóközpont Kisebbségkutató Intézet munkatársa. E-mail: Horvath.Gyorgy@tk.hu

irodalmár, mondjuk. De akkor, 1990 tájékán úgy éreztem, valami itt nem stimmel, és emiatt fordultam a szociológia felé, hogy talán megértem, mi történik. Majd Budapestre kerültem az egyetemre, és lettem végül kutatóféle. Háromszor emigráltam Magyarországra: először diákként, aztán menekültként az újabb, NATO-val folytatott háború miatt, végül öt évig újra Bácskában éltem és dolgoztam, de a munka végett megint Budapesten kötöttem ki – igazi migráncs vagyok. Azóta is sokat ingázom, és a Vajdaságban is vizsgáldtunk a kollégákkal, hogy például az ottani magyar fiatalok mit tartanak a hazájuknak meg a nemzetüknek. Mint kiderült, a legtöbb Szerbiát és Magyarországot *is*, illetve a szerbet és a magyart *is*, de valójában a regionális identitásuk a legerősebb: a vajdasági magyar. Ők, akik még nem is éltek a délszláv válság idején, vagy akkortájt születtek, mintha szintúgy belefáradtak volna a kérdésbe. És oly sokan ingáznak közülük is a határon át, vagy éppen az emigráláson gondolkodnak, hogy jól tudják: a haza fogalmával túl sokat manipulálnak a fenn lévők, és végül azok járják meg, akik lenn vannak.

A hazafiság persze az irodalom egyik, ha nem a legfennköltebb témája, különösen a költők imádják a pátoszos megközelítést, bár akadnak jócskán ironikus feldolgozások is. Noha ez nem irodalomóra, most Danilo Kiš emelném ki, a magát az utolsó jugoszláviai írónak vallót, aki egyébként magyar zsidó apától és egy montenegrói szépségkirálynőtől származott, és magyar költőket is fordított. Egyébként kisgyerekként Magyarországon bújtatták, így élte túl a holokausztot. *A holtak enciklopédiája* című kötetében akad egy novella, amelynek eredeti címe: *Slavno je za otadžbinu mreti*, és ezt magyarul *Mily dicső a hazáért halni* címen jelent meg, ami pedig Horatius szállóigévé vált sorának – „dulce et decorum est pro patria mori” – rövidített verziója, az eredeti tehát úgy hangzik, hogy „Édes és dicső a hazáért meghalni.”

Danilo Kiš – akinek az identitása többes kötődésű volt, akárcsak az enyém, és végül párizsi emigrációban halt meg – viszont éppen arra jutott, hogy a hazáért meghalni aligha édes, még ha a vér elvileg édes is. Hovatovább a dicsőség is kétes. Ha már valamit tehetünk a hazáért, akkor inkább éljünk érte. Attól pedig különösen óvakodjunk, hogy másoknak megmondjuk, miért érdemes meghalni.

NAGY PÁL*

„Ó, kérem, én magamnak játszom.”

Kutatási témám negyedszázada a Kárpát-medence cigány népességének története. Pontosabban, a történeti Magyarország területén keletkezett forrásokban cigányoknak nevezett emberek története. Ez nem külön történelem, hanem Magyarország történetének része, és elválaszthatatlan annak eseményeitől, gazdasági és társadalmi változásaitól. Arról fogok beszélni, hogy ennek a témának a kutatása miért és hogyan jelent ambivalens helyzeteket, hol húzódik a határ, ameddig ez a téma otthonosságot jelent számomra, és e határon túl miért változik otthontalansággá.

1991-ben került a kezembe levéltárosként cigányokról szóló történeti forrás. Érdeklődésemet az iratok keltették fel, nem jelenbeli társadalmi problémák vagy politikai, ideológiai megfontolások. A cigányokról való beszéd anomáliái már ekkortájt jelentkeztek, de még nem érintettek meg közvetlenül. Az első, a meglepődésnél erősebb hatás akkor ért, amikor 1998-ban a könyvem megjelenése után a hazai cigánykutatók idősebb generációjához tartozó egyik szociológus azon szónakozott, milyen kár, hogy ezt a könyvet nem cigány írta.

A következő másfél évtizedben kerestem azokat a kutatási irányokat, amelyek iránt érdeklődés mutatkozhat, de nem adtam fel a forráskritikai megközelítést, és kutatásaimat a múltbéli realitások megismerésére irányuló munka belső logikája szerint igyekeztem felépíteni, nem pedig jelenbeli kíváncsiságokhoz igazodva. Tanulmányok írásával párhuzamosan forráskiadással próbáltam megteremtteni azt a bázist, ami lehetővé teszi egyáltalán az értelmezhető beszédet. Rövid idő alatt be kellett látnom, hogy amibe belekeveredtem, nem a tudományos megismerésről, hanem a diskurzus irányításáért folyó harcról szól. Történeti vonatkozásban arról, hogy kinek legyen joga és támogatottsága a cigányok múltjáról beszélni és azt kitalálni.

Keserű tapasztalat volt, hogy az akadémikus történészekben nincs érdeklődés a cigányok iránt. A romológia szakon, ahol mintegy tíz évig tanítottam, úgy néztek a történelemre, mint szükséges rosszra. A társadalomkutatók egy része számára az értelmiségi attitűd és a romákkal szembeni szolidaritás reprezentálása fontosabb volt, mint a múlt megismerése. Történelemtől csak az elnyomás és a jelenben érvényes társadalmi aktivizmus kontextusában, a jelenben érvényes fogalmi keretekben lehetett velük beszélni.

* A szerző történész, a Társadalomtudományi Kutatóközpont Kisebbségkutató Intézet munkatársa. E-mail: Nagy.Pal@tk.hu

Bármit csináltam ezekben az években, mindig azt kaptam, fantasztikus, nagyon érdekes, de minek ez, egyébként is hadd legyen már úgy ahogy szeretnénk. Időnként egyik sértés ért a másik után. Minden kutatási problémánál nagyobb kihívást jelentett megérteni ezek okát. Amikor cigányperek korabeli dokumentumait adtam ki, megkaptam, hogy kriminalizálom a cigányokat. A Kemény-féle munkacsoport egyik tagjával a forrásokról beszélgettem, és ő kijelentette: azért nem használ forráskiadványokat, mert a levéltárosok kényük-kedvük szerint változtatják meg a szövegeket. Ez volt a legnagyobb sértés, amit valaha kaptam. Az egyetemi munkámban folyton abszurd elvárásokat állítottak eléem, a dékán például azt akarta, szervezzek főzőversenyt cigányasszonyoknak, amire nem voltam hajlandó.

A roma aktivizmussal való találkozást sem lehetett elkerülni. Ebből az irányból képtelenségek érkeztek felém. Az például, hogy egy középkori oklevéltani kérdésbe miért kell belekeverni a roma narratívát és miért támadnak olyan személyek, akiknek ez nem szakterülete, vagy életükben nem láttak még levéltári iratot, túlment számomra a racionális megmagyarázhatóság határán. Ez ellen nem igazán tudtam védekezni, többek között azért sem, mert egy-két mozgalmár attitűdű kutató is hasonlóan gondolkodik, mások pedig passzívan eltűrik, még ha ízléstelennek tartják is. Ugyanakkor szembesültem azzal is, a romák egy része pozitívan fogadta a munkámat, de más romák előtt ezt nem merte vállalni.

A 2010-es évekre részben a kényszerű, részben az önként vállalt kívülállás helyzetébe kerültem, úgy voltam benne a cigánykutatásban, hogy nem voltam benne. Éveken át nem tudtam éjszakánként aludni, és folyton az kavargott a fejemben, hogy tűzbe dobálom a munkáimat, és végleg kiszállok ebből az áldatlanságból. Jungi értelemben magányos lettem, minél többet tudtam a témámról, annál inkább csak magammal beszélhettem meg. Többnyire az elemi tények kérdésében sem lehetett előbbre jutni, az ismerethiányt kompenzálni, a mítoszgyártást ellensúlyozni. Ugyanakkor meg voltam győződve arról, hogy történetkutatóként el kell kerülnöm a morális és érzelmi elfogódottságokat, amiket számon kérnek rajtam, hiszen moralizálásból és érzelmi elvakultságból nem történelem lesz, hanem hamis múlttudat. A kívülről való rátekintést azonban a legtöbbször a szolidaritás hiányának, vagy éppenséggel cigányellenességnek értelmezték, mások pedig éppen a cigányellenességükhöz igazítva torzították el. A cigányokról való beszéd visszavonhatatlanul instrumentalizálódott, amit tetézett a tudományos életben itt-ott gyökeret vert gettószezlélet is (azaz a romákra vonatkozó tudományos vizsgálódás önálló területként való definiálása).

2014-ben új irányt vett az életem. Néhány hónapig erdélyi levéltárakban kutattam. Sepsiszentgyörgyön az első napon nyitáskor álltam neki az iratoknak, és a délutáni záráskor vettem észre, hogy egész nap nem álltam fel. Elementáris erővel dolgozott bennem a kíváncsiság és az ösztönző várakozás, hogy olyasmit találok, ami különlegesen fontos. Így is történt. Megtaláltam az erdélyi cigányok 1781-es

összeírását, amiből 12 ezer cigány család adatait tártam fel. Nem volt kétség, szeretem ezt csinálni, élvezem az iratok feltárását, az adatok összegyűjtését, ebben otthon vagyok. Nem sokkal ezután Budapesten találkoztam az akkoriban hazatelepült Szelényi Ivánnal és Ladányi Jánossal. Az ő érdeklődésük és biztatásuk végleg megerősítette bennem, hogy nem vagyok hajlandó munkámat annyiba hagyni, nem adom fel a kutatói attitűdömet, nem hagyom lerombolni a szakmai identitásomat, a sajtószerűségemet. Elkerülök minden vitát és szituációt, ahol nem lehetséges a szakmai érvelés.

Pontius Pilatus azt mondja a *Ben Hur* című filmben: okos ember tudja, milyen világban él. Számomra ennek értelme, hogy meg kell találni a kényszerű alkalmazkodás határát, ám azon túl saját magam mércéje érvényes. Néhány napja egy cikket olvastam Domján Editről. Az egyik előadás után arról kérdezték, látta-e, kik voltak a közönség soraiban? Válasza: „Ó, kérem, én magamnak játszom”.

BÁRDI NÁNDOR*

Kötődéskutatás

Kisebbségi témákkal foglalkozó szaktörténész vagyok, és jó sorsom úgy hozta, hogy most... így szoktam kezdeni a kapcsolatfeltevő leveleimet, mintegy legitimálva, hogy kezdeményezésem valamilyen elrendelt sorsfolyamat része.

Mikor itthon vagy a határokon túl előadok, mindig a pozicionálással kezdem: „született magyarországi vagyok”. Ez itt és ott mást jelent. Aztán rázúdítom a közönségre az agyonstrukturált információkat, sok apró hétköznapi példával, mediátorszerepet betöltve.

Ezért aztán egyre inkább azt gondolom, hogy eddigi munkám lényege a varázstanítás: Magyarországon elmagyarázni, hogy a kisebbségi magyar közösségeket ugyanúgy a társadalmi-politikai-gazdasági érdekviszonyok, az életlehetőségek keresése határozza meg, mint az itthonit, csak épp más adottságokkal (mint a marginalizáltság) és más keretek között (a többségi nyelv, a többségi kultúra habitusának hatása alatt) akarnak boldogulni, és más kompetenciákkal is bírnak, mint mi többségiek, egynyelvű nemzetállamiak. Például képesek több kultúra és igazság között mozogni.

A határokon túl pedig „marslakóként” saját társadalmuk hagyományairól, működéséről próbálok beszélni, túllépve a hétköznapi közmeggyőződéseken, de békén hagyva az önazonosságot (azaz, hogy kik vagyunk), de segítve az önismeretet, helyzettudatot (azaz, hogy milyen körülmények között élünk).

Ez ettől még nem tudomány, és azt a szándékot sem tudja indukálni, hogy ha valaki tájékozódni akar magyar kisebbségi ügyekben vagy a szomszédországi belpolitikákban, az az interneten csak egy-két kattintás. Mégse teszik.

Ugyanakkor a kormányzati propagandában, arra ráégvé, sikerágazatként jelennek meg ezen közösségek építkezései, elhallgatva a kárpátaljai és a vajdasági exodust, az erdélyi és felvidéki fiatalok agyelszívását.

Három évtizede az izgat, hogy mi működteti ezeket az etnokulturális alapon szerveződő közösségeket, hogyan szerveződnek meg a kis magyar világok, és kik, hogyan konstruálják meg és működtetik a kisebbségi társadalmukat? A szenvedés és hanyatlástörténetekkel szemben olyan közösségeket szeretnék bemutatni, amelyek a 20. század rendkívül változó regionális, nemzetközi viszonyai között, adottságaikkal és forrásaival keresték a helyüket. Vezetői nemcsak elszenvedői voltak

* A szerző történész, a Társadalomtudományi Kutatóközpont Kisebbségkutató Intézet főmunkatársa. E-mail: Bardi.Nandor@tk.hu

az eseményeknek: a gyakori és radikális politikai-hatalmi változásokra különböző válaszokat dolgoztak ki, és ezek megvalósítása érdekében döntéseket is hoztak.

Miközben léteznek intézményes közösségépítő hagyományok az egyházban, az oktatásban, a kulturális intézményrendszerben, mégiscsak azt látom, hogy a húszas évek közepétől az egyéni kezdeményezések, adaptációk azok, amelyek újra és újra reintegrálják a közösségeket. A tudomány felkent papjai „erős szerkezeteknek” is nevezhetik ezeket a személyeket, vagy épp „etnikai vállalkozóknak”, politikusokban „nemzetépítők”-nek. Azonban, ha némileg önkényesen szemezgetve végigtekintünk az életpálya-teljesítményeken (és itt neveknek kell elhangozniuk): a felvidéki Szent-Ivány József, Tarján Ödön, Szvatkó Pál, majd Janics Kálmán, Gyönyör József, Duray Miklós, Tóth Károly Kárpátalján Fodó Sándor és Csernicskó István, a Vajdaságban Várady Imre, Szenteleky Kornél, Kek Zsigmond, Bori Imre, Csorba Béla, vagy Erdélyben Kecskeméthy István, Paál Árpád, Jancsó Béla, György Lajos, Kelemen Lajos, Imre Lajos, Makkai Sándor, Mikó Imre, avagy a székelyföldi nemzetesítők, Bányai János, Csutak Vilmos, Domokos Pál Péter, Haáz Rezső, Pál Gábor, Vámszer Géza, később az államszocializmusban is más-más úton teljesítő Márton Áron, Domokos Géza, Jakó Zsigmond és a sok helyi tanár, orvos, pap, mint „népész” – ahogy 1964-ben egy gráci geológus nevezte őket –, ugyanígy a 89' utáni víziókkal bíró erdélyieket nézve, Tőkés, Markó, Kató, Böjte, és mások... Tehát ekkor azt látjuk, hogy egyrészt összekapcsolódó szocializációs kereteik voltak, legyen az a Székely Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Egyesülete, az egyházi megújulási keresztényszociális mozgalmak, a szerkesztőségek, az egyetemi generációs csoportok.

Másrészt, és ez a mondandóm lényege: sajátjuknak érzett közösségük mellett tettek folyamatosan cselekvő tanúbizonyságot. Teológiai értelemben a martüreó nemcsak a szenvedés vállalását jelenti, hanem az identitásból való elkötelezett tanúskodást, bizonyágtevést a közösség mellett, azaz elhivatást. Ahogy Ricoeur mondja: az igaz tanút a hamistól az elkötelezettsége különbözteti meg: *„A tanú elkötelezettsége, kockázatvállalása magára a tanúságra utal, ami viszont sokkal többet jelent a látott dolgok pusztá elbeszélésénél. A tanúság és a tiszta szív elkötelezettséget és a haláláig való elkötelezettséget jelent. A tanúság része az igazság tragikus sorsának.”* Ez vezet el a hivatásérzethez és a küldetésstudathoz.

Mindehhez nekem mi közöm lehet? Figyelem a hőseimet, és figyelem a körülöttem zajló eseményeket. Alkalmazkodom a sokfelé elágazó, a legkülönbözőbb határon túli érdekérvényesítési és kulturális gyakorlathoz, és közben óhatatlanul hasonulok sok megismert döntési helyzethez, közpolitikai elgondoláshoz.

Csak hogy a saját politikai közegemben és generációmban a kilencvenes évek közepétől egyre magányosabbnak érzem magam, mert a politika értelmét illetően elfogadottá vált a hatalom megszerzésének és megtartásának, a mozgósítás gyakorlatának az elsődlegessége. Miközben a kisebbségtörténeti tanulmányaimban azt láttam, hogy az állam mellett szerveződő párhuzamos társadalmakban nem

a „vezér” a sikeres, hanem a „domináns” vezető. A politika tartalma a közjót hozó vagy azt védő stratégiákról való folyamatos egyeztetés.

Ugyanakkor a helyi „népészek” a politikai cselekvés célját a jó élet létrehozását, a közügyek intézését – ösztönösen, gyakran spirituális háttérrel –, a belső demokrácián túl, elsősorban a közösség politikai és közműveltségbeli nevelésében, polgárosításában látták. Így a társadalom építése – a mai bevett politikai gyakorlattól eltérően – nem „politikai kommunikáció”, nem „meggyőzés”, nem „propaganda”, nem „imidzsépítés”, nem „politikai marketing”, hanem a polgárok lelkének ápolása, a személyes útmutatás és példamutatás. Eszerint a társadalmi élet mozgatórugója nem a személyes érdek, hanem a közösségi értéknek kell lennie, és ezzel lehet hatékonyan kulturális alapon (az etnokulturális adottságok révén) intenzív életet élő közösséget építeni.

A kivülállás pozíciója egyrészt a határon túli magyar közeg és a magyarországiak közti helyzetemnek köszönhető, amely a magyarországi 22 millió románal kezdődő honi idegenellenesség miatt is egyre problematikusabb, hisz mégiscsak 400 ezer hatuma (erdélyi a kifejezés eredete) érkezett Magyarországra, és 1,1 millióval nőtt a magyar állampolgárok száma. S egy-egy munkahelyen, településen konfliktushelyzetekben folyik a nyelv nélküli határtermelés, amelyben gyakori szereplő az önmagát egyenrangúnak tartó (a gyűttment szerepet el nem fogadó), sokfelől bevándorolt határon túli magyar ember.

Másképp idegenséget, magányosságot hoz, („az otthonatlanság otthonosságát”), de az élesebben látást segíti, amikor a körülöttem zajló eseményeket, kutatásfüggő emberként, csak elemzendő jelenségekként kezelem. Az önépítkezésen túl a korrupciót, a csalást, a pofátlanságokat is így látom; a Tündérkert eredeti jelentésére figyelek: zavaros viszonyok, álnok szereplőkkel. Próbálok megérteni és nem megítélni a mozgatórugókat. Amikor azt állítják nyilvánosan, hogy „nem értem Erdélyt” (annak lelkét, szellemét), nemcsak az jut eszembe, hogy ez engem nem is érdekel, mert társadalmi jelenségeket vizsgálok, hanem az ítéletmondó szocializációja, társadalmi beágyazottsága, s hogy miért is működik így ez az ember? Milyen gyakorlat van egy ilyen határkijelölés és stigmatizáció mögött? S viszont mikor egy héten harmadszor is kiejtem a számon, hogy „erdélyi, de rendes ember”, magamat is vizsgálnom kell. Ezek az engem személyesen is érdeklő hálózati-szocializációs kérdések.

Harmadrészt ambivalens helyzetek sorát látom. Székelyföld urbanizációja mivé alakította Marosvásárhelyt, a régió kispolgárosító közegét? Ha megépül a dél-szlovákiai autópálya, nem lesz-e Dunaszerdahely Pozsony elővárosa? Ha eltűnik a többségi állam mindennap érzékelhető közvetlen diszkriminációja, képesek lesznek-e a kisebbségi magyar pártok mozgósítani a parlamenti képviselői érdekekben? Mi lesz, ha a budapesti és a regionális érdekkonfliktusok tudatosulnak

a kisebbségi közösségekben? Lehet, hogy a kisebbségi társadalom, az önismereti, társadalmilag reflexív kánon már csak egy múltbeli konstrukció maradt?

Itt élethelyzetek, beszédhelyzetek, emlékezetek működnek párhuzamosan. Olyan ez, mint az *Álmok álmodói* kiállítás „nemzet”-installációja: egy átlátszó függő hálókkaal tele terem, ahol a legkülönbözőbb magyar nyelvjárásokban, szlengben, témában egyszerre hallhatók szövegek, és ott járva-kelve mindig más-más régió, réteg, generáció hangja jutott el hozzánk. Talán a haza kutatása e (pozitív) kötődések egymásmellettiségének, keveredésének feltárása lehetne.

Beszélgessünk.

KRITIKÁK

VALUCH TIBOR*

Kisebbségi lét az államszocializmusban

Tóth Ágnes: *Németek Magyarországon 1950–1970.*Budapest: Társadalomtudományi Kutatóközpont – Argumentum
Kiadó, 2020. 578 oldal

Tartalmas és fajsúlyos könyv Tóth Ágnes monográfiája, ami több évtizedes kutatómunka nagyszabású és figyelemre méltó összegzése. A szerző érdeklődése az 1980-as évek közepén fordult a modernkori Magyarországon élő nemzetiségek, ezen belül is elsősorban a német kisebbség története felé. Ismert és elismert kutatója a kérdéskörnek, számos magyar és idegen nyelvű publikáció szerzője. Most lényegében ezt a hosszú idő alatt felhalmozott tudást szintetizálta legújabb könyvében.

A jelenkori magyarországi németiség sorsa önmagában is érdekes kutatási téma, ám a 20. századi magyar politikai és társadalmi változások tükrében különösen az, hiszen a II. világháború, a háborút követő kitelepítés, a kommunista hatalomátvétel, a folytatódó és csak lassan mérséklődő jogfosztottság, majd a formális jogok megadása a 60-as évektől fémjelzi ennek a folyamatnak a fontosabb pontjait.

Tóth Ágnes monográfiája tehát szervesen épül eddigi munkásságára; ahogyan a szerző a könyv bevezetésében megfogalmazta, egy olyan politikai társadalomtörténet megírására tesz kísérletet, aminek a középpontjában a magyarországi németek 1950–1970 közötti története, a politikai döntések és azoknak a német kisebbségre gyakorolt hatása, a változások értelmezése, végső soron a politikai hatalom és a magyarországi német kisebbség interakcióinak elemzése áll. Tágabb értelemben és megközelítésben azt vizsgálja, hogy a kitelepítések lezárulása után a kommunista hatalom hogyan viszonyult a Magyarországon területén maradt mintegy 220–250 ezer német nemzetiségű személyhez. Milyen stratégiát fogalmazott meg velük kapcsolatban, s ez miben és mennyiben különbözött a más nemzeti kisebbségekkel szembeni eljárási módtól? Szintén a szerző érdeklődésének homlokterében

* A szerző történész, a TK Politikatudományi Intézet tudományos tanácsadója és az Esterházy Károly Egyetem professzora. E-mail: valuch.tibor@tk.hu

állnak a nemzetiségpolitika elméleti kereteivel, fogalomhasználatával, tartalmi elemeivel kapcsolatos kérdések is, úgy, hogy nagy figyelmet szentel munkájában a deklarált elvek és a hétköznapi gyakorlatok között mutatkozó különbségeknek is. Fontos vizsgálati szempontja az is, hogy a sztálinizmussá egyszerűsített marxizmus ideológiai alapján álló magyar kommunista vezetés miként tekintett a nemzeti identitásra az internacionalizmus ideológiai platformjáról, s hogyan kezelte a nemzetiségi kérdést. A szerző ezekre a kérdésekre próbál meg válaszokat adni több mint félezer oldalas könyvében, többnyire sikerrel. A jól tagolt, logikus szerkezetű munkát függelék, forrás- és szakirodalom jegyzék, valamint személy- és helység-névmutató egészíti ki.

Tóth Ágnes igen nagy mennyiségű forrásanyagot dolgozott fel könyvében, gyakorlatilag az elérhető releváns források teljes körét megpróbálta hasznosítani. Mintegy száz levéltári fondban és állagban végzett alapkutatásokat. Kiemelt figyelmet szentelt azon legfelsőbb államigazgatási szervek – belügy-, oktatási, művelődési, külügyminisztérium –, az MDP és az MSZMP vezető testületei különböző irategyütteseinek is, amelyek kisebbségtörténeti vonatkozásait a történettudomány eddig nem, vagy csak részben hasznosította. De nemcsak az országos szervezetek – az MDP és az MSZMP, valamint a különböző minisztériumok, illetve az állambiztonsági szolgálatok – iratait tárta föl, hanem alapkutatásokat folytatott a megyei levéltárak megyei tanácsi és pártiranyagában, egy-egy kiválasztott járás, valamint település dokumentumaiban is. Szintén fölhasználta a Szövetségi Levéltárban (Bundesarchiv) és a Külügyminisztérium Politikai Levéltárában (Politisches Archiv) őrzött fondok iratanyagát is. S emellett magániratokra és a korszak sajtójára is támaszkodott.

A szerző módszertanilag a tematikus és kronologikus tárgyalási mód kombinációját alkalmazza, s alapvetően a hagyományos történeti elemzési módszerekre támaszkodott a könyv megírása során. A nagy tematikus egységeken belül kronológiai sorrendben ismerteti a döntések motivációit, gyakorlati végrehajtásukat, illetve a társadalmi reakciókat.

Az adott keretek között nyilván nem lehet részletesen kitérni a könyvben tárgyalta valamennyi kérdésre, így ezek közül csak a legfontosabbakat emelném ki, azokat, amelyeket a munka megítélése szempontjából fontosnak tartok. Ilyen alapkérdés az, hogy miért is fontos a nemzetiségi kérdés, a magyarországi nemzeti kisebbségek, ezen belül a németség történeti változásainak, sajátosságainak a vizsgálata. Miben és mennyiben adhat többletismereteket ennek a politika-, gazdaság- és társadalomtörténeti vonatkozásokkal egyaránt rendelkező problémakörnek a vizsgálata az államszocialista rendszer működésének megértéséhez?

Nyilván elsősorban azért, mert olyan kevésbé vizsgált/feltárt területét mutatja be az államszocialista rendszer működési sajátosságainak, amelynek a feldolgozása tovább árnyalhatja a kérdéskörrel kapcsolatos ismereteinket.

A könyv bevezetésében a szerző kitért arra is, miért szentelt nagyobb figyelmet a politikatörténeti háttér bemutatásának, ám ennek ellenére sem győzött meg teljesen arról, hogy valóban annyire részletesen kell összefoglalni a köztörténeti/ politikatörténeti tényeket, ahogyan ezt megtette, különösen annak ismeretében, hogy az általa is gyakran idézett történeti összefoglalások – többek között Gyarmati György, Romsics Ignác és mások munkái – már hosszabb ideje rendelkezésre állnak. Értem a szerző kontextualizálási szándékát, de mégsem tartom teljesen indokoltnak. S ha már kontextualizálás, a totalitáriánus rendszer viszonyai közepette élő kisebbség történeti elemzése során a hatalom és a kisebbség viszonyának vizsgálatához talán érdemes lett volna a fogalmi kereteket is még valamivel tágasabbra venni. Bemutatva, hogy a diktatórikus viszonyok között milyen mozgásteret maradt a kisebbségnek általában és annak a sajátosan stigmatizált csoportnak, amit a magyarországi németek alkottak a 20. század közepén. Így jobban megvilágíthatóvá vált volna, hogy a totális rendszer keretei mennyiben határozták meg a kisebbségpolitikát, ha egyáltalán lehet érdemi kisebbségpolitikáról beszélni a vizsgált időszakban Magyarországon.

Részen tartalmi, részben módszertani kérdés, mennyire lehet a kor viszonyainak ismeretében önálló társadalmi-politikai aktornak tekinteni a nyilvánvalóan szoros politikai ellenőrzés alatt álló kisebbségi szervezeteket és a szigorúan ellenőrzött sajtót. Nyilvánvalóan nem voltak azok, így ezek tevékenységének a részletező bemutatása vagy a sajtó elemzése megítélésem szerint kevés többletinformációt ad a magyarországi némettség valóságos helyzetének a megértéséhez.

A könyv egyik kulcs kérdése megítélésem szerint is az identitás kérdésköre, a szocialista hazafiság versus a nemzeti/nemzetiségi öntudat megőrzésének, megtartásának és újjáépítésének a folyamata vagy éppen a hiánya, amihez sokféle adalékot szolgáltat Tóth Ágnes munkája. Nagyon izgalmas probléma, miként lehetett a németység szempontjából sokszorosan előnytelen környezetben újrateremteni a saját kisebbségi identitásukat. Ha a politikai és társadalmi feltételeket nézzük, akkor ezek hosszú években keresztül kifejezetten előnytelenek voltak, hiszen volt egy háborús stigmatizálás, 1948/49 után jött a totális diktatúra következtében, ami magával hozta az általános kiszolgáltatottságot, majd a Kádár-korszak alapinternacionalizmusa a nemzeti gondolatától való félelmével, a nacionalizmus elleni folytonos harcával, a maga által kreált, gyakorlatilag megfoghatatlan szocialista hazafiságával – amibe csak szűkösen vagy egyáltalán nem fért bele az, aki mást gondolt, mint amit a korabeli politika elvárt, illetve értett – eleve leszűkítette a társadalmi mozgásteret.

A nagyívű monográfia röviden bemutatja az intézményeket vezető, az azok tevékenységét szervező embereket is, bár a német kisebbség lokális és országos elitjének elemzése lehetett volna talán még részletesebb is.

Az esettanulmány jellegű részek, mint a kitelepítés gazdasági háttere – a vagyonvesztés, a vagyonátrendezés/kirablás – vagy az internálás, a családegyesítési

küzdelmek története, ahol elsősorban annak következtében, hogy a szerző a személyes történelem szintjén és szempontjai felől közelít, nagyon érdekesek, jól szemléltetik a hatalom és az egyén viszonyát, az egyes ember kiszolgáltatottságát, védtelenségét – és egyébként – tehetetlenségét a hatalmi törekvésekkel szemben.

Ez a kikényszerített migráció és a velejáró jogfosztás fontos eseménye volt a zsidótörvényekkel elindított és a kommunista hatalomátvétel után kibontakozó államosítással folytatódó és a kollektivizálással lezáruló több mint egy évtizedes tulajdon-átrendezési, tulajdontól történő megfosztási folyamatnak, aminek a keretében pontosan nehezen megbecsülhető magánvagyonok semmisültek meg, illetve cseréltek gazdát úgy, hogy állami tulajdonba kerültek.

Ugyancsak nagyon érdekesítőek a megtorlással, a táborok világával foglalkozó részek, ahol egy sajátos mikrovilág válik megismerhetővé az olvasó számára az egyéni sérelmek bemutatása és a hatalom által vezérelt, a németekkel szembeni diszkrimináció sokrétű vizsgálata révén.

Tóth Ágnes igen komoly és szerteágazó kutatómunkát végzett, s ennek köszönhetően olyan fontos könyvet tett le az asztalra, ami a magyarországi kisebbségtörténeti szakirodalom egyik alapvető munkája. Képes volt egységes gondolatai rendszerbe szervezni a tényeket és állításait, érvényes elemzési szempontokat adott mindehhez, s igyekezett mindezeket következetesen érvényesíteni munkája során.

GYÖRGY ESZTER

Romológia újratöltve

Beck Zoltán: *A megszólalás üres helye. Romológiáról és más dolgokról*. Budapest: Napvilág, 2020. 269 oldal

Beck Zoltán tanulmánykötete a Pécsi Tudományegyetemen írt 2009-es, *A romológia írása – egy elbeszélhető romológia felé* című doktori disszertációjának továbbfejlesztett, további írásokkal kibővített változata, amely a romológia tudományágának kritikai teoretizálásán, a magyarországi cigány irodalom definíciós kísérletein, valamint irodalmi munkásságok és egyes művek elemzésén túl más „üres helyeket” is elfoglal. A meseelemzésekkel, képzőművészeti és fotográfiai alkotások értelmezésével gazdagodott szöveg lépten-nyomon kiegészül önreflektív megállapításokkal, történeti és tudománytörténeti adalékokkal, így a kötet messze túlmutat az irodalomkritika látóterén, és rámutat a kisebbségi kulturális reprezentáció, a megszólalás tétjeinek és a megszólaló pozíciójának súlyára, valamint a művészi, alkotói és társadalmi/politikai szerepvállalás önkéntelen összemosódására, a roma műalkotások etnicizált vagy szociális olvasatainak béklyóira.

A romológia (angolul romani studies) intézményesülése a nemzetközi tudományos szférában a Gypsy Lore Society 1888-os alapításához köthető; az azóta eltelt időben folyóiratok (három-négy angol nyelvű, egy francia és számos további) jöttek létre, egyetemi tanszékek (a szerző munkahelyéül is szolgáló pécsi Romológia Tanszék például 1997-ben), könyvtárak és kutatócsoportok alakultak. Az intézményesített *cigányokkal* való foglalkozás az elmúlt évtizedekben szemantikailag is átalakult; a brit *Journal of Gypsy Lore Society* 2000-ben a politikailag korrektebb és a roma polgárjogi/emancipációs törekvéseknek megfelelőbb *Romani Studies*-ra változtatta a címét¹, az elmúlt években pedig a megnevezés több helyen a kritikai jelzővel is kibővült. A *semmit rólunk nélkülünk* nevében megerősödő kritikai roma tanulmányok, illetve az ehhez kapcsolódó új tudományos és kulturális intézmények (a CEU Romani Studies programja, illetve annak *Critical Romani Studies* című folyóirata, az MTA Kisebbségkutató Intézetében 2014-ben alapított, rövidéletű Kritikai Roma Tanulmányok kutatócsoport, vagy a berlini székhelyű ERIAC, illetve a német alapítású RomArchive) tekinthetőek a hagyományos romológia ellenpontjainak is. A romákról a nem romák általi, sokszor sztereotipizáló, *gyarmatosító* beszédmod alól való felszabadulást, a „visszaszerzett” és autentikusnak

* A szerző történész, az ELTE BTK Atelier adjunktusa. E-mail: eszter.gyorgy@gmail.com

¹ A francia *Études Tsiganes* 1955 óta ezt viseli a nevet viseli.

tekintett roma hang felerősítését megcélzó tudományos és művészeti-kulturális törekvések ugyanúgy rávilágítanak a megszólalás terhére, ahogy azt Beck is számos helyen teszi könyvében. Ez a létrejövő feszültség a traveller hátterű romológus Adrian Marsh szerint az előítéletek, általánosítások és hamis reprezentációk ellen felszólaló roma tudósok pozíciója kapcsán (hasonlóan bármilyen más, kisebbségi etnikai háttérrel rendelkező kutatóhoz) arra a feltételezésre épít, hogy az érvek mélyén mindig valamilyen politikai aktivizmus lapul, ezzel ellehetetlenítve a vitában való objektív részvételt.² A megszólalás üres helye, tehát az egész kötet címét viselő második fejezet az említett feszültséget a mainstream és a transzformatív akadémiai tudás dichotómiájával írja le, utalva arra az antropológia tudományának egészét merőben befolyásoló zavarra, ami a tudós személyes befolyásoltságát, az objektivitás/valóság megragadásának lehetetlenségét, illetve a hatalmi pozícióból az elnyomottakról való tudásképzés gyakorlatait veszi körül.

A romológia tudományágának értelmezése azonban nem merül ki a roma – nem-roma megszólalások, vagyis a sokszor hegemonikusnak, előírónak tekinthető és az azokkal szemben emancipálódó, visszabeszélő hangok detektálásában. Beck tulajdonképpen a saját diszciplínája egyetlen érvényes meghatározását annak teljes dekonstruálásban látja, és ezzel, véleményem szerint, túllép a Pócsik Andrea által kritika³ alá vont 2013-as szövege megállapításain, amelyek a dekonstrukció helyett még a tudományág fokozatos izolációját és leértékelődését látták a leginkább lehetséges kimenetelnek.⁴ Mi is tehát a romológia Beck szerint? Elsősorban és a jelenben: *nem* tudomány. Dupcsik Csaba szociológus-történész idézve a romakutatások egy sajátos korszaka, líraibb megfogalmazásban egy már kihunyt, de az égen még világító csillag – egy olyan zárvány tehát, amely ajánlkozhat önmaga újraértelmezésére és talán nem csak egyfajta érvényes kritikai reflexióra. És mit vizsgál a szerző ebben a nem tudományos, diskurzív térben? Valódi bevezető, elméleti fejezet híján az olvasó kicsit bizonytalanul kezd neki a kötetnek, és ezt a komfortzónából, a szokásos olvasási-értelmezési gyakorlatokból való elmozdulást növeli az első, mesékkel foglalkozó fejezet.

Bár a cigánymesék, illetve azok átírása, feldolgozása az utóbbi években több alkalommal is kitüntetett figyelmet kapott,⁵ itt nem pusztán erről van szó: az itt

² Adrian Marsh: Research and the many representations of Romany Identity. *ERRC*, 20 November 2007, <http://www.errc.org/roma-rights-journal/research-and-the-many-representations-of-romani-identity> (letöltés ideje: 2021. január 5.)

³ Pócsik Andrea: Láthatóvá tenni. A romaképelemzés elmélete és gyakorlata. *Apertúra*, 2014. nyár-ősz <https://www.apertura.hu/2014/nyar-osz/pocsik-lathatova-tenni-a-romakepelemzes-elmlete-es-gyakorlata/> (letöltés ideje: 2021. január 5.)

⁴ Beck Zoltán: A romológia és annak valódi tárgya, *Romológia*/2-3. 8–33. http://epa.oszk.hu/02400/02473/00002/pdf/EPA02473_romologia_2013_02-03_008-033.pdf (letöltés ideje: 2021. január 5.)

⁵ Egyrészt gondolok Kele-Fodor Ákos: *A szív vége. Cigány újmesék* című, 2018-ban megjelent kötetére, illetve a 2013-ban indult *Cigánymesék* rajzfilmsorozatra, amelyben kortárs roma kép-

elemzett allegorikus szövegek a kötet később megfogalmazott kérdésfeltevéseinek, a romológia által konstruált problematikák előhangjai. Beck Ezópus *Az oroszslánrról és a vadászról* című meséjével a narráció, a megszólalás hatalmát illusztrálja, Szécsi Magda *A Pettyetlen Katicája* pedig az asszimiláció és szegregáció társadalmi stratégiáit példázza, rámutatva a mindenkori többségi társadalom felelősségére a „pettyetlen” másság elfogadásával kapcsolatban. A Bársony János – Daróczi Ágnes *Vrana mámi mesél* című cigány népismereti olvasókönyvben megjelent Lippai Balázs *hajdúfőkapitány története* kapcsán Beck a cigány narratívák magyar történelembe való beleerőltetésének veszélyeire hívja fel a figyelmet, vagyis arra a csapdára, amit a történelem ideologikus és „intenciózus félreolvasása” (39.), illetve az etnikai identitást és az azzal járó történelmi szerepet statikusnak, állandónak tételezése rejt. A naiv, vagy a fentebb említettek szerint transzformatív és mainstream tudomány konfliktusának láttatása mellett Beck egy másik fontos kérdésre is rámutat Lippai kapcsán, nevezetesen a névadás jelentőségére. Lippai Balázs ugyanis névadója egy roma szakkollégiumnak, illetve a Honvédelmi Minisztérium egyik ösztöndíjprogramjának is; ez az etnicizáló gyakorlat pedig, amely során az elsősorban romának tekintett Lippai-név vulgarizálódik és kiüresedik (42.), tágabb kontextusában is szimptomatikus. Ahogyan azt Bogdán Péter és munkatársai tanulmányából is megtudhatjuk, nagyon kevés olyan köztéri alkotás (szobor, emléktábla), utcanév vagy akár intézmény van az országban, amely roma emberek, hírességek nevét viselné.⁶ A létezők pedig sok esetben stigmatizáltak a hozzájuk kapcsolt városi/falusi tér által (például a faluszéli cigánytelepeket vagy épp a józsefvárosi *gettó*t jelző Dankó utca), ráadásul majdnem kizárólag⁷ – mint ebben az esetben is – a többségi társadalom autoritásai által adatnak.

A könyv harmadik fejezete a cigány/roma irodalom fogalmát a társadalmi emancipációs igényekkel fellépő kánonalkotás folyamatához köti (összevetve a roma irodalom kanonizációját bármilyen kelet-európai nemzet irodalmáéval), ám mégis, szükségszerűen maga is egyfajta kánont hoz létre. Ahogy Beck megállapítja, a cigány irodalom fogalmának születése egybeesik a roma írók és költők első generációjának feltűnésével. Az 1970-es években tehát „a roma nemzetépítés és a nemroma nemzeti modern” idején a fogalmat a szerzői származás uralja (120.), ezt a megállapítást pedig bátran kiterjeszthetjük az ugyancsak ezekben az években feltűnő roma festőkre (vö. az 1979-ben Daróczi Ágnes által rendezett *Autodidakta cigány képzőművészek I. országos kiállítása*) vagy folkzenészekre is. Szemben a doktori

zóművészek illusztrálják a meséket. L. <https://romediafoundation.wordpress.com/2017/01/13/ciganymesek-animacios-rajzfilm-sorozat-kortars-roma-muveszek-tolmacsolasaban/>

⁶ Bogdán Péter – Molnár István Gábor – Setét Jenő: *Roma reprezentáció a magyar főváros közterein*. Budapest: Tom Lantos Intézet, 2019- <http://real.mtak.hu/105009/1/RomaKozter.pdf> (letöltés ideje: 2021. január 5.)

⁷ Az egyik ellenpélda például a szegedi Dankó Pista szobor állítása. L. <https://szeged.hu/archiv/6495/a-vilag-elso-cigany-szobra-danko-pista-a-stefanian> (letöltés ideje: 2021. január 9.)

disszertáció generációs, illetve műfaji alapon történő felosztásával (a magyarországi roma irodalom első nagy alakjaitól, Bari Károlytól, Lakatos Menyhérttől és a többiekől a kortárs Jónás Tamásig, illetve az epikától a líráig), a könyv a cigány irodalom recepciótörténetének felvázolása, illetve a fogalom problematizálása után az önreprezentáció és a beszélő (író/költő) szerepfelfogásai szempontjából elemez egyes alkotókat és műveiket. A „kikényszerített” reflexiót (112.), vagyis a mindig újrafogalmazódó igényt, hogy a roma származású írók elhelyezzék magukat (roma / nem roma), illetve munkájukat (roma irodalom létezik/nem létezik) Beck Bari Károly két esszéjén, illetve a Balogh Attila által szerkesztett *Cigányfürő* folyóiraton és Jónás Tamás *Cigányidők* című regényén keresztül elemzi. Míg Barinál, mint a magyarországi roma kulturális-emancipációs mozgalom egyik első és legfontosabb alakjánál erkölcsi kötelesség a közösség képviselése (115.), addig Balogh és Jónás költői-írói illetve szerkesztői programjában a cigány irodalom és a cigány művészként való szerepvállalás különböző módokon történő megzavarása, posztmodern átértelmezése zajlik – mindkét esetben a kirekesztettségélmény fenntartásával. A cigány irodalomról szóló fejezet utolsó részében Beck a kettős kívülről való élményét szimbolizáló, fiatalon elhunyt Rafi Lajos költészetét elemzi. Rafi erdélyi gábor romaként a magyar (nyelvű) irodalom kánonjából többszörösen is ki volt rekesztve, miközben költői programjának középpontjában az autonóm, nemzeti és etnikai kultúra sémáiba be nem sorolódó költészet megteremtése volt.⁸ Az említett szerzők, mint ahogy azt a szöveg többször is bizonyítja, periférikusak, kevesen írnak róluk, az irodalomtankönyvek, egyetemi kurzusok elvéve foglalkoznak velük. Mégis, mintha sűrűsödnének az ellenpéldák is, a kanonizáció pedig szakdolgozatok, szakmai műhelyek és önképzőkörök által, ha periférikusan is, de elkezdődött.⁹

A kötet utolsó előtti része az *Elképzelt cigány* címet viseli, és a roma (elsősorban fotókon és szépirodalmi szövegekben történő) reprezentáció kérdéseit veszi sorra, elsősorban Katie Trumpener deviancia- és autonómiafogalmaira – mint e reprezentáció két végpontjai – támaszkodva. Bár az utóbbi években egyre több olyan tanulmány, kiállítás, konferencia valósult meg, amelyek a roma reprezentáció stratégiáira, illetve az önreprezentáció kérdéskörére vonatkoztak,¹⁰ Beck

⁸ Parászka Boróka: Rasszizmus és irodalom: miért nem értjük a roma írókat? Dunszt, 2018. június 11. <https://dunszt.sk/2018/06/11/rasszizmus-es-irodalom-miert-nem-ertjuk-a-roma-irokat/> (letöltés ideje: 2021. január 5.)

⁹ Az említett szerzőkkel több alkalommal is foglalkozott a Romakép Műhely közösségi filmklub és egyetemi kurzus, illetve a 2019 őszén megvalósult Kritikai Roma Tanulmányok Szabadiskola képzései.

¹⁰ Mások mellett Nicholas Saul és Susan Tebbutt 2004-es *The Role of the Romanies: Images and Counter Images of 'Gypsies' / Romanies in European Cultures* című kötete, Kovács Éva 2009-es *Fekete testek, fehér testek* című írása (*Beszélő*, 2009/1.), vagy éppen a 2018-ban a párizsi Musée de l'Histoire de l'Immigration-ban megrendezett *Mondes Tsiganes, La fabrique des images* című fotókiállítás.

továbbra is releváns szempontokat vet fel. Küllös Imola és más néprajzkutatók¹¹ elemzéseit kiegészítve foglalkozik a 18–19. századi közköltészet, illetve a 19. századi népszínművek cigányképeivel; elemzései nagyszerűen bővítik ismereteinket a *vándor*, a *cigányvajda* vagy éppen a *muzsik* toposzokról, rámutatva a nemismeret, a torzítás és az egzotizálás vissza-visszatérő gyakorlataira. A fejezetben helyet kap a magyar irodalom két kiemelkedő jelentőségű művének, illetve szerzőjének újraolvasása is: Arany János cigányai és főképp Kertész Imre *Sorstalanságának* cigányalakjai (akik a regényben összesen két oldalon szerepelnek), a kötet elején feltárt mesékhez hasonlóan szokatlan lehetőségeket teremtenek az elismert és ismerősnek vélt szövegek újszerű értelmezéséhez.

Az utolsó, *Térfoglalás* című fejezet a kortárs roma képzőművészet egyes példáin keresztül reflektál a térhez való viszonyra, amely valóban alapvető fontosságú a romák esetében: a saját ország- vagy hazanélküliség, a trasznacionalitás – vagy másképpen a diaszpóralét –, továbbá az egész Európában megtalálható kirekesztés és szegregáció terei,¹² illetve a roma (köz)terek már említett hiánya¹³ mind elemzésre érdemesek. Beck itt az iskola, mint intézmény, illetve a „gádzsó idegenség” tereire koncentrál, és az előbbinél az általa felsorolt szempontok (az iskolai élmények jelentősége az egyes alkotói életutakban, az esztétikai kategóriaként is alkalmazott iskolázott – nem iskolázott dichotómia és ehhez kapcsolódóan a naiv versus professzionális művész fogalma) mellett talán az is szerepet játszhatott a választásában, hogy saját tanszéke, a PTE Romológia az egyetem Neveléstudományi Intézetéhez tartozik. Valérie Leray, Oláh Mara Omara, Kiba Lumberg, Gabi Jiménez és Daniel Baker alkotásainak elemzése izgalmas, és érzékenyen reflektál az elméleti és irodalomtörténeti fejezetekben elhangzottakra, de az értelmezést nehezíti az illusztrációk hiánya (ahogyan azt Füzfa Balázs is megjegyezte könyvkritikájában¹⁴). Az elemzett festmények és installációk nem szerepeltetése annál is inkább fura, mert az egyes fejezetcímek alatt ott szerepelnek az említett alkotók művei – így viszont pusztá illusztrációként. A felsorolt képzőművészek egyébként mindannyian a Velencei Biennálé Junghaus Tímea kurátorsága alatt létrejött első roma pavilon művészei, olyan szubverzív roma alkotók, akik tudatosan nekimennek és átírják, újraértelmezik a roma képzőművészettel kapcsolatos sztereotípiákat, magának

¹¹ Küllös Imola – Kalányosné László Julianna: *Cigányok a régi magyar közköltészetben a XVII. századtól a reformkorig*. Romológiai Kutatóintézet, 2003.

¹² Legyen szó falakkal fizikai, vagy csak szimbolikus értelemben körülvett cigánygettókról vagy cigánytelepekről. L. Giovanni Picker *Racial Cities* című könyvét (Routledge, 2017.)

¹³ Bogdán Péterék már említett tanulmánya mellett lásd Bak Árpád 2020-as *Public Statues and Second-Class Citizens: The Spatial Politics of Romani Visibility in Interwar Budapest (Critical Romani Studies, 2020/1)* és Monica Ruethers *Jewish spaces and Gypsy spaces in the cultural topographies of a New Europe: heritage re-enactment as political folklore* című 2012-es írását.

¹⁴ Füzfa Balázs: Nincs, és mégis van. *Élet és Irodalom*, 2020. október 2. <https://www.es.hu/cikk/2020-10-02/fuzfa-balazs/nincs-es-megis-van.html> (letöltés ideje: 2021. január 5.)

a naiv művészetnek, mint műfajnak a kikezdésétől a női alakok szerepeltetésének jelentőségén keresztül a transznacionális, nomád élet ábrázolásáig.

A megszólalás üres helye nagyon fontos tanulmánykötet, amelyben Beck Zoltán egy kimúlt tudomány nevében tud érvényes és fontos kérdéseket feltenni, folyamatosan szem előtt tartva az (ön)kritikai szempontokat. Jó lenne, ha kilépve a tudományterületek zárványaiból, nem csak romológusok és irodalmárok olvasnák el.

M. BALÁZS ÁGNES*

A nemzetiségek közéleti részvétele és jogvédelme nyomában

Móré Sándor: *Nemzetiségek a mai Magyarországon. Politikai képviseletük, érdekképviseletük és jogvédelmük*. Parlamenti kötetek. Szerozatszerkesztők: Erdős Csaba – Szabó Zsolt. Budapest: Gondolat Kiadó, 2020. 299 oldal

Móré Sándor monográfiája nagyszabású vállalkozásnak tekinthető, ami méltón illeszkedik a Gondolat Kiadó *Parlamenti Kötetek* című sorozatába. A kötet bevezetője rögtön felkelti az olvasó érdeklődését, és felfokozza elvárásait. Már ennek elolvasása után az a benyomása támad az olvasónak, hogy a szerző nagyon alaposan átlátja, ismeri a témát, és egy jól kiforrott, rendszerezett keretben szemléli a nemzetiségekhez kapcsolódó alkotmányjogi kérdéseket. A mű négy fő részre tagozódik, továbbá igen gazdag melléklet is társul hozzá.

Az első rész a fogalmak tisztázásáról szól, továbbá a nemzetiségek közéletben való részvétele intézményeinek elemzéseit tartalmazza. Kiemelendő pozitívumnak tekinthető, hogy ennek során az összehasonlító módszert is alkalmazza, habár az összehasonlítások kapcsán nem tér ki olyan fontos módszertani kérdésekre, mint az esetválasztások megindokolása. A kötet elejéről talán csak egy bővebb módszertani összefoglaló és a kutatási kérdések megfogalmazása hiányzik. Ehelyett a szerző az egyes részekben külön-külön foglalkozik a módszertannal, ami erősíti ezen egységek különálló jellegét. A szerző az utóbbit tekintve azonban nem árul zsák-bamacskát, hiszen a kötet fő egységeit nem fejezet-, hanem rész elnevezéssel illeti, jelezve ezáltal azt, hogy bár azokat összeköti a nemzetiségek tágabb témája, önállóan, külön-külön is értelmezhetők, és önmagukban is egységes egészet alkotnak.

A szerző viszonylag hosszú teret enged a nemzetiségek fogalma tisztázásának, kitérve a kisebbségfogalom nemzetközi jogban való tisztázatlanságára, és a sokat idézett, ám nem kötelező erejű jogforrásban található olyan definíciókra, mint a Capotorti-féle kisebbségfogalom és az Európa Tanács Parlamenti Közgyűlésének 1993-ban elfogadott 1201-es ajánlásának meghatározása. Pozitívumként emelendő

* A szerző egyetemi tanársegéd a Nemzeti Közszołgálati Egyetem Államtudományi és Nemzetközi Tanulmányok Karának Alkotmányjogi és Összehasonlító Közjogi Tanszékén. E-mail: Molnarne.Balazs.Agnes@uni-nke.hu; balazsagnes@windowslive.com

ki, hogy a szerző az önrendelkezési jog és a nemzetiségvédelem relációjáról is ír, még ha ezzel kissé meg is töri a bevezető fejezet gondolati ívét. A nemzetiségek fogalma címszó alatt szót ejt a nemzetiségi jogokról, a nemzetiségvédelem szintjeiről az egyes európai országokban. Végül a nemzetiségek fogalma alfejezet végén – talán kissé hosszás felvezetést követően – határozza meg mindezek fényében a nemzetiség, valamint a nemzetiséghez tartozó egyén fogalmát, és kitér a nemzet politikai és kulturális dimenzióinak kérdésére is.

Az I. rész továbbá a nemzetiségi önkormányzatokról, a nemzetiségek parlamenti képviseléről és részvételéről, valamint a kisebbségi civil szervezetekről szól. A nemzetiségi önkormányzatok fogalmának meghatározásán túl kitér a helyi önkormányzatokkal való összehasonlítására, ami sokat segít a nemzetiségi önkormányzatok fogalma és intézménye értelmezésében. Kiemelendő, hogy a szerző itt és a kötetben máshol is hungarikumnak nevezi a nemzetiségi önkormányzatokat, ami nem feltétlenül tűnik helytállónak, így bővebb kifejtést érdemelne, hogy mit ért ezalatt, és mivel támasztja alá ezt az állítást. Amikor a szerző rátér a kisebbségek parlamenti képviselére, elsőként a kisebbségek parlamenti képviselére vonatkozó dokumentumokat vázolja fel villanásszerűen. Érdemes lett volna megfontolni, hogy az itt leírtak egy helyen szerepeljenek a következő, a nemzetiségek parlamenti részvételére vonatkozó fejezet első, a nemzetiségek hatékony közéleti részvételére vonatkozó nemzetközi dokumentumokról szóló részével. Mindezek talán a nemzetiségi önkormányzatokról szóló fejezetet megelőzően, esetleg a nemzetiségekhez kapcsolódó többi nemzetközi jogi aspektussal együtt kifejtve lettek volna a legjobb helyen, különös tekintettel arra, hogy a nemzetiségek hatékony közéleti részvételére vonatkozó dokumentumok a nemzetiségi önkormányzatok intézménye, a nemzetiségek parlamenti képvisellete, parlamenti munkában való részvétele és a nemzetiségi civil szervezetek hatékony közéleti részvétele szempontjából egyaránt kiemelkedően fontosak. Emellett indokolt lett volna a nemzetiségek parlamenti képviselét és parlamenti részvételét közösen tárgyalni, ahogyan a szerző által is idézett nemzetközi dokumentumok, illetve a szakirodalom is teszi. Továbbá, ha már a vonatkozó nemzetközi dokumentumok említésre kerülnek, érdemes lett volna ezek követelményrendszere fényében is értékelni a nemzetiségek közéleti részvételének Magyarországon működő intézményeit. Ebbe a részbe kerültek egyes olyan intézményi kérdések is, mint a nemzetiségek parlamenti képviselétének megvalósulása az egyes környező országokban, vagy a nemzetiségi szószólók és az országgyűlési képviselők jogállásának összehasonlítása, továbbá egyes dilemmákat és szakirodalmi álláspontokat is kifejt a szerző, például a kedvezményes nemzetiségi mandátum szükségessége kapcsán. Az itt szereplő intézményi kérdések talán megfelelőbb helyen lennének a kötet harmadik részében, amelyben a szerző a nemzetiségek képviselére vonatkozó hatályos szabályozást tekinti át, kitérve egyes gyakorlati kérdésekre is. Tovább lehetett volna csiszolni a könyv szerkezetén azzal, ha az első részben csak a fogalmi alapok kerültek volna

tisztázásra, ezt követte volna egy szakirodalmi áttekintés, majd egy módszertani rész, és a szerző csak ezután tért volna rá a jogtörténeti szempontokra és a nemzetiségekre és hatékony közéleti részvételükre vonatkozó nemzetközi dokumentumokra, más országok gyakorlatára, továbbá az egyéb intézményi kérdésekre.

Így a második, *Fontosabb jogtörténeti szempontok* című rész kevésbé törte volna meg a kötet gondolati ívét. A szerző ezen fejezet elején ismét visszatér a vonatkozó nemzetközi dokumentumokra is. A jogtörténeti szempontok feltárása természetesen nélkülözhetetlen a nemzetiségek mai helyzetének értelmezéséhez, így a szerző nagyon jól tette, hogy kitér rájuk, bár talán fontos lett volna a rendszerváltás előtti alapok arányosabb kifejtése is. Így viszont, hogy jórészt a rendszerváltás utáni fejlődés kerül összehasonlításra a hatályos szabályozással, a kötet előnyére vált volna, és a történeti összehasonlítást is jobban elősegítené, ha intézményenként összegezve, a harmadik résszel együtt, vagy pedig intézményenként tagolva kerül feltárára, kiegészítve az első részben említett egyes intézményi kérdésekkel is. Külön pozitívuma ennek a résznek, hogy nem csak jogtörténeti szempontokat elemez, hanem a nemzetiségek lélekszáma vonatkozó népszámlálási adatokra is kitér, ami jelentős mértékben előre viszi a nemzetiségek helyzetének megértését történeti perspektívában. Ugyanakkor ennek kapcsán láthatunk példát arra is, hogy a szerző spekulációkba és általánosításokba bocsátkozik anélkül, hogy állítását adatokkal vagy szakirodalmi hivatkozással támasztaná alá, illetve bővebben, cizelláltabban kifejtené, például amikor azt írja, hogy a népszámlálások romákra vonatkozó adatai és valós létszámuk jelentős eltérése részben a cigányság „identitászavarára” vezethető vissza.

E történeti visszatekintést alkalmazó résznél az olvasónak azonban hiányérzete támadhat, hiszen Pap András László témához kapcsolódó művein túl Dobos Balázs *A kisebbség joga* című monográfiája¹ is megkerülhetetlen a kisebbségekre vonatkozó szabályozás rendszerváltás környékén és a rendszerváltás után történő alakulása vizsgálatakor. Erre is támaszkodva a szerző talán írhatott volna olyan konzultatív és tanácsadó szervekről is, mint az I. és II. Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Kerekasztal, vagy például a 2009-ben létrehozott Magyarországi Nemzeti és Etnikai Kisebbségek Fórum, különös tekintettel arra, hogy nagyon fontos lépésnek és viszonyítási pontnak tekinthetők a nemzetiségek parlamenti munkában való mai részvételének értékelése kapcsán. A kötetre egyébként is jellemző a jogi szakirodalom túlsúlya mellett a vonatkozó politikatudományi, szociológiai és történettudományi szakirodalom mellőzése, amelyek nélkül azonban a nemzetiségek mai helyzete nem igazán érthető meg. A második rész további hiányossága, hogy az 1993. évi kisebbségi törvény és későbbi módosításai felvázolása meglehetősen felületes, a szövegből nem tűnik ki világosan, hogy mely módosítás mikor lépett

¹ Dobos Balázs: *A kisebbség joga. Kisebbségi törvénykezés Magyarországon (1988–2006)*. Budapest: Argumentum – MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézete, 2011.

hatályba, és ettől meddig mi volt a hatályos szabályozás. Egy ilyesfajta felületes áttekintés azonban nem feltétlenül lett volna szükséges, hiszen a szakirodalom korábban már alaposan feltárta a kisebbségi törvény születésének és történetének egyes aspektusait.

Talán a harmadik rész tekinthető a kötet leggazdagabb részének a kutatási eredmények és a tudományos megállapítások, új megállapítások tekintetében, hiszen ez a rész szól a nemzetiségek képviselőitől vonatkozó hatályos szabályozás legfontosabb kérdéseiről. Az írás fontos erénye az, hogy a szerző ezen a ponton kitér a nemzetiségek képviselőitől, közéleti részvételének aktuális kérdéseire és a kapcsolódó intézmények további fejlesztésének lehetőségeire. Hasznos lett volna, hogy a fejezet elején feltett kutatási kérdések már a kötet legelején is szerepeljenek. A hazai jogtudományi kutatások gyakran megmaradnak a jogi-dogmatikai elemzésnél, ami nélkülözhetetlen egyes intézmények lényegének, tartalmának megismeréséhez, de nem elégséges azok kapcsán olyan fontos kérdések feltárásához, mint a gyakorlati működésük, hatásuk, hatékonyságuk. Az egyes szereplők motivációinak és ösztönzőinek kérdéseire is jórészt csak a joggazdaságtani kutatások térnek ki. Ritka továbbá az empirikus módszerek megalapozott alkalmazására való törekvés a hazai jogtudományban. Bár ennek kapcsán napjainkban egyre inkább megfigyelhetők próbálkozások,² ez az irányvonal korántsem tekinthető fősodorbelinek. Ezért különösképpen üdvözlendő az, hogy Móré Sándor kitért a nemzetiségek képviselői intézményei gyakorlati működésének kérdéseire, sőt, nem csupán elméletben, a szakirodalommal párbeszédet folytatva elmélkedett a jogintézmények működéséről, hanem a nemzetiségi szószólók és a nemzetiségi önkormányzatok vezetőinek a nemzetiségi önkormányzatok működéséről és a nemzetiségek parlamenti részvételéről való véleményét is igyekezett feltárni, kérdőíves formában. Azonban a kérdőíves módszertanának részletesebb leírására lett volna szükség, egy önálló módszertani fejezetben. Sajnos a kérdőívekre nagyon kevesen válaszoltak, így messzemenő következtetések levonására nem alkalmasak, amire a szerző is felhívja a figyelmet. A kötet szerkezetének folytonosságát pedig elősegítette volna, ha a kérdőívek szövege és a beérkezett válaszok nem a törzsszövegben, hanem az adatokban igen gazdag és precízen, hatalmas alapoossággal előállított mellékletben kapnak helyet.

A kérdőívezéssel és annak módszertanával azonban akadnak problémák. A kutató mindkét kérdőív elején felvázolja az adott téma, a nemzetiségi önkormányzatok, illetve a nemzetiségek parlamenti képviselői kapcsán a szakirodalomban megjelenő főbb dilemmákat, problémákat és álláspontokat, ezáltal akaratlanul is irányítva, befolyásolva a válaszadókat. További probléma az egyes kérdések összetett jellege. Esetenként ugyanis elképzelhető, hogy a megkérdezettek számára

² L. Jakab András – Sebők Miklós (szerk.): *Empirikus jogi kutatások – Paradigmák, módszertan, alkalmazási területek*. Budapest: Osiris Kiadó, 2020.

nehézkés azok értelmezése, megválaszolása. Több apró, nem sugalmazó, könnyen értelmezhető kérdésből kellett volna állnia a kérdőíveknek, melyek hozzásegítették volna a szerzőt a számára szükséges információk megszerzéséhez és a következtetések levonásához. Mindez valószínűleg a válaszadási hajlandóságot is javította volna. Érdemes lett volna a szabadszavas válaszadás lehetőségét a minimálisra visszaszorítani, hiszen ezek kiértékelése viszonylag nehéz lett volna, ha kellő számú válasz érkezik vissza.

A harmadik részről elmondható, hogy kifejezetten problémaközpontú, átfogóan tekinti át és elemzi a nemzetiségek közéleti részvétele kapcsán megfigyelhető hiányosságokat és a szabályozás továbbfejlesztésére eddig tett kísérleteket és lehetőségeket, kitérve a szakirodalomban felmerülő álláspontokra is, ugyanakkor az egyes problémák elemzése sokszor felületes marad. A szerző rögtön a nemzetiségi önkormányzatokról szóló alfejezet elején kitér a nemzetiségi választások kapcsán lehetséges visszaélések, az ún. „etnobiznisz” kérdésére, ami a rendszerváltás óta komoly problémának tekinthető, és amelynek a megoldására számos törekvéssel találkozhattunk az azóta eltelt időszakban. Áttekinti, hogy a 2014 óta alkalmazandó szabályozásba milyen új garanciák, biztosítékok kerültek beépítésre az ilyesfajta visszaélésekkel szemben, és ezeket az elemeket értékeli is, kitérve az ombudsmeni, alkotmánybírói és velencei bizottsági gyakorlatra és a vonatkozó szakirodalomra is. A rész további erénye a nemzetiségi önkormányzatok más állami szervekkel, így az Országgyűléssel és a kormánnyal, továbbá a helyi önkormányzatokkal való viszonyrendszerének feltárása, továbbá az átalakult nemzetiségi önkormányzatok kapcsán felmerülő dilemmák elemzése, valamint a kedvezményes mandátumszerzési lehetőség kérdésének feltárása. Mindezeket pedig különböző részkövetkeztetések levonása követi. Sajnos a nemzetiségi önkormányzatokról szóló részben is akadnak téves állítások, például az, hogy ne volna még egy olyan ország, ahol a nemzetiségi választásokat létszámhoz kötik, pedig Észtország, Horvátország és Szerbia is ilyen. Némi ellentmondás feszül azon állítások között, hogy egyrészt a nemzetiségek területi sajátosságai miatt Magyarországon ne vetődött volna fel a területi autonómia biztosítása, aminek azonban voltak jelei a kisebbségi törvény előkészítése során, másrészt pedig a későbbiekben a szerző is megemlíti, hogy az átalakult nemzetiségi önkormányzat tág értelemben tekinthető a területi autonómia megnyilvánulásának, illetve a politikai szereplők is előszeretettel hivatkoztak erre a típusra olyan formában, mint a területi autonómia hazai megjelenésére.

A szerző ezt követően hatalmas profizmussal tér rá a nemzetiségek parlamenti képviselete kapcsán felmerülő főbb kérdésekre, azokat rendszerbe foglaltan, átfogóan értelmezve. Ebben a fejezetben szó esik a nemzetiségi szószólói és a képviselői mandátum mibenlété, jellege kapcsán felmerülő alkotmányossági dilemmákról, a kedvezményes mandátumszerzés lehetőségének alkotmányosságáról, arról, hogy képviseletről beszélhetünk-e a szószólók esetén jogi értelemben, a plurális választójog kérdéséről, a szószólói intézmény és a nemzetiségek államalkotó tényezőként

való elismertsége összeegyeztethetőségének dilemmáiról, a nemzetiségi ügyek technikai meghatározásának problematikájáról és a második parlamenti kamarában való képviselő kérdéséről. A plurális választójog kérdésköre kapcsán sajnos nagyon óvatosan foglal állást a szerző, és meglehetősen visszafogott megállapítást tesz annak tekintetében, hogy alkotmányos-e az, ha a nemzetiségiként regisztrált választópolgárok nem szavazhatnak pártlistára, csupán nemzetiségi listára. Mindez viszont érthető, ugyanis a kérdés nagyon összetett, és nehezen válaszolható meg egyértelműen. Mindezen dilemmák felvázolása azonban sok tekintetben rövid és felületes, mindegyikük bővebb kifejtést igényelne. Talán helyénvaló lett volna az első és második résznek a szakirodalom által már széles körben elemzett témáit, úgy, mint a nemzetiségekre vonatkozó nemzetközi jogi szabályozást, illetve a nemzetiségek és a rájuk vonatkozó jogi szabályozás történetét, valamint a nemzetiségek közéleti részvételének történetét kevésbé előtérbe helyezni, és a harmadik és a negyedik részből többet írni, azokat jobban megalapozni és kifejteni.

Az alkotmányjogi dilemmák bemutatását követően kerül sor a nemzetiségek parlamenti részvételének alapos és átfogó elemzésére, kitérve a nemzetiségi bizottság tevékenységére, üléseinek rendjére, a nemzetiségi napirendi ponttá nyilvánítás módjára, a nemzetiségi bizottság albizottságainak tevékenységére, a szószólók parlamenti felszólalásainak számára és időtartamára, továbbá a nyelvhasználat kérdésére, számos adatot használva fel. Ezután kerül bemutatásra és értékelésre a nemzetiségi szószólóknak és a nemzetiségi önkormányzatok elnökeinek kiküldött kérdőív, és az arra adott válaszok. Annak ellenére, hogy kevés válasz érkezett, a válaszok számos problémára rávilágítanak, ami közelebb visz a nemzetiségek parlamenti képviselete kapcsán felmerülő dilemmák orvoslásához, és hasznos forrásanyagnak bizonyulhatnak az utókor számára is, csakúgy, mint a kötet mellékletében a nemzetiségi bizottság tevékenysége kapcsán felsorakoztatott rengeteg adat. Ugyancsak alaposnak tekinthető a hazai nemzetiségi civil szervezetek tevékenységének feltérképezése, és a hozzájuk kapcsolódó dilemmák felvázolása is. Ennek kapcsán talán érdemes lett volna írni a kisebbségek konzultatív és tanácsadó szerveiről, nem csak a romákra térve ki, hanem kapcsolódni a már meglévő irodalomból például Dobos Balázs³ vagy Marc Weller⁴ írásaihoz is. Hiányossága azonban az írásnak az, hogy a külföldről támogatott civil szervezetek átláthatóságáról szóló, 2017. évi, az Európai Unió Bírósága által uniós jogba ütközőnek nyilvánított

³ L. pl. Dobos Balázs: Consultative and advisory bodies for minorities: A European Overview. In: Alexander Osipov – Hanna Vasilevich (eds.): *Compilation of the lectures on the topic of 'Participation of minorities in public life'*. Konferencia helye, ideje: Kiev, Ukrajna, 2015. 11. 30. ECMI, Flensburg, 2017. 66–77.

⁴ L. pl. Weller, Marc: Minority Consultative Mechanisms. Towards best practice. In: Marc Weller – Katherine Nobbs (eds.): *Political Participation of Minorities. A Commentary on International Standards and Practice*. Oxford: Oxford University Press, 2010. 477–502.

törvényről nem szól, holott ez a nemzetiségi szervezeteket is hátrányosan érintette, és ennek kapcsán a nemzetiségi szószólók is felemelték hangjukat a parlamentben.

A kötet negyedik része a nemzetiségek jogvédelmének rendszeréről szól, annak átfogó áttekintését nyújtva. A fejezet legelején felvetésre és elemzésre kerül több elméleti probléma, így annak a kérdése is, hogy alapvető jognak minősülnek-e a nemzetiségi jogok. Az elméleti alapok tisztázását követően kerül sor az ombudsmani jogvédelem bemutatására, kitérve a hazai szabályozáson túl az ombudsmani intézmény nemzetközi modelljeire is. Külön kiemelendő és értékelendő, hogy az ombudsman előtti ügyek száma, nemzetiségenkénti megoszlása és az egyes tárgyak gyakorisága is elemzésre kerül, a 2013 és 2018 közötti adatokat villantva fel. Ennek kapcsán érdemes lett volna kiemelni az elemzés legelején a szövegben, illetve egy önálló módszertani részben a kötet elején, hogy mely évek beszámolóit vette figyelembe a szerző. Elemzésre kerül továbbá az Alapvető Jogok Biztosának Hivatalához megküldött jogszabályok véleményezése is. Mórétól ezután tér rá a közvetett és közvetlen alkotmánybírói jogvédelem kérdésére, szintén statisztikai adatokkal gazdagítva az írást és alátámasztva mondandóját. A rendes bíróságok nemzetiségi jogvédelemben betöltött szerepére is kitér. Ebben a fejezetben ír a valódi alkotmányjogi panaszról is, ami azonban alapot adhat némi vitára. Szót ejt továbbá a társult per kérdésköréről is. Az Egyenlő Bánásmód Hatóság tevékenységére szintén itt tér ki a közérdekű per indításának lehetősége kapcsán, ugyanakkor érdemes lett volna az Egyenlő Bánásmód Hatóság nemzetiségek diszkriminációja kapcsán kifejtett tevékenységét, joggyakorlatát is feltérképezni, és statisztikai adatokkal is bemutatni, hasonlóan az ombudsman és az Alkotmánybíróság tevékenységének elemzéséhez. A nemzetiségi szószólók tevékenysége, az alkotmánybírói jogvédelem és az Egyenlő Bánásmód Hatóság joggyakorlata kapcsán érdemes lett volna még némi tartalomelemzést is végezni.

Mindezeket követően, következtetések címszó alatt szintetizálja a kötet mondandóját, a négy, önmagában is értelmezhető részt kapcsolva össze, és új rendszerbe helyezve. Összességében elmondható, hogy Mórétól könyve azt nyújtja, amit a címe ígér: a magyarországi nemzetiségek mai helyzetének, politikai képviseletének, érdekképviseletének és jogvédelmének átfogó és alapos elemzését. A kötet olvasása során mindvégig érezhető a szerző témában való alapos jártassága, elmélyült, hosszú idő alatt megalapozott tudása, a téma iránti szeretete és a vonatkozó jogtudományi szakirodalom alapos ismerete és abban való magabiztos eligazodása. Az összetett kérdéskör jogi vonatkozásainak tárgyalása mellett azonban teljesebbé tette volna a képet, ha nagyobb mértékben támaszkodott volna további diszciplínákra, így a politikatudományi, szociológiai és történettudományi szakirodalomra is a hazai nemzetiségekkel kapcsolatos következtetéseire is. Az első két alapozó, bevezető jellegű részt követően az egyes intézmények jogi-dogmatikai elemzésén túlmenően az egyes kapcsolódó dilemmákat és az intézmények működésének gyakorlatát adatokkal is alátámasztottan is bemutató harmadik és negyedik rész

koronázza meg. Az írás erényének tekinthető továbbá a *de lege ferenda fereanda* (a meghozandó törvény) javaslatok megfogalmazása, és az, hogy nem csupán a kutatók, hanem a döntéshozók, a közigazgatási szakemberek és a közéletben részt vevő nemzetiségek számára is hasznos és olvasmányos írásnak tekinthető, amely átfogó képet ad a magyarországi nemzetiségek helyzetéről, a közéleti részvételük kapcsán felmerülő dilemmákról és a jogvédelmükről.